

С. ЖИГАЛКО

ЛИПОВИЙ ЦВІТ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Г. В. С. Л. Ф. О. Р. Т.

СЕРГІЙ ЖИГАЛКО

ЛИПОВИЙ ЦВІТ

ПОВІСТЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний список цього видання
включено в „Літопису Українського
Друку“, „Мартковому річнику“
та щодня починає Української
Мининської Палати

Трест „К и ї в . Д р у к“
6-та друк., вул. Леніна 19
Зам. 1022-1930 р.-15¹/₂ ар.

Обкладинка художника Ю. Вильфарт.

Крадькома виходить за село, падає в траву і впевнившись, що ніхто за ним не стежить, іде далі. Минувши десяток вікових лип, зупиняється біля громом розбитої деревини, улазить у просторе дупло й тільки тоді заспокоюється, коли знаходить під сіном свій револьвер. Згодом він заплющує очі. Тепер він може спокійно думати свою давню думку.

„І це дуже ясно і так воно й буде — він стане першим шевцем у селі, лататиме чоботи, а то й шитиме нові, з високими підборами, але ніколи не буде наймитом, як його старий батько.

Розкішно було б бути отаманом найлютішої, яка тільки є на світі, ватаги розбійників“...

Наймитів син уже схвильовано ворочається в дуплі й кашляє.

„Головне, отаманів револьвер не хибить, він, мов та блискавка — шпаркий і смертельний, отаманів револьвер. Будь ласка — розбійники волочать отаманові до ніг усіх ворогів, які тільки є в селі, отаман стріляє їх, забирає маленьку Марту й утікає кудись разом з нею. Еге“...

На цьому напружена думка рветься, хлопець безпорадно дивиться в темряву дупла, навіть здригається, — йому здалось, наче хтось тихо підкравсь до липи й зупинився.

Таки справді підійшло, зупинилося й сказало:

— Петре, я тебе ждав, ти не приходиш прощатись.

Наймитів син, до краю розлючений, вилазить з дупла, хоче сперечатися, але, глянувши на зігнуту батькову постать — мовчки починає збирати з себе соломинки. Він ще не любить, коли його повчають.

— Скинеш картуз і поцілуеш ручку, Петре, — каже наймит.

— Ручку? — скрикує хлопець. — Кажете поцілувати?

— Еге, він же багатий, хазяйський син. І скинеш картуз. Як душно і — Петрові душно, він скидає картуз і ховає собі за пазуху. — Вам сьогодні було чимало роботи, тату?

— Я дуже стомився. Так не забудь же поцілувати ручку! Син мовчить.

Вони обидва ідуть у село.

Підійшовши до високих багатих воріт, батько несподівано шарпає хлопця за руку, дивиться йому в лице, — може, часом забуде поцілувати ручку?

Що? О, Петро ніколи не забуде цього. Він чує, як його батько стогне, йому болять натруджені кістки, він ледве зміг вилізти на воза й узяти віжки. Петро стоїть біля воза, де лежать подушки, клунки, скриньки, липівка з салом. Старий наймит під липівку мостить сіно.

— Це сало? — питає Петро.

— Сало. Тут усе є, і сало.

Он як, на позі ціле багатство! Жменя знає, з чим виряджати свого сина в дорогу. Андрій один у нього, оцей хлопець, що зараз поїде до міста і буде там довго, не один раз зацвітуть липи за селом й осиплються. Андрій буде тоді великий, а його батько постаріє зовсім.

Та Жменя й зараз старий, йому навіть з очей сиплються сльози. Він з Андрієм виходить з хати, так, так, нехай Андрій не забуває свого старого батька й пише листи, як він там у місті й що, — господи, прости йому грішному, така далека й довга путь. За ними виходять гості.

Наймит умощується зручніше, смикає віжки, та Петро уже встиг вчинити страшне діло — витяг з-за пазухи картуз і одяг собі на голову і яке йому діло, що наймит поблід, як смерть? Петро просто нічого не розуміє, він не може оце впізнати Андрія, свого однолітка, куди той їде і нащо одяг такі блискучі чоботи й сиву шапку — от воно що.

Андрій мовчки вилазить на воза, розчулений хлопчисько, кругом нього гості й маленька Марта, вони щось радять йому, аджеж він молодий і нічого не знає, перед ним велика путь, от він добре зробить, коли високо намостить собі сіна. Дріб-

ниця, правда, але багато рук і метушня вслика, — щасливої дороги!

Петро підходить ближче й бере Марту за лікоть. Що? — вона висмикує свою руку, вона й собі хоче вилізти на воза, під'їде туди за село, не далі. Лихо тільки в тому, що сама не може вилізти, який же високий віз!

Тоді Петро допоможе.

— Держись за мою голову! — каже він і бере Марту під руки. Та в цю мить біля них опиняється Андрій, відпихає Петра вбік, нарешті таки Петро нахаба.

Сміх. Ну та й Андрій, він сказав, що Петро дуже малий, — ха-ха! — Усі регочуться, з великим жалем позираючи на Петра. Бо він дурний і замузаний хлопець, а втім, як уже собі хоче, — наймитів син може тільки дивитись, що роблять люди, в крайньому разі чемно попроситися з хазяйським сином. Будь ласка! Андрієві наче який біс шепнув, він простяг свою руку до Петра, але той зручно плюнув на неї, чортова робота.

— Он як! — скрикнули гості.

— От воно що! — застогнав старий наймит, стрибнув з воза і, зірвавши з Петра картуз, почав лупити сина пужалном.

Марта й Андрій помирають з реготу, — як же їм весело! — та Петро не кричить, зручно викручується з батькових рук, біжить за село до своєї липи і, намацавши в дуплі револьвер — думає люто, страшно, скроні йому болять од стиснутих щелеп.

„Отож розбійники заб'ють ще Жменю й Андрія, а сам отаман утече десь з Мартою просто за хмари, буде там умирати і ніхто про це не знатиме. Не знатиме й батько“.

Петрові раптом стало жаль себе, здалося йому, наче він уже вмирає, от ще хвилинка і він протягне ноги. У дуплі чимдалі ставало душно, треба було негайно висунути голову на свіже повітря, не більше, — що зараз робиться на шляху, йому байдуже. Прошу, нехай собі зупиняється підвода, Марта опиняється на землі і ще довго дивиться, куди поїхав Андрій. Хе, яка вона дурна, — Петро може навіть зовсім вилізти з дупла, закладає руки в кишені, тихо йде до Марти. Йому

страшенно нудно, щось дуже клонить на сон, але заснути може тільки в дуплі.

— В дуплі? — скрикує маленька Марта. — Як то в дуплі? — вона цього не розуміє.

Еге, тільки в дуплі може заснути Петро. Хіба вона цього не знає?

Ні, вона не знає й дупла не бачила.

Тоді може глянути, зовсім близько.

Підходять до громом розбитої липи, Петро показує на купу кісток біля коріння й каже:

— Тут жив упир. Це його кістки, він умер.

— Упир? — лякається Марта. — Але це кістки якоїсь птиці!

— Багато знаєш, це упир, я його вбив.

Марті з лиця зійшов переляк, упир мертвий, самі кістки.

Он як, Петро убив упиря!

— І ти його подужав?

Петро засміявся. Він може таких упирів вбивати щодня, коли хоче Марта знати. Принаймні, цього вбивав цілий день, а це дуже швидко. Упир був такий, як хата.

Марта замислюється. Її чорні очі примружуються, вона каже:

— Андрій дужчий, він посадив мене на воза.

— Я тебе підніму вище! — запалюється Петро, одчайдушна голова. Він хапає Марту на оберемок, підносить її в рівень з дуплом і рознімає руки. Марта опиняється в дуплі. Туди влазить Петро. Яку хвилину мовчать. Петро важко дихає, Марта, виявляється, не така вже й легка дівчина, він стомився. А це револьвер, ним можна вбити, кого хочеш: свиню, або ворону. Та хіба це тільки, Петро має тут дещо далеко цікавіше, хоч би оця червона стрічка.

— Бери, Марто, будеш вплітати в косу! Коли я вмру — згадуватимеш, — промовив Петро й одвернувся.

Ні, Марті стрічки не треба, краще Петро нехай живе.

— Бери, це я так! — Петро пхає стрічку їй у руки, лягає горілиць і заплющує очі. Він же казав, що чомусь клонить на сон, він буде спати.

— Ах, так! — пригадує Марта. — Тоді вона піде.

Петро:

— Ідеш? Ну, йди.

Опинившись надворі, Марта регочеться, кидає в душло щось маленьке й кругле, її дзвінкий голос все тихшає, на-решті, затихає зовсім. Петро обома руками хапає кругленький коржик, відкушує кришечку й несподівано захлинається сльо-зами.

Та хіба він може довго плакати? — власне, він і не плакав, то порошина впала в око, і воно зійшло сльозою. Правда, він почуває себе не дуже добре, у дуслі стало зовсім темно, на-дворі вечоріє, зашуміли, рипнувши гілляками, липи, а може то щось зовсім інше. Петро не знає. Він похапцем вилазить з дулла, біжить на другий край села до Терешка, сліпого на одно око шевця. Поволі смакуючи коржик, він питає, чи Те-решко дома, — і Констанції немає? Дивно. Власне, він так спитав. Гриша може собі спокійно латати чоботи.

— Ти щось їси? — питає Гриша.

— Коржик. Звичайний коржик і солодкий, як мед.

Гриша ніколи не їв таких ласощів, він круглий сирота, вчиться в Терешка шити чоботи, щоб усе своє життя їсти з цього хліб. Тільки він ніколи не їв таких коржиків.

Петро ламає йому більшу половину, дивиться, як той жа-дібно їсть.

— Де ти узяв таке, Петре?

Еге, так Петро узяв і сказав! Його зацікавило нове шило.

— Добре шило. А коржик дала Марта, коли хочеш знати.

— Марта? — Гриша не йме віри, Петро напевне бреше.

— Нехай брешу. Вона ще була у мене в дуслі й дала коржик.

Гриші стало душно, особливо морока з цією латкою.

— Ти брешеш, Петре, то не Марта дала коржик!

У цю мить увійшла Констанція, — часом ніхто не бачив Терешка, її батька? Ах, як гарно зараз надворі, високе, тепле небо, і раптом Констанція регочеться, зупинившись біля Петра. Хіба йому не боліло, коли пужалном витягали його по спині, ха-ха!

— Мені ніхто не бив! А це дуже добре шило! — каже Петро, низько нахилившись над столиком із струментом.

— Я вже й не знаю, чому ти не плакав! — сміється Констанція, оця молода дівчина з великими темними очима. — Петре, невже тобі не боліло?

— Хто тобі набрехав? — червоніючи спитав Петро.

— Марта. Вона ж бачила! — і знову регочеться оця молода дівчина з темними очима. — Та глянь же мені в вічі, Петре!

Він стає до неї спиною. Нехай Гриша не слухає Констанції, а вірить, що Петро теж буде шити чоботи, завтра приїде його батько, купить шило й ремінь.

— Ще треба дратви, колодок, багато чого треба! — радить Гриша.

— Купить, нехай тільки приїде. Констанціє — не смикай мене за сорочку, вона у мене благодія!

Старий наймит приїхав тільки на четвертий день. Був сумний, як ніч, часто курив тютюн, нарешті, заговорив. Так, голівне, що людині не личить байдикувати, а коли вона ще молода — то це страшно. Та далско страшніше наймитувати, отож Петро мусить піти в шевці, поки не пізно.

— Куди поїхав Андрій? — спитав Петро.

— Сьогодні почнеш, разом будете з Гришею.

— Куди поїхав Андрій, тату?

— Не наше діло, — махнув рукою наймит. — А тобі не боліло, Петре? Я хотів помаленьку торкнути, сама рука того... Ну й добре, що не боліло.

І вони ідуть до сліпого на ліве око шевця.

Терешко радий, з охотою, з Петра буде добрий майстер, це вже Терешко знає. Сьогодні Петро зазнайомиться з струментом, а завтра сукатиме дратву, — гей же, така доля.

Та на другий день не довлося сукати жадної нитки: прийшов старий наймит, у Жмені різатимуть соломку, добре б було, якби Петро поганяв коні.

— Ти мені дай хлопця на один день! — каже наймит.

Будь ласка, Терешко дозволяє, і Петрові краще. Далекко веселіше поганяти коней, а під обід прийшла маленька Марта, стала збоку, хоче щось сказати. Уста їй ворушаться, та Петро

не чує її, махає рукою. Еге, так вона й підійде, Марта боїться коней, особливо страшний жеребець, він наче звір який, таких коней малюють на іконах, — Марта вже кричить:

— Дивись, бо вдарить! — радить Петрові бути обсержним, ось що вона каже.

Петро зневажливо посміхається. Він ще не таких бачив коней, це просто комаха, а не жеребець і несподівано витягує звіра батогом. Той зарсвів, рвонувся, щось скрикнуло, січка стала, з повітки вискочив переляканий Жменя, повиснувши на шиї гарячому коневі.

Це сталося в одну мить, як сон. Петро не помітив, коли саме втекла Марта. Його самого кликали з повітки, там трапилася жахлива річ, моторошне видовище. На солоні лежав Петрів закривавлений батько. Йому по самий лікоть одрізало праву руку. Він лежав білий, як смерть, підпливаючи кров'ю. Два других наймити лили на нього воду. Згодом поранений повів очима й гукнув Петра, але того вже не було. Він сховався в своєму дуплі, дрижав з тіла і жалібно скиглив.

Тільки увечері Петро прийшов додому. Батько лежав на лаві, під ним була кривава калюжа, він просив пити. Терешко порався щось, персв'язав рану новою хусткою, та вона мало що помагала, кров сочилася, поранений стогнав, просив води, його палило всередині.

— Ти здорово зійшов кров'ю! — сказав Терешко. — Лежи й не ворущись.

— Я пропав! — тихо шепотів наймит.

— Та не ворущись жє, ти таки здорово зійшов кров'ю.

Скоро слабий знеможено заснув. Уранці йому покращало, міг звестись, навіть пішов до Жмені. Аджєж то його давній хазяїн, і не важно, що наймит пробув там недовго, йому бо-лить рана. Він прийшов спокійний, блідий з лиця, з особливим блиском в очах, чого Петро ніколи не помічав. Нехай Петро вийме нову сорочку з скрині і йде до Терешка.

— Ти візьми оцєй хрестик, — сказав наймит, скидаючи з себе білий хрестик. — Це давній хрестик, з ним ніколи не пропадєш, коли носитимєш його на шиї.

— Я його ніколи не скину, тату!

Увчере, коли Петро прийшов додому, — наймита більше не було. Він був холодний, як лід, висів під сволоком на шворці, з синім лицем і стиснутими вустами. Петро сів на лаві проти мертвого батька, поклав руки собі на коліна й замислився. Йому страшно і разом з тим дуже дивно. Аджеж ще вранці батько віддав йому свій хрестик, а тспер мертвий. От він висить і не ворухиться...

Так, це вже занадто і дуже дивно.

Усі знижують плечима, розводять руками, — нечувана річ, страшне видовище. — Жмениному наймитові день тому усрері-зало руку, а вже сьогодні він мертвий. Ясно, сам собі вкоротив віка, чужі руки не торкали покійника, — господи, прийми його душу!

Особливо дивується Жменя: правда, наймит був роботящий, як віл, ще вчора приходив по мішок жита на одробіток. Ви чуєте? — на одробіток цілий мішок жита, наче він не каліка. Хе, так і сказав, що одробить, коли одужає, наче безрукий може одужати. І Жменя не такий вже й багатий, щоб розсипатися житом, будь ласка. Так Жменя не такий вже й багатий, як дехто думає, ну, як думає хоч би Терешко. Він просто каже, що наймита вбив Жменя. Ха-ха, сміх один, і головне оцей безокий швець думає, що йому повірить яка порядна людина. Просто нахабство. Люди хвилювалися, як море...

Тим часом наймит мертвий. Лежить на столі довгий, тонкий, смерть його витягла. У хаті, крім Констанції, Петра й Гриші — нікого. Не можуть люди зайти в хату, коли там самовбивця. Люди можуть постояти на вулиці. Їх там повно, — дивний покійник, нечуваний випадок, незабутній день.

Констанція стомлено сіла на лаву. Згодом прийшов Терешко, — хай їм чорт, усім людям. З самого ранку він бігав шукати копачів до ями, забіг до Жмені, був і в попа, ну їх до сатани. Констанція не знає? — піп говорить, що самовбивців ховають за кладовищем у полі, а Жменя не дав коня вивезти покійника. А втім, це не так і важливо, Терешко забив труну віком і взявся за підголів'я.

— Берись там! — показав Констанції на другий кінець труни. — Ну бо, берись же, Констанціє!

Труну виносять з хати, кладуть на маленький візок, Констанція відсапується, усі на неї дивляться, їй ніяково. Терешко знову їй пояснює, що труну вони повсзуть самі, Петро й Гриша помагатимуть ззаду, нічого тут немає дивного. От у чужих країнах мерців просто спалюють на попіл, далеко зручніше, ніж оце морочитись з труною.

— Ну, рушаймо!

Люди перед ними розступаються, наче від джуми, хтось на труну хотів кинути квітку, але вона попала Констанції на голову, застрягнувши в волоссі. Це була дивна процесія, незабутній день. Покійника опустили в яму за кладовищем, насипали могилку, на ній залишився один Петро.

— Тільки виплач себе! — радить Терешко, — я знав одного, він не плакав і йому сльози кинулися в голову. То був страшний божевільний, він кусав людей і вмер. Виплач себе, не жалій, кажу, сліз!

Петро сам. Хочє плакати, приникає лицем до свіжої землі, та сліз не було. Він пригадав того божевільного і йому стало страшно, хотів уже бігти звідси, звівсь на ноги й скрикнув.

Перед ним стояла маленька Марта. Правда, підійшла дуже тихо, оце жмутик безсмертників, тут дуже гарно, вона приходитиме сюди гуляти.

— Я виполою тут бур'ян, — от що зробить Петро. Він ще щось надумав, але це покищо таємниця.

— І я. Ти не проженеш мене? Я на могилу кластиму свіжі квітки.

Петро дивиться Марті в лице і хоче вірити...

Та квіток Марта більше не приносила. На дереві вже давно не було листу, а сю ніч випав перший сніг. Він ліг на землю тонким шаром, подекуди почав танути, вже ж таки сліди чобіт було досить добре видно на ньому. Слід великого чобота з підковою, що вів від Жмениного двору на край села, поплутався біля лип і вже широко, наче стрибками, повів на другий край села.

Цим слідом іде голова сільської ради, писар і Жменя. Вони тихо розмовляють, придивляються до сліду, нарешті, зупиняються біля Терешкової хати. Тут слід великого чобота

був ще зовсім свіжий, скибка натоптаного снігу з підбора лжала просто на порозі, — сумніву більше не було, ніхто інший, як Тершко. Йому не треба дати й отямитись, зв'язати й зараз же вести куди слід, — принаймні так радить Жменя і перший входить у хату.

Мовчки, трое їх кидаються на Тершка, валять його з ніг, Жменя притискує йому уста ліктем і скидає чобота. Так і є, чобіт щільно входить у слід, наче то його форма.

— Що ви робите, ви мовчите і я нічого не знаю! — пручається Тершко, гукає на Констанцію, щоб вона допомогла розв'язати йому руки, та Жменя зручним ударом відіпхнув її до стіни, нехай вона буде обережна, коли не хоче підпливти кров'ю. З Тершком вони не довго порались, просто виволокли з хати і повели до сільської ради.

Констанція йшла ззаду і ламала руки.

— Іди собі додому! — порадив Жменя. Він щиро радить їй не турбуватися про батька, вона мусить бути спокійна, так само, як спокійно вчинив злочин оцей Тершко.

Еге, він дуже спокійно увійшов до Жмені в стайню й за-колов жеребця. Тут же валялись закривавлені вила. Тершко сам признався у цьому злочині, коли йому дверима прищемили руку. Правда, спершу кричав, зомлів був, але його відлили водою, знову прищемили уже обидві руки і він, увесь мокрий, признався в нечуваному досі злочині. Тоді його били без жалю, а ввечері повезли до міста. За ними бігла Констанція й Петро.

Ха-ха, Петро навіть уміє вимахувати кілком, гей — завзятий хлопчисько!

— Констанція хоче щось сказати! — кричить Петро, ухопивши коня за повід. Він дурний, треба було Жмені смикнути віжки він лжав би під копитами, розчавлений, як жаба але коли він такий завзятий, — нехай Констанція попрощається з батьком.

Тершко звів свою змучену голову й тихо сказав, щоб вони розібрали Петрову хату на паливо, видно зима буде люта, Тершко й сам скоро вернеться, аби тільки його не вбили десь на дорозі.

— Ждігь менс! — востанне промовив, охопивши лице долонями.

Час ішов, а Терешко не вертався. Прийшла зима з хуртовинами, тривожна й люта, на стінах виступав сніг, руки кацюбли, Гриша не міг вдержати шила, плакав, нарешті змушений був вилазити на піч до Петра й Констанції. Вона сказала, що більше немає ні тріски, завтра піч буде нетоплена, Констанція не знає вже що й робити.

— Ми розберемо мою хату! — запропонував Петро.

Ну, ясно. Вони порубали у Петровій пустці усі ослони, стіл, Констанція здорово може витопити піч, дрова сухі, як порох.

— Боже мій, що вони наробили! — сплескує Констанція долонями, — вони порубали образи, або вона тоді нічого не тямить.

— Глянь, Петре, це шматок ікони!

Правда, шматок ікони, надвоє розколотий бог, але це ще не значить, що він святий, принаймні він себе не врятував коли його розколювали сокирою. Петро Констанції купить десять таких богів, вони тепер дешеві, як перець — ха-ха!

У хаті потеплішало, Петро з нудьги сукав Гриші дратву, так вони дожили до різдвяних свят і трохи січня, тоді Констанція вирішила піти до Терешка. Аджеж він їй батько, хто знає, що з ним, вона спитала Жменю, але той вигнав її з двору. Він не хоче з нею й говорити, вона дочка страшного злочинця, її небезпечно пускати на подвір'я, чого доброго, вона може що вкрати.

— Я тільки питаю, — засмучено сказала Констанція.

— Іди, йди, бо нацькую собаками!

Констанція конче мусить знайти батька.

— Але це десь, далеко на край світа, ти замерзнеш у степу, надворі який мороз! — зауважив Петро. Небезпечну річ вигадала Констанція, він глянув на Гришу, що той скаже.

— Не йди, ти замерзнеш і вмреш! — почав Гриша і враз, заплакав. Хто знає що, все ж таки Констанція не може не піти, уперта дівчина. Вони добрі хлопці, полагождать їй великі чоботи, у них ніколи не замерзнеш, — що саме вони хочуть сказати?

Не тільки полагождать великі чоботи, а й вистелять їх у середині вовною, але зупинятися в степу не слід, — не забудь цього, Констанціє. Степ зимою немилосердний, це вже вони знають. Коли лице починає терпнути, наче його хто лоскоче — негайно треба набрати жменю снігу і потерти ним щоки. Правда, воно боляче, з очей посипляться сльози, як іскри, та лице буде врятоване.

— Не зупиняйся! — разом гукають Петро й Гриша, виряджаючи Констанцію за село.

Вона іде, провалюється в снігу, їй важко, а вони стоять і гукують не зупинятися, — гей, щасливої дороги! Констанції уже не видно, у повітрі починають гойдатись сніжинки.

— Вона вернеться? — спитав Гриша, все ще вдивляючись у степ.

Петро:

— Ти хочеш сказати, що вона замерзла? Ні, я вже знаю.

Гриша:

— Еге. Ми їй сказали, що робити, коли змерзнеш.

О, вони обидва добре тямлять, як рятуватися від морозу! І не це тільки, може вони й більше що знають, може вони знають деякі таємниці, про що ніхто в селі ніколи не довідається.

Вони тепер самі в хаті, цілий день біля чобіт, а ввечері йдуть до Яреми.

То немолодий уже парубійко, вівчар, дивна людина, — не була б йому в коліні куля, коли дехто хоче знати. Куля го-строноса, коліно болить і терпне на негоду, Гриша й Петро на власну віч бачили — збоку на коліні синя, звичайна собі цяточка. Коли надушити її мізинцем — почувається зовсім близько під шкірою щось тверде. То і є та сама таємнича куля. Її можна виколупати шилом. Петро одразу викинув би її геть, але Ярема цілком серйозно сказав, що від шила може статися антонів огонь, а це справа небезпечна, а то й смерть.

— Нехай собі сидить в коліні, принаймні я знаю, хто нею вистрілив.

Туди до собаки! — виявляється, у Яреми були вороги, якісь невідомі люди. Ярема не така вже й проста людина, як

здається. Крім кулі в коліні, він має ще чудову гармонію в скриньці. Іноді бере її й грає. Він каже, що грати часто не може, на це є особливі причини.

Живе у своїй хаті один, як палець. Значить, доля. Він вродливий, але ніяка дівчина не мала охоти поділити своє життя з Яремою, — ха-ха, він же вівчар, невже цього й досі не розуміє? Отож Ярема любить випити. Не те, що він пияка, навпаки, без огиди не може думати про горілку, та чарчину-другу, будь ласка, від цього не абожеволієш, бувають на все відповідні хвилини.

Петро й Гриша добре знали ці хвилини, вони приносили тоді пляшку самогону, — прошу, Яремо, можеш випити. І він пив, ставав говіркий і дуже цікавий, грав на гармонії без павзи, усіх пісень, яких знав. Пісні були сумні, переважно з тривожними басами, плакала одна жалібна флейта. Граючи, Ярема блід з лиця і хилив голову.

— Це матроська пісня! — нарешті, промовляв, — ви не були під Перскопом? Ах, так, ви там не були. Я бачив, як ішли вмирати матроси і тоді ж вигадали оцю пісню. Петре, обійди!

Петро кругом знадвору обходить хату, сповіщає, що там нікого немає, — Ярема починає оповідати. Говорить довго, заплутано, може вигадує, або п'яний. Він був під Перскопом, це далеко звідци, там були буржуї й арапи, що лиця їм чорні, як вугіль. Особливо було багато буржуїв, як сміття. Ярема теж колов їх, топляв у морі, коли хто з них виринав з води — він поціляв кулею просто в голову.

— Ви не бачили, як топились буржуї? Ах, так, ви тоді були малими. Гриша, обійди!

Гриша обходить хату, там, як і завжди, одна ніч, зорі, немилосердно тріщить мороз.

— Бив я й гетьманців, ви їх не бачили? То такі звіри, тільки з людськими головами. Вони ловили більшовиків і пальцями видушували їм очі. Оця куля їхня, ви тільки гляньте! — Ярема сотий раз показує своє коліно, — це їхня куля, але вони недотепні стрільці, влучали тільки в коліно. Ха-ха, хотів би я знати, куди ми влучали під Перскопом! — Ярема від-

разу вмовкає, наче одкрив яку таємницю, нарешті, хапає Петра за руку і тихо шепоче: — у нашому селі гетьманці нас трьох зловили, двох замучили, а я втік.

Петро з жахом відступив від нього.

— Еге, а я втік! — майже скрикнув Ярема і похилився на край столу.

Сьогодні також Петро й Гриша принесли пляшку. Ярема подержав її, похитав головою і викинув пляшку з хати.

Знову ж хата була замetsна, по кутках більше не гойдалося павутиння, перебита ніжка в столі була нова, сам Ярема помітно причепурився, вимив шию милом, старанно вилатав свого піджака, чоботи вимастив оливою. Гармонія й дивні оповідання в минулому, він питає, чи правда, що Констанція пішла до міста?

— Не замерзне часом у степу? Я тільки так питаю. Не казала, коли прийде?

Петро й Гриша добре не пригадують, коли саме прийде, десь незабаром, принаймні їм так здається.

Ярема неспокійно дивиться в вікно, — боже, який мороз, збирається щось на хуртовину, — значить Констанція прийде цими днями?

— Який мороз!

Справді, мороз немалий, такої зими мало хто й зазнав, хібащо старі люди. Але тоді не так мерзла птиця, як тепер, ворони просто падали на сніг, не тріпнувши крилами, у повітках трусилася худоба, її довелося забрати в хату. Криниці вимерзли до дна, дерева тріщали, розколюючись надвоє. Шлях до міста лежав зовсім неsvбитий, жодного сліду, не було сміливця, що міг би вирушити далеко в степ. Село було відрізане од усього світу, а кругом голий степ, сніг і хуртовини.

Та всім на диво, серед степу, далеко від села, щодня тепер можна було побачити людину. Зранку, ще як усе спало, людина виходила з села, зупинялася на могилі, не рушаючи звідти до самої ночі. Видно, цій людині було дуже холодно, вона танцювала, била себе по плечах руками, цілий день тупцяючись на блискучій під сонцем могилі.

Це справді якийсь сміливець, або божевільний. Морози

з дня на день дужчали, сине повітря палило лице, боліли груди, а людина товклась на могилі зранку й до пізньої ночі. Голова сільської ради послав туди десятника. Той пройшов сотню кроків і вернувся: він краще змерзне дома, — клопіт йому з тією людиною; на неї змушені були махнути рукою.

Ну, ясно, сьогодні в степу витиме один вітер, зранку знялася хуртовина, світ закривсь снігом, усе живе позачинялося в чотирьох стінах, надворі виють собаки й гуде вітер.

А на могилі стояв чоловік. Він напружувався проти вітру, щоб не впасти. Біля нього уже намело велику кучугуру снігу, а вітер ревів, куди не глянь, — один сніг, угорі, під ногами, спереду, довкола хуртовина і на могилі дивний сміливець. Увечері він наламав з сухої липи хмизу і запалив серед могили.

Так зробив цей чоловік. Сам не грівсь біля вогню, навпаки, далеко відійшов від нього, видно, щось кричав, та вітер брав його слова, заносив їх кудись далеко, кидав додолу, присипаючи сухим снігом. Раптом чоловік побіг з могили, заховався у хуртовині, наче пропав зовсім...

Не буде ж Ярема стояти і дивитись, як у степу ворушитись почало щось темне. Воно помітило вогонь, іде просто на нього, але згодом почало зупинятись, нарешті, зовсім перестало рухатись.

Ярема уже не йшов, а біг. Нога з кулею тепла, а він біг, провалювався у заметах, хустка, що нею було обмотано йому лице — десь впала, він опиняється біля чорної купи, хапає її собі на плечі і несе до села. Дома, засвітивши лампу, він радісно скрикнув. Констанція навіть не замерзла, тільки стомилась і хотіла заснути в снігу, так клонило на сон, тільки в руках зашпори. Ясно, коли б не Ярема, могла б умерти

— Руки потри снігом! — порадив Ярема. — Дай, поможу! — вони такі маленькі, оці пальчики, й сині, він нахиляється до них ближче, які це маленькі ручки.

— Лице, твоє лице, Яремо! — скрикнула Констанція, хапаючи руками сніг. Це саме робить Ярема, старанно тре собі лице снігом, але нічого не помагає. Ніс і щоки йому зовсім побілили, розпухли, — як же він був змерз, видно, він кудись ішов, чи що?

— Хотів я піти на заробітки — йому стало погано, уже не міг устояти на ногах, його почало нудити, він ліг на лаву й застогнав.

Констанція поставила біля нього відро снігу, тихо вийшла з хати, надворі зупинилася глянути в шибку. Ярема держав лице в долонях, нахиливши голову. Видно, йому було страшенно боляче...

О, йому дуже боляче! — лице розпухло, він обмотав його хусткою до самих очей, уночі не міг заснути з болю, особливо мучила нога, де сиділа куля. Йому порадили мастити відморожені місця гусячим смальцем, він мастив, нікуди не виходив, нарешті, таки не витримав і пішов до Констанції.

Петро й Гриша зареготалися. Ярема ступив на поріг такий чудний, замотаний хустками, наче дешева лялька, — ха-ха! Він може показати своє лице, Петро pomoже розв'язати хустки, — носа немає, він одпаде! — сіплеснула долоньями Констанція.

Ярема винувато посміхнувся і сів на лаву. Він засумував. Власне, нема нічого страшного, ніс покищо цілий і щоки, хоч ці місця гниють, порепалися, щілинами іноді сочиться кров. Але йому оце порадили деякі ліки, він буде здоровий.

Хлопці питають, де це він так змерз.

— Он як, хотів піти на заробітки! — та й нічого дивного, усі пам'ятають оті морози, то було щось страшне, можна було зовсім умерти, це добре, що тільки ніс і щоки.

Ярема питає, як там Терешко.

— Кажеш, у тюрмі, Констанціє?

Еге, зараз у тюрмі, чекає на свій суд, шиє ув'язненим чоботи, заробляючи цим яку копійку. Він наче й на волі, все таки додому не пускають.

— То не він заколов жеребця, це вже я знаю! — сказав Петро.

Ярема теж такої думки, Констанції нема чого журитись.

Та вона й не сумує, навпаки, весела, — ха-ха, цікаво, який буде Ярема без носа, його тепер ніхто не зважиться поцілувати, — це Констанція так сказала, вона жартує.

Ярема знову засумував. Його знобить, треба йти додому,

Йому дуже боляче. Правда, весною одужає, будь певна, Констанціє, ніс буде цілий, — весна з сонцем найкращі ліки, а зараз така зима, Яремі дуже сумно, інколи йому здається, що ніколи не прийде весна і ніщо не зміниться...

А вона прийшла і все змінилося. Сніг розтав, у небі попливли нові згуки, земля парувала торішнім гноєм і, як завжди буває в глухих селах, разом з весною прийшла пошесть. Діти хворіли й умирали.

Заслаб Гриша. Він кашляв, уже не в силі був лагодити чоботи, помітно спадав з лиця, уночі щось вигукував, його мучила гарячка. Констанція порадила Петрові кинути роботу, пошесть може перейти через чужі чоботи, і він ляже, як Гриша. Якось вони проживуть, починається весна, скоро приїде Тершко, аби тільки не вмер Гриша.

Петро сховав струмент, йому нема чого робити, така нудьга, він може піти до своєї порожньої хати, або до липи, де лежить його револьвер. З дула треба викинути сніг, намостити свіжого сіна, те й се, він конче мусить це зробити.

На вулиці зустрічає Марту. Вона несе великі чоботи, їй лице розчервонілося, кидає на землю чоботи й сміється. От цілу зиму не бачила Петра, він багато виріс, на козинок йому в'ється волосся, дивиться з-під лоба, наче старий.

Це чоботи, ти полатай їх, Петре, вони батькові.

— Я вже не латаю! — Марта чоботи може нести назад, он як.

— У тебе вже вуса й борода! — дивується Марта, зовсім забуваючи про чоботи.

Петро мацає себе за підборіддя, там тільки легенький пушок, нічого особливого, Марті так здалося. Їй чоботи треба на завтра?

— Давай, тільки не йди в хату, Гриша спить і дуже хворий.

Але Марта буде тихенько, гляне тільки на Гришу й усе.

Петро виносить струмент з хати, лагодить чоботи і посміхається. Нарешті, не витримує, дивиться у дзеркало. Так, Марта багато перебільшила, замість борода й вусів один пушок, ріденький, жовтий, — хе, він любовно гладить його долонею...

Закінчивши з чобітьми, він ув'язав їх у хустку, вимив собі

шию милом, іде до Марти. Там була велика зміна, великий собака був прив'язаний біля самої хати, звір, а не собака, ладен був розірвати хлопця на шматки. Петро мусів свистати, бити кілочком по воротях, дивно, що не виходить Марта, вона наче оглухла.

Замість неї вийшов її батько, сердитий чоловік, він гроші за роботу віддасть Констанції, Петра собака може просто з'їсти, краще йти додому.

Петро уже не знає, що й робити. Головне, він старанно вимив шию і чоботи приніс не на шворці, а в хустці. Міг би цього й не робити, йому стало досадно, не рушав з місця й думав.

І він не вмер? несподівано спитала Марта. — Я кажу про Гришу! — вона тулить собі до грудей щось у хусточці, їй соромно.

О, Гриша не вмер, нехай тільки приїде Терешко. Чому так вирячилась на Петра Марта, він каже про Терешка!

Марта не вирячилась, а тільки їй дивно, що Петро й досі не дуже то тямущий хлопець. Невже він не знає, що Терешко не приїде зовсім, завтра його судитимуть і він ніколи не вернеться.

— Він зовсім невинний! — тихо сказав Петро.

Еге, Марта тож так думає, їй Терешко колись купив медяник, але він ніколи більше не вернеться. У Марти в хаті зараз гості й Жменя, п'ють горілку, вже всі п'яні, завтра поїдуть судити Терешка. Собаку прив'язали біля хати, щоб ніхто чужий не приходив. Марта чула, як Жменя казав, що Терешкові доведеться зогнити в тюрмі, аби тільки усі свідки брехали в один голос. Ха, їй смішно такі вони п'яні.

— Ти скидаєш картуз, Петре, а зараз холодно.

Петрові не холодно, а млясно, йому зараз ніколи, він поспішає додому.

— Ти білий, як крейда, Петре!

Я червоний! — каже він і біжить від Марти.

— Господи, та вернись же! гукає Марта, виймає з хусточки два пиріжки, один Петрові, а цей, більший — Гриші. Вона закриває лице долонями й плаче...

Дома Петро почав свистати, Констанція нехай ув'яже йому трохи хліба й цибулину, він піде до своєї хати, може вернеться коли, — не знає. А це пиріжки Гриші, Петро свої уже з'їв, їх було п'ять. Ага, коли що, — Гриша нехай носить його нові чоботи.

— Ти йдеш наче надовго, чи що? Ти щось намислив, Петре!

— Я уже сказав, Констанціє!

На вулиці Петро зупинився, щось подумав, тоді махнув рукою й пішов далі. Підійшовши до своєї порожньої хати, зазирнув у кожне вікно, виполов билини біля дверей, сів чекати, поки зайде сонце. Тоді вийшов з села. Був дуже розчужений, глянувши на громом розбиту липу з дуплом, та туди не підходив, а все йшов, і йшов, і не знав, чи вернеться коли додому.

II

Нарешті таки і в глухе сільце прийшла радість і невимовне щастя, коли не більше. Голова сільської ради спробував випустити своїх корів за село; вони почали пастиись, скубли траву, до самої ночі не вертаючись додому. Під ногами їм був харч, добра, соковита паша. Вона якось швидко виросла, наче вийшла з води, людям тепер нема чого непокоїтись про худобу.

Але голівині корови заскакували їй на озимину, грузили її ногами, це щось та значить, треба було подумати про чередника. Завтра неділя, зійдеться громада,—так робилося щороку незмінно їй здавна.

Справді, прийшла весна і всім весело. Кому яке діло, що вона непокоїтсья, оця Констанція, гарна дівчина, з великими темними очима? Може він лежить у своєму дуплі? Петро такий дивак,—він сирота, з нього вийде не абияке ледащо, коли не шибеник, це було видно ще змалечку.

Та в дуплі його не було. Констанція пішла до Марти.

— Він прийде! — упевнено сказала Марта. — Прийде Жмєня і свідки, — хіба Констанція не чула? Тоді маленька Марта знає багато більше, ніж Констанція.

— Я не знаю, що ти говориш, Марто!

— Вони поїхали судити твого батька, коли хочеш знати! Принаймні, Жмєня богом присягався, що Терешко зогніє в тюрмі, він не дарма узяв з собою двадцять свідків, аби тільки вони брехали, як один. А Петро прийде, це вже Марта знає.

Констанції стало недобре. Вона, мов п'яна, іде до Яреми, нехай він дарує, вона така стомлена, сяде трохи спочити.

О, будь ласка! — Ярема змітає рушником лаву, лице йому

червоніє, — то на лаві порох, зметє його, щоб Констанція не забруднила своє вбрання. Ну, от, він хотів ще посміхнутися.

— Який же ти став, Яремо! — похитала головою Констанція.

Ярема замстувився. Став який? То порошина в оці! — витирає забрудненим рушником очі, тре їх, вони червоніють, Яремі вже з очей сиплються сльози.

— У хаті стільки пороху! — сказав, повернувшись до Констанції спиною.

— Але який же ти став, Яремо!

Еге, ніс йому зовсім відпав, щоки назавжди порепались і посиніли, на нього страшно було глянути. З вродливого парубка стала потвора, він гугнявив, не міг другому дивитися в очі, у хаті ще така курява, хто не знає, — може подумати, що Ярема плаче.

Констанції теж не мале лихо, десь дівся Петро, а Жменя поїхав судити батька. Ярема не чув?

Ні, але коли Петро зник, — значить незабаром Терешко буде дома.

— От побачиш! — Ярема повеселішав, такий радий, що все закінчилось добре, він би оце з охотою відвідав Гришу, — можна, Констанціє? Він так і знав, що вона йому не відмовить...

Гриша сидів на полу, на нього світило сонце, від чого лице йому стало прозоре, наче лялька з воску. Посміхнувшись Яремі, він лягає. Йому сидіти важко. Гриша уже регочеться, значить Яремин ніс пропав, наче його з'їли миші, — ха-ха!

Ярема й собі сміється. Гриша дуже помиляється, не миші, а собаки, от нехай скаже Констанція. Гриша милий хлопчина, Ярема знав, що він одужає, Гриші тільки буває сумно самому в хаті. Добре б було, якби Ярема частіше приходив і грав на гармонії.

— Ти граєш? — дивується Констанція.

Граєш! Гриша й Ярема змовно регочуться. Він грає неспогано, гармонія з подвійним рядом клявішів, Констанція колись сама почує. — Ти почувеш! — каже Ярема, пересідаючи до неї. Це якась дивне веретено! — бере її руки разом з веретеном. Він ще такого веретена не бачив. Йому приємно дєржати руку

Констанції, вона маленька, оця ручка, Яремі багато не треба, тільки подержить

— Але ти її тиснеш і вона болить! — каже Констанція й персідає на інше місце.

І це дуже серйозно. Гриші легше, коли Ярема в хаті, нехай завтра прийде з гармонією.

— Значить прийдеш?

— Я вже сказав. Веретено справді дивне! — Знову Ярема хапає Констанцію за руку, вона пручається, який він дужий, він її задавить.

— Пусти — безносий! Ти ж безносий!

Ярема відразу пускає руку. Він обов'язково прийде завтра, взагалі тепер приходитиме щодня, поки Гриша одужає. Всього кращого!

Констанція іде за ним у сінці. Але Ярема дурний, з ним у темних сінцях твориться щось неладне, або він збожеволів — хапає обома руками Констанцію за голову, тисне її до себе і цілує в перенісся. Вона впирається руками йому в груди, — хай йому біс, — він не забуде прийти з гармонією?

— Тільки вранці, чуєш? — гукає, коли він був уже на вулиці.

Ярема хитає головою...

Уранці не прийшов, бо до нього самого прийшли люди, цілий гурт їх, повна хата. Слава тобі, господи, надворі душно, весна вповні, небо чисте й високе. У Яреми на соняшному вікні гріються червоненькі, із білими крапками, жучки. Звуться вони козачками. Жучки розбилися на пари, оці розумні божі створіння, Яремі невідмінно треба брати з них приклад. Він же один, як палець.

— Пора й тобі шукати пару! — кажуть люди. Адже Ярема встиг позбутись носа, скоро позбудеться й розуму і ніхто його не догляне. Женитись треба, Яремо, хе-хе!

— За мене ніхто не піде! — простодушно сказав Ярема, винувато посміхаючись.

— О, божсвільна Секлета з охотою, ха-ха! — задоволено зарготався один багатий мужик з свого дотепу. — О, за Ярему Секлета піде, хоч і на край світа, хе-хе!

Ярема й собі посміхається, думаючи одну думку. Люди прийшли найняти його чередником. За літо він матиме сто пудів жита, нові чоботи й липівку сала. Ціле багатство, але згоду свою скаже увечері, це буде остаточна відповідь. Тим часом має щось подумати, нехай люди як собі вже хочуть. Вони пристають на це й розходяться. Ярема дивиться в дзеркало, трохи вагається, тоді бере гармонію й іде до Констанції.

Правда, запізно, уже минули обіди, але нічого. Гриші сьогодні стало далско краще, на щоках йому виступала краска, уже не стогнав, з чого Констанція дуже раділа й одягла нове вбрання.

— Заграй же, Яремо! Що?

І не думає, навіть не розв'язав гармонію, так у хустці й поклав її на лаву. Сьогодні він чудний, щось часто пив воду, прокашлювався, нарешті, сказав, щоб Констанція вийшла з ним на одну хвилину в сінці. Сівши на діжку, він мовчки дивиться собі на руки, наче йому важко вимовити слово. Раптом він прошпотів:

— Ти підеш за мене, Констанціє? — от що сказав безносий парубійко! Нехай мовчить вона, йому легше, коли вона мовчатиме. І він говорить, говорить — їй буде добре, жалуватиме її, робитиме, як віл, буде хліб, буде й до хліба у їхній хаті. Головне, працюватиме, як добра коняка, завтра вижене худобу на пашу, і він не злодій, це вона знає. — Тільки скажи, чи підеш за мене? — Він уже витер долонею своє спітніле чоло.

— Як це? — не розуміє Констанція. Вона краще піде в хату, їй чомусь страшно, от Ярема хапає її за руку, намагається не гугнявити, але вона його не чує.

— Скажи, ти підеш за мене?

— Ні! — Вона про це не хоче й думати!

Тоді йому нічого не лишається, як вийти на вулицу, скинути картуз, нехай увесь світ бачить, що він без носа. Минає свою хату, іде далі, — о, як же йому душно! Картуза вже не надівав собі на голову.

Еге, власне, йому картуз цілком зайвий, більше того, увечері, вертаючись додому, він згубив його зовсім, або десь навмисне кинув серед вулиці. Не пам'ятав, як саме зайшов до

хати, ніколи ще так мертво не спав, нічого не чув, хоч і грюкали в двері, люди голосно розмовляли, самі запалили лампу і вилили кухоль води на Ярему.

— Будь ти проклятий, але ти п'яний, як квац, Яремо!

Він був до краю п'яний, його нудило, очі йому лізли рогом, коли хто хоче знати — напивсь за свої мідні, нічого не вкрав і не бешкетує. Вдячний за воду, без неї міг би протягти ноги, — що йому кажуть ці люди? Але він ніякої череди й знати не хоче.

— Тоді ми прийдемо завтра, ти такий п'яний!

— Я не п'яний, сатана вас нехай візьме! — його дуже занудило, він почав стогнати, нарешті, заплакав.

Ніхто з ним і не думав сперечатися, або вмовляти. Справді, даремна праця радити безносу потвору, старого парубка, біс його знає, що він надумав. Нехай пухне з голоду, ніхто йому й шкуринки не викине, от що зроблять люди. Диво, просто рішуче відмовляється пасти череду, такий злидар. Цікаво, що він буде робити. Можє піде красти? Але на це є суд і право, будь ласка, один був трапився такий, сліпий на лівє око Терешко, і от гнитимє де слід — гнити таким людям. Завтра приїде Жменя, усі почують, що над Терешком можна сміливо поставити хрест. А чередника знайдуть, це такє зілля, як погані печериці. Все таки цікаво, що скаже Жменя, аби тільки не дуже барився...

Вранці він приїхав і його двадцять свідків.

Хай йому біс, з Жменею не можна було й словом перемовитися, він тільки хитає головою на привітання, нічого не знає, і знати не хоче, — що саме від нього хочуть оці люди?

— А, питаєте про Терешка? Ну да. Ви питаєте про того волоцюгу? — Жменя начє збожеволів, мєлє якусь нісенітницю, його перестали розпитувати. Люди кинулися до свідків. З ними було те саме, тільки двадцятий сказав, що тепер суд зовсім не те, що раніше, нікого з суддів не довслось підмогоричити і головне, вони відразу розібрали, що свідки брешуть. А Терешко приїде. Більше нічого не знає оцєй двадцятий свідок.

І він прийшов, дивний чолов'яга, страшний злочинсьць.

З села бачили, як з-за могили вийшли дві постаті, поволі йдуть, наче гуляють. Кожному за плечима була торба. — Це ж Терешко й Петро! — хтось крикнув з гурту. Так, це були вони. Пройшли немало дорогу, переспівали усіх пісень і зовсім не почувують утоми.

Їх перестривають, тиснуть їм руки, придивляються до Терешка, він трохи змінився — скроні йому посріблились, щоки позападали, він увесь наче посірів, тільки єдине його око блищало давнім заповзятим огнем. Ну, та й Терешко!

Він говорить за всіх, його слухають і нічого не розуміють. Головне, це якась дивна історія з Петром. На суд він прийшов просто з дороги і заявив, що жеребця заколов він сам, Терешко тут ні до чого, Петро тільки обув його чоботи!

— Нащо ти це зробив? — спитали судді.

— Віддячив за батька.

Судді здивовано перезирнулися. Малого хлопця ніякий закон не судить.

— Але чого ти плачеш? — спитав головний суддя.

— Мені соромно дивитися йому в лице! — показав Петро на Терешка. У залі ще довго після цього стояла мовчанка...

Ясно, хтось навчив Петра таке сказати, а втім він спритний хлопчина, звів рахунки з Жменюю за свого нещасливого батька, з нього слід би брати приклад і іншим дітям, як ви вже собі хочете...

Отаке диво. Незрозумілі люди, оце ж Петро й Терешко. Дома виймають гостинці, наче прийшли десь з заробітків. Оця хустка Констанції, цукерки й новий картуз Гриші, нехай тільки одужує, щось дуже він легкий став, як павутина. Але що саме хотів сказати Терешко?

Ага, ти чула, Констанціє, що зробив Ярема? Він більше не хоче пасти череду.

Констанція уважно дивиться у вікно. Вона нічого не чула про якогось там Ярему це не її звичка допитуватися, що роблять такі люди, як той Ярема.

Терешко спитав тихше:

— Він приходив сюди? — Констанція починає старанно витирати спітнілі шибки, раптом повертається й каже:

— Він мене сватав!

— Що ж ти йому?

— Відмовила.

— І нерозумно зробила. Ти знаєш, що з цього може вийти?
А ти вже не маленька.

— Та він не той уже, тату! — крізь сльози промовила дівчина. — Оце він забув свою гармонію.

Тоді Тершко зараз і віднесе її. Все рівно до Яреми є справа...

Ідучи вулицею, Тершко помічає деяку зміну в селі. Правда, зміна не дуже й помітна, але торік біля сільської ради не було пари кущиків калини і молоденького явора. Будинок ради побілено і прибито новий напис червоною фарбою. Біля Шамесової крамнички укопаний стовп, щоб приїжджі селяни прив'язували коней. Григорій, що на милиці, почав будувати нову хату, будівлю на дві кімнати і кухню, наче він мав несходимі ліси, щоб опалювати таке велике приміщення. Особливо вразила Тершка Яремина хата: уся похилилася на один бік, шибки були позатуляні старими свитами, — ціла руїна, сумне видовище. Сам Ярема лежав у сінцях сонний. Тершко ледве збудив його, він був п'яний. Мізерний, засоромлений звівся на лікоть і похилив голову.

— Я вже не знаю, що ти будеш їсти! — вигукнув Тершко, — ти не пасеш череди і п'єш.

— А що? — наче здивувався Ярема. Питимс, поки є за що, дуже добре, що Тершко приніс гармонію. — Ти мені дай на пляшку і забирай гармонію собі!

— Але ти здурів, Яремо! — Тершко з охотою дасть гроші на похмілля, нехай це буде востаннє, гармонію не слід продавати.

Так роблять у місті халамидники. Знову ж у сінцях вогко, треба йти в хату. — Ну що ти собі думаєш? — спитав Тершко в хаті.

Ярема й думати не хоче. Він безносий, він ще й не те зробить, проп'є гармонію, спалить хату, тоді вмре. О, він смерті не боїться, дуже легко: раз і як не було Яреми — ха-ха! Він дико зареготався, не глянувши Тершкові в лице.

Згодом дістав з-під печі щось замотане в хустку, обережно поклав на стіл, це й є та сама бомба, швидка смерть.

— Ну далі? — тихо спитав Терешко.

— А те, що ти хочеш узяти бомбу! — наче прокинувшись, промовив Ярема. Йому стало негарно, почав зідхати, приклав собі до лоба мокру хусточку і вже знеможений повалився на лаву. Терешко з бомбою пішов додому...

Констанція намагалася якось уникнути балачок з ним. Він ніби мав їй щось сказати, та не було слушного моменту. Нарешті, вона не витримала й різко кинула:

— Я не могла, бо він безносий!

Терешко не сподівався цього, він просто розгубився.

— Правда, тільки я не знаю, що з ним робити!

Еге, нелегко, не так то вже просто з Яремою. Крім того, Терешкові доводиться думати про Петра, Гришу, Констанцію і про самого себе, нарешті. Серйозна справа, незрозуміле явище: ніхто йому не приносив роботи, наче всі ходили босі або мали нові чоботи. Терешко занепокоївся. Гроші, що приніс з міста, давно були проїдені, Гриша одужав, Констанція обносилася, знову ж Петро і він сам. На очах була сила витрат, а в кишені ні копійки. Він пішов на хутір до старого шевця Куща. Той напевне досі вмер з голоду, взагалі до нього мало хто зазирає на хутір, поганий майстер. Крім латання, він більше не міг дати ради чоботям. Та на велике диво старий Кущ був по голову завалений роботою, чимало рваних чобіт, він не встигав їх лагодити.

Не знаю, чи впораюсь коли з латками! — сказав він.

Інакше думає Терешко. Йому от приносять шити виключно нові чоботи і що б ви думали?—він мусить відмовляти. Це тяжка робота, краще лагодити старі і взагалі тепер новий фасон чобіт, Терешко не може вгодити, те й се. Терешко не бреше. Хотів би він мати хоч половину Кущової роботи.

Кущ подумав. Волохаті брови йому зійшлись докучи й посунулись на перенісся. Не піднімаючи очей, він поклав руку Терешкові на коліно.

Добре б було, якби Терешко потай від людей брав по-

ловину його чобіт, приносив уже вилатані, але боже хорони коли хто про це довідається.—Тоді вони мене з'їдять!—закінчив старий швець, виряджаючи Терешка з хати. Коли той був далеко, він гукнув: - приходь уночі і не я з тобою говорив зараз, гей!

У Терешка тепер пішли веселі дні, він лагодив чоботи, Констанція співає на грядках, Петро їй помагає копати, Гриша цілими днями сидить на призьбі проти сонця і помітно починає вбиватись у силу. Серед ночі уже не скрикує й не говорить,—розмовляти може вдень скільки завгодно з Мартою, прошу, навіть підніме її з зсмі, а це щось воно та значить. Правда, трохи ще задихається, але ж піднімає не трісочку, а маленьку Марту. Власне, вона уже й не маленька дівчина, не регочеться часто без діла, щодня питає, чи скоро він одужає, і чомусь уникає Петра.

Хе, Гриша давно одужав, це так сидить, гуляє, скоро шитиме чоботи. Він бадьориться, бліде лице йому запливає краскою.

— Що ж ти шитимеш? — дивується Марта, вона не знає.

— Чоботи!—впевняє Гриша, невже вона не розуміє? Коли так—нехай сама піде в хату й побачить.

Марта дивиться, непорозуміло знижує плечима: Терешко справді таки лагодить чоботи, кругом нього сила роботи, він сам ледве встигає, аби швидше одужав Гриша, вправний помічник.

А Марта щось думала. — Що саме? — спитав Гриша.

Маленька Марта була повірила, що то правду кажуть, ніби Жменя не хоче, щоб Терешкові хто носив роботу. Хто не послухає, тому Жменя ніколи не позичить хліба. Принаймні так говорив її батько.

— То брешуть, Марто! — каже Гриша, стомлено сідаючи на призьбі. Марта й собі хоче примоститись біля нього, та в цей момент з-за хати вийшов Петро. Руки йому були в землі, увесь дуже брудний і спітнілий, картуз йому з'їхав на потилицю, — мав вигляд завзятого хлопчиська. — Куди ти, Марто? — гукає він, та Марта уже на вулиці й не озирається.

— Може ти її лаяв, Гришо, вона плаче?

— Ні, я хотів її поцілувати!

— А вона?

Павза.

Гриша думає.

— Вона утекла, ти сам бачиш.

— Хотів би я бути тобою, — сказав Петро. — А втім, вона дуже маленька, щоб ти знав, Гришо!

Гриша починає сперечатись.

— Не маленька, положим, вона тільки поспішає, їй дома стільки тієї роботи, більше, ніж нашої Констанції...

Та кому тільки нема роботи! — хіба Терешкові. Куц більше не давав роботи, сам її не мав, скоро жнива, люди ходять босоніж, шевці можуть спокійно вилежуватись проти сонця, чекаючи на осінь. Їх жнива не обходять. Але Терешко не лежатиме, у нього теж будуть жнива, ціла десятина доброго жита, нехай тільки щасливо налетіть й вистигне. Він починає ходити до своєї ниви, милується нею, порівнює її з сусідніми і йому здається—його далеко краща.

Цей день так само. Оглянувши ниву, Терешко ліг під липами. Вони вже викидали кашку, пахнуть, день-два і шлях забіліє, як молоко. Тоді цвіт осиплється, того року липи знову зацвітуть і так без кінця. Терешко став дивитися у небо. Воно завжди недосяжне, можна багато чого передумати, устроївши погляд у небо, а то й заснути.

Надвечір почали насуватись хмари. Десь далеко, наче з-під землі, ударив грім. Дихнув вітер, хмари темніше насунули на небо, воно стало чорне, аж вороне, мигнула блискавка і лапата крапля упала Терешкові на щоку.

Поки він прибіг додому і ступив у хату — був увесь мокрий, а надворі уже лютувала гроза, по шибках затарабанив град, з лускотом і скрипом, намагаючись вибити скло. Констанція перехристилась і погасила лампу. Петро викинув з хати ложки, щоб відвести градову хмару.

Та не він один,—усе село повикидало свої ложки, а град немилосердно лупив по землі, кожна грудочка була завбільшки з голубине яйце, надворі творилось щось дике й

страшно. Ніч була зовсім чорна, блискавка синьо розколювала її надвоє, град сік дерева і раптом стих, перейшовши у тихий дощ. Нарешті, і він перестав шуміти, тільки далеко десь воркотів тривожний грім.

Ранок по цьому прийшов напрочуд тихий і прозорий. Сонце зійшло повне, у небі грала веселка, а за селом вештались люди, ціле село їх, і плакали.

Вийшов і Терешко до своєї ниви. З неї нічого не лишилося, крім збитої соломи. Все лежало трупом, зрідка валялись грудочки льоду. Град пройшов смугою, наче навмисне вибивши маленькі нивки, зовсім не зачепив великих нив, де зараз буйно хвилювалося жито, — біс його знає, якесь безглуздя.

Терешко подивився на липи. За ніч вони вкрились цвітом, пахли медом, цвіли спокійно й тихо, наче горіли білим огнем...

Вертаючись додому, Терешко зустрів Ярему. Був п'яний, як дим, довелось його вести під руку.

— Тільки мовчи, на нас дивляться люди! — сказав Терешко.

— Плювать, то куркулі, бідні плачуть на нивах! — Ярема плюється, пручається, п'яна, нещаслива людина. Він питає, хто забрав його бомбу.

Терешко:

— Узяв я. Та будь же розумним, Яремо, на нас дивляться усі люди!

Той уже почав вимагати, щоб йому негайно була бомба, вона йому зараз потрібна, поки не пізно. Він оце продав Жмені свою гармонію й пропив, а тепер хоче вбити Жменю, — гей, не держи мене за комір, Терешко!

Уночі Терешко не міг заснути. Ворочався, сів і знову лягав, нарешті, тихо промовив:

— Ти спиш, Констанціє?

Вона перестала дихати.

— Чуєш, Констанціє? — Терешко застогнав і сів на постіль. Тоді став дивитись у вікно.

Кругом усе мовчало. І село, і вся земля, спали й липи за селом і пахли медом...

Еге, це розкішні липи, особливо тепер, як зацвіли. У неділю туди йде гуляти молодь. Там легко дихати, синій холодок, клонить на сон, можна інколи не прокидатись.

Дихати пахощами з лип здорово, липовий цвіт—річ цілюща, може тому Гриша почав швидко набиратися сили. Щодня іде з Петром до лип, лягає під найряснішою деревиною, дрімає. Іноді вони беруть рядно. Тоді Гриша спить до самого вечора, Петро тільки прогонить йому з лиця мух.

Але сьогодні Гриша не спить. Його й сон не бере, на лиці йому грають рум'янци, він одужав, будь ласка, може навіть побороги Петра, трохи поламати ребра, коли той не вірить.

Петро заявляє, що Гриші далеко ще його подужати,—так, так, Петро не такий уже маленький, щоб жартувати. Краще нехай Гриша спить.

Хе!—Гриша зневажливо сміється, йому жаль Петрових ребер,—гей!—вони починають боротись. Змагання тягнеться недовго, Гриша одразу падає й стогне. Лихо в тому, що нога сама посковзнулась, але це ще не робить Петра дужчим.

—Тобі не болить?—спитав Петро.

Гриша замріяно дивиться в небо. Він оце пригадав одну річ, хтось казав, що в Марти поставлено нові ворота. Петро не бачив?

Той зводиться на лікоть, але мовчить.

Гриша давно бачив Марту, особливо його цікавлять нові ворота. Кажуть, дивні якісь, от якби оце піти глянути,—що на це скаже Петро.

Тому байдуже; коли Гриша так хоче—може піти з ним разом...

Зупиняються біля Мартиних воріт, вони нічого дивного не являють, звичайні собі ворота,—напевне тільки дуже міцні, Гриша попробує кілочком. Стукає сильно, у дворі лютує, як не перерветься, собака, Петро несподівано кладе два пальці в рот і пронизливо свистить, як льокомотив, лице йому наливається кров'ю,—ну його до сатани,—нарешті, таки ви-

йшла Марта, скрикнувши:—ах, це вони, а вона думала—якісь розбійники!

— Ти вже ходиш, Гришо? Я не знала.

Питає ще. Він бігає, вона не зловить його, більше т го, не випередить його ні на крок,—гей!—він біжить, за ним Петро й Марта, вибігають за село до кладовища і зупиняються. Гриша, правда, відсапується, але нічого, принаймні він не лежить.

Інше діло Петро. Наче й не біг зовсім, такий високий хлопчисько. Сумно дивиться на Гришу,—тому треса сісти, пожаліти себе, нема чого червоніти, Петро говорить діло, аджеж він на цілу голову вищий від Марти й Гриші, на руках йому тверді м'язи, і він зовсім нічого не боїться. Схоче—зараз піде на кладовище. Вечір, правда, а йому не страшно, будь ласка, візьме й піде.

— Як то?—блідне Гриша,—підеш на кладовище?

— Дуже просто. Там ростуть вишні, можна їх нарвати цілий картуз. Може Гриша пішов би додому, а Петро з Мартою принесуть йому вишень?—Його справа, нехай подумає.

Гриша дивиться на Марту, нарешті, зважується на страшну річ,—він піде з ними.

— Подумай, там могилки, щоб ти знав!—попередив Петро, але Гриша таки йде.

Та куди, власне, веде Петро? Минають кладовище, ідуть у степ, тут недалеко. Петро давно був на батьковій могилці, гляне, чи не завалилась. Тоді нарвуть вишень. Ще рано, у небі одна зірка і половинка місяця,—подумай, Гришо, може вернешся? А це крикнула сова, на кладовищі їх багато. Не бійсь, Гришо, мертві не встають—це тільки голосить сова, ух!

Згодом Гриша й Марта беруть Петра за руки. Вони дрижать з переляку. Гриша раптом ногами втирається в землю,—убий його, а він не рушить з місця і не випустить Петрової руки. Він же ясно бачить і Марта теж. Вони бачать на могилці Петрового батька, темну постать і чи людина, ще питається,—невже Петро осліп?

— Я тобі казав, ти сидів би, Гришо, досі дома!—прошепотів Петро. Уже силоміць тягне Марту й Гришу за руки, добігає з ними до могилки й регочеться. Ха-ха, хіба страшно цього Яреми, він же спокійно сидить на могилці, безносий парубок. Був простоволосий, тепер взагалі так ходить, він здивований, чого вони сюди прийшли, його маленькі.—А, вони гуляють! Тоді він разом з ними піде назад, уже пізній вечір.

На хвилинку Ярема біжить на кладовище, приносить жмут липового цвіту, нюхає його, чи пахне. Сміх один, Марта не може втриматись, який смішний місяць, саме половинка, ха-ха-ха! Ярема зосереджено нюхає цвіт і мовчки подає Петрові. Коли розходились—тихо шепнув:

— Це їй.

— Констанції?

— Не кричи. А завтра прийдіть до мене вранці.

О, не забудуть, прощай, Яремо!

Петро цвіт віддав Констанції. Вона поставила його у глечик з водою, дивується, як то може так запаморочливо пахнути рослина.

Еге, липа пахне гостро, це вже Ярема знає, не нарвав би стільки цього цвіту!

Он як!

— Але цвіт не дуже то й гарний, осиплеться й насмітить у хаті,—сказала Констанція.—Ах, як буде тоді погано!—Висмикнула з глечика цвіт і викинула в кочерги. Вона спалить його завтра в печі, аби тільки не забути.

Не забули Петро й Гриша піти на другий день до Яреми. Він уже в картузі і не п'яний. Розсудливо дивиться собі на руки, коротко спитавши:

— Узяла?

— Еге. Ми хочемо, щоб ти заграв, Яремо!

Він грати зараз не може, гармонію продав, але викупить її назад, коли розживеться на гроші.

— Значить цвіт узяла Констанція? Ми можемо піти до лип, зараз гарно, людей немає, бо в церкві. А гармонію викуплю, тільки будуть гроші. Зовсім розсудлива людина, оцей

Ярема, чого доброго—пиячити не буде. Він хоче вдруге спитати про цвіт, йому весело сьогодні, — як же йому весело!

— Вам весело, хлопці? Гляньте, які липи!

Розкішні липи, їх посаджено десь у сивих віках по обидва боки шляху, дуже багато, може сто, а то й тисяча, ніхто не рахував,—цілий гай, якби зібрати в одне місце.

Ярема лягає під деревом, накриває лице картузом,—ой, як йому сьогодні весело! — питає з-під картуза, що Констанція зробила з цвітом. Кажете, поставила у глечик з водою? Ярема вже починає молоти дурницю — запевняє, що Гриші виросте довгий хвіст,—ой, як же йому весело, цьому безносому! Нехай тільки заробить грошей, — неодмінно викупить гармонію.

— Значить, поставила у глечик з водою?

А тоді викинула в кочерґи, коли почула, що цвіт був твій.

Яку хвилину Ярема лежить, як мертвий, тоді скидається на ноги,—чортова робота, тут лежати не вигідно, стільки мурашок, вони дуже кусючі, оці комахи. Ярема довго струшує щось з одяжі, руки йому починають слабнути, він уже безсило дивиться на хлопців і верхня губа йому смикається. Він наче дурний або мала дитина.

— Та глянь же! — кричать йому хлопці, показуючи вповдовж шляху до могили,—нехай тільки гляне!

Ярема забуває про мурашок і уважно дивиться вдаль...

А воно шумить, збиває куряву, наближається сюди, як птиця, блищить на сонці, оте диво.

— Це автомобіль! — хвилюючись скрикують хлопці.

— Мотор! — упевнено каже Ярема. — Стійте спокійно і не смикайте мені за руки!

Справді, хвилюватись є чого, просто до них мчить машина і раптом зупиняється. Ярема з хлопцями підходить ближче, скидає картуз, йому душно.

— Автомобіль, а їде без коней! — шпоче Гриша.

Звичайно без коней! коли Ярема брав Перекоп,—туди їхали ще й не такі машини, усі в залізі, цілі страховища,

вони звалися танками. А це звичайна собі річ. Ярема відважно підходить ближче. За ним боязко йдуть хлопці. Та нічого страшного, з автомобіля давно зійшла людина в сірому, уже далеко під липами, скинула піджак,—от зупиняється під найряснішою липою й знову йде далі. Людини в сірому за деревами вже не видно.

Ярема зовсім сміливо обходить машину кругом, показує різні частини, Петро й Гриша тихенько скрикують,—цей Ярема з біса тямуща людина, може назвати найменший гвинтик, стільки чудернацьких слів і назвиськ. Шини гумові, усередині порожні, а це шпиці. Така машина може об'їхати село разів п'ять, коли не більше, і все це за яких півгодини.

Ярема навіть береться за сигнальний ріжок. Вибухає страшний рев,—туди до сатани, не тільки Петро й Гриша, а й сам Ярема відскакує далеко вбік, чого доброго людина в сірому може почути.

Власне, це дуже проста машина, під Перскопом були кращі, їх не пробивала проста куля, то були якісь дивовиська. Хотів би Ярема знати, хто з села бачив такі машини? Люди й уявити не можуть, які на світі є дива.

Саме в церкві скінчилась відправа, люди помічають на шляху автомобіль і поспішають,—не щодня трапляються новини, кожен хоче стати спереду, щоб краще видно. Старі й малі, їм чомусь боязко, може хто приїхав від влади. Сміливіші підходять до Яреми, він мовчить,—нехай стоять і дивляться, не буде ж він розповідати, що треба і чого не треба, якусь таємницю.

— Може хто до сільради? Голова якраз тут.

— О, в сільраду треба!—таємничо каже Ярема і більше не вимовить жадного слова.

Так воно й є. Ярема перший сюди прийшов і знає. Голову сільської ради випихають з гурту, він упирається в зсмаю ногами, але нехай іде, нехай сам відповідає, коли що не гаразд у селі. Він відкашлюється, скидає картуз, підходить до машини, але там нікого немає. Голова не знає де й діватись, безпомічно озирається до людей, вони йому махають

руками. Невже він не бачить, що між липами сюди йде чоловік у сірому? Він іде, йде, уже близько, люди замовкають—напружена хвилина, незабутній день.

Раптом сірий чоловік зупиняється, кличе до себе Петра й Гришу, вони вилазять на липу, рвуть цілий жмут цвіту, подають сірому чоловікові.

Хіба не диво?—подають великий жмут цвіту. Людина в сірому щось кладе Петрові на долоню, цвіт мостить біля себе в машині, вона реве, труситься, задом робить круг і як стріла мчить туди, звідки приїхала.

Це було, як сон, людям стало сумно, вони оточують Ярему, часом не питав сірий чоловік про село і що дав Петрові за цвіт.

— Злот? — цілий злот за якийсь там цвіт, це вже річ неймовірна, значить злот фалшивий,—ану бо, покажи його, Петре!

Еге, так оце узяв і показав! Петро й Гриша мовчки беруть Марту за руки і зникають з гурту.

— Не бачив, Яремо, який злот, не підроблений часом?—питають люди.

Може й бачив, може ще щось знає Яремо, люди самі побачать, що буде далі,—більше він нічого не скаже...

По обіді до Шамссової крамниці сходяться люди. Хтось пустив чутку, ніби Петро й Гриша купили медяників на цілий злот,—часом не монета сірої людини? Сам голова сільської ради йде до Шамсса, всі змовкають,—швидше шукай, може ти згубив його, Шамесе?

— О, що ви, злот у шухлядці, будь ласка.

Голова перший бере злот, обдивляється, кусає зубами, кидає на долівку,—злот дзвенить. Монета переходить з рук до рук, її ріжуть ножами, кусають,—ні, злот, як злот, срібний, з новими зубцями, справжній радянський злот. Непідроблений, зовсім ні, та Шамес і не прийняв би фалшиву монету, будь ласка, а так Петро й Гриша мають цілий картуз ласоців, ховаються з Мартою в бур'яні,—виявляється, медяників сорок штук. Їх треба розкласти на три рівні купки, але виходить один медяник зайвий.

— Візьми його собі, Марто!—запропонував Петро.

— Чому їй, а не Гриші він ще не зовсім одужав і зараз блідий, нехай йому цей медяник, так Марта хоче.

Гриша ніяковіє. Він одужав, хіба не бачила Марта, як він вилазив на липу. Медяник візьми собі, Марто!

Ніхто його не хоче взяти. Лежить він на землі, наче гріх який, і тут трапилось таке: Гриша хапає злощасний медяник і кидає Марті в пелену. Марта радісно скрикує. Петро бере цілу жменю своїх ласощів, кидає Марті, водночас затримуючи Гришину руку з медяниками.

— Ти вже дав їй, Гришо!

Бо то був нічий!

— Твій! Прибери свою руку!

Гриша на мить замислюється, тоді усі свої медяники кладе біля Марти, сам бере лице в долоні й біжить на вулицю.

Це вже хто його знає й що—Марта засумувала, їй уста смикаються, якби не Петро—вона б з охотою оце заплакала. І де він узяв цей злот?

— Візьми й мої!—розгублено сказав Петро, відсовуючись від своїх медяників.

І де взявся цей злот? Він отруїв їм день, та не тільки їм,—у селі тільки й балачок про злот і сіру людину з автомобіля. Це питання, чим усе це скінчиться, може завтра приїде сорок таких машин з сірими людьми, може ще щось страшніше трапиться,—ніхто не знав. У селі жили люди і, як усі люди,—нічого не знали.

Власне, на другий день нічого особливого й не трапилось. Теслярі з Григорієвої хати помітили куряву в степу, але то могла пройти череда. Згодом вони виразно побачили учорашню машину. Вона зупинилася на шляху під липами,—з Григорієвої хати звістка облетіла вулицю, скоро усе село знало, що під липами знову те диво, правда, трохи більше, але тривога зрушує всіх, одразу опановує село. Люди кидають свою роботу, біжать до лип, там відсапуються, ідуть тихше, не на пожар же вони поспішають, автомобіль не втече, видно, стоятиме довго, люди можуть полягати животами і дивитися скільки завгодно.

Уся увага на тому, що робиться біля машини.

Там під липою розбивають намет, туди зносять ящики, лантухи, цілі гори великих мішків, рушницю і легеньке розкладне ліжко. На ньому спатиме один з двох, що приїхали...

Намет готовий. Один з невідомих їде назад, той, що лишився, високий, гарний з себе парубійко, дивиться на липи, тоді їде до людей. Вони підводяться, відступають трохи назад, парубійко їде просто на них, він питає:

— Дайте мені вашого голову, він тут?

Парубійко вродливий, як дівчина, у новому вбранні і блискучих чоботях,—ага, йому треба голову?—він тут, господи, прости йому грішному,—даруйте, що він босий, така спека, се й те, голова похапцем здирає з себе картуз.

— Ви зберіть мені туди надвечір громаду!—більше нічого не сказав невідомий. Пішов назад, уліз у свій намет, люди змушені були піти додому. Під липами залишаються Петро, Гриша й маленька Марта. Згодом вони тихо підходять до намету, сідають на землі, ждуть. Щось неминуче мусить відбутись, людина в наметі не вмерла й не кріт, що глибоко закопається в землю. Петро хруснув сухою гілочкою. Хруск ледве чутний, а їм здалось, наче вдарив грім. Треба було утікати, та вже пізно. Поли намету підгорнулися, звідти виїшов заспаний юнак з чайником у руках,—тут вода і чи ніхто її не зіллє йому на руки?

— Бери ти!—шепнув Гриша.

Трохи завагавшись, Петро зливає воду юнакові на руки. А, вони стерсгли його, щоб не вкрали?—ха-ха!

На radoщах ніхто не може вимовити й слова, аджеж невідомий дав їм по жмені горіхів, він зовсім не страшний, навпаки, спитав, як їх звать. Он як, Петро, Гриша й Марта!

— А вас як?—набравшись духу, спитав Петро.

— Мене? Кажіть товариш Криг!—Дуже весело, Криг розбиває Марті горіхи, показує маленький годинник на руці, за раз п'ята година, часом не зійшлася громада, може Петро піде й довідається?

Петро бігав недовго. Громада жде, можна йти...

Біля сільської ради стояло усе село, жінки й чоловіки. Було душно, збитий пил сідав на зсмаю, ним дихали й кашляли. Голова сільської ради виніс на ганок стола, — будь ласка, усе готове, можна починати. Та Криг і не підходив до столу, на привітання голови махнув рукою, він небагато що скаже, кілька слів, власне, йому треба робочих рук і все.

Сказав і ніхто йому не повірив. Кожен промовець з міста починав жартами, така, видно, їх звичка.

— А яка робота, все таки? — хтось поцікавився з гурту.

Криг сказав дивну річ: йому треба зірвати увесь липовий цвіт, робота легка, може рвати й дитина, платню люди мають сказати самі.

Коли Криг дозволить, — можна сміятись. Ще ніколи ніхто такого не чув, липи цвіли, осипались, ніхто цвіту не рвав, його навіть не їдять свині. Та ніхто й не вилізе на липу, хіба яке ледащо або діти. А втім, цікаво, скільки Криг може дати за день — ну, принаймні, дасть два злоти?

Добре, аби завтра охочі були на липах.

І знову сміх. Люди щиро регочуться, глум — не менше, їм дуже важко зрозуміти Крига, — ні, на дерево таки ніхто не зважиться вилізти, це як собі хочете.

— Самі спробуйте, що там під небом! — гукнув Жменя. Це підбадьорило інших, почались жарти, людина з намету проста, нічого таємничого, — може не це він хотів сказати? Тоді нехай виходять охочі, кому шия дешева, або дурна голова, нехай скрутить її на липах. Ну, виходь хто!

З гурту виходить Петро й Гриша, вони рватимуть цвіт, Криг сміливо може їх записати.

Люди регочуться.

— Більше ніхто? — гукає Криг. — Може два злоти мало, я набавлю! — Каже досить велику ціну, такої ціни в селі ще не чули, сорок копійок щось та значить! — Але охочі не виходять. У гурті починається метушня, регіт, то випихають Ярему. Чого він огинається? Ха-ха, може на липах другий ніс виросте, ти, Яремо, не жартуй, як та гусінь, сам упораєшся з липами! Витиснули його до Крига, він несміливо дивиться тому в лице і раптом просить записати до роботи.

Ярса, Петро й Гриша — чудова кумпанія, сама голота, як бубон.

— Подавай сюди Терешка з Констанцією! — гукає Жменя.

Їх тут не було. До Крига протискується Григорій, що без ноги, він рватиме цвіт, на ціну пристає, прошу записати. З біса спритний Григорій, йому нема за що добудувати хату, може тут заробить яку копійку, тямуща людина.

— Вам не можна, ви без ноги! — з жалем сказав Криг, подивившись на Григорієву милицю.

— Не можна? Еге, мені не можна.

Криг знову набавляє п'ять копійок, але це буде остання ціна, як люди собі хочуть. Вони уже починають говорити про свої справи. Криг підходить до голови сільської ради. Йому треба поговорити з головою комітету незаможних селян.

Виявляється, такого немає зовсім.

— Комнезам же є? Ну, давайте секретаря.

В тім то й річ, що по інших селах є й голови й секретарі, а тут тільки поганенький комітет незаможних селян, щось душ з п'ять. Був і голова, і секретар, але вони померли, більше й не обирали. Власне, тут бідних дуже мало, яких 80 родин, — а нащо вони вам? — обережно спитав голова ради.

Криг:

— Я гадав, що комнезам візьметься зірвати цвіт. Принаймні по інших селах так роблять.

А, он як!

— Більше нічого, можна прибрати стіл? — голова спокійно дивиться Кригові в лице, — коли що не так, даруйте, оце, як бачите.

О, Криг бачить! — він іде з села до свого намету, перед ним пахучі липи, вони наче поломеніють, розтопившись за день під сонцем. Криг ще молодий, саме починає жити і не він буде, коли не забере такий дорогоцінний цвіт.

Лежить у намсті й думає. Різні думки, така вже невсипуща молодість. Раптом вухом вловив ледве помітний шум, наче кроки людини. Схопивши рушницю, Криг висунувся з намету...

Так, вона йде, темна постать жінки, у місячному мариві.

Минає намет і зупиняється. От вона озирнулась і знову тихо йде далі.

Криг гукнув.

— Ви щось шукаєте? — спитав, підійшовши до жінки.

— Корову. — Вона каже, що шукає корову, десь пішла з двору, часом він її не бачив?

Ні, Криг не бачив. Він дивиться жінці в лице, уже запевняє, що корова сюдою не йшла, бачить, що це молода дівчина з вродливим лицем і темними очима. — Корова сюдою не йшла, можна вертатись додому.

Голова дівчини похилена, вона питає, чи й дівчатам можна рвати цвіт, це вона тільки так спитала.

— Можна, коли їм не страшно на дереві.

— Я не боюсь, рватиму, тільки уночі, щоб не бачили люди!

Оні як! — добре, нехай вона приходить завтра у такий час, як оце зараз. Криг записав її ім'я, зауваживши, що ім'я гарне, так звали його сестру, вона була маленька і вмерла, його сестра. Усього кращого, ви вже йдете?

— А як же корова? — гукнув, коли дівчина була далеко.

— Яка корова? Ах, так, я й забула. Вона прийде сама!

Криг ще довго дивиться услід дівчині, — вона прийде завтра, рватиме цвіт уночі, щоб не бачили люди.

III

Зранку й почали. Легка робота, дитяча забавка, отут на липах. Петро намагався вилізти на самий вершечок липи, висів униз головою, він таки покаже своє уміння, як той кіт, — кругом нього сиплється лист, бруньки, усе наче кипить, ціла хуртовина, він швидко наповняє свою торбу, спускає її на шворці Кригові, той висипає цвіт на рядна, де він сохне. Гей, Петре, трохи спокійніше, це тобі не на землі, а під хмарою!

Гриша поводитьсь на дереві обережніше. Висіти униз головою і він може, так само вилізе на небезпечну гілляку, але це робота і жарти тут ні до чого.

Витрушуючи торби, Криг кладе туди горіха, хлопці завятіше поспішають з повними торбами, — цей Криг тямуща людина, він не встигає витрушувати торби, а горіхів має ще цілий ящик.

Ярема вибирає нижчі гілляки. Не те, що він боїться підняти вище, унизу цвіт рясніший, можна рвати обома руками, Криг просто не розуміє, як він може так швидко наповнювати свою торбу.

До снідання п'ять лип стояли зовсім голі, без цвіту й листя, на них сумно було дивитись, наче тут пройшла черва.

По обіді сюди прийшли люди. Оце вони спали, нема чого робити, і вони не помилились: — Кригові жаль своєї голови, він тільки витрушує торби, — гей, стережись, Петре, поки не впав і не розбивсь, як жаба. А Яремі не дуже то й личить сидіти на дереві, нерозважна без носа голова, краще пас би череду, далеко вигідніше й більший зиск.

Люди підходять до ряден, де сохне цвіт. Вони цього не

розуміють, — нащо кому стільки цвіту? Криг каже, що його приймає Червоний Хрест, з цвіту роблять ліки.

Ха-ха, Жменя так і знав, і люди нехай пригадають той рік, коли Червоний Хрест приймав цибулю й хліб, щоб годувати голодних, тепер годуватимуть цвітом, хе!

— Дожились! Гей, Яремо, тебе годуватимуть цвітом!

— Кажете, роблять ліки?

Криг перестав відповідати, він сказав:

— Бачу, вам зовсім немає роботи.

Люди мовчать. Трохи перегортають цвіт, нарешті, розходяться.

Увечері на ряднах було чимало цвіту, ціле море його, він підсох, шелестів у руках, але все таки уночі його треба ворухити, щоб не злігся й не зіпрів. Це вже зробить сам Криг.

— Стільки цвіту? Я вам поможу, — говорить Ярема. Йому тепер не спиться, він Кригові увесь до послуг, прошу.

— Ви й так стомилися. Мені pomoже одна дівчина.

Раз так, Ярема розуміє. Цікаво, що за одна, з цього села, чи з хуторів.

— З цього. Вона тут шукала корову, її звать Констанція.

— Он як! — Ярему дуже зацікавила та дівчина. — Може її не так звати?

Ні, Криг не помилився. Вона молода й вродлива, ця Констанція, і шукала корову.

— Тоді не вона, у Констанції корови немає, — роздумливо сказав Ярема...

Пізно увечері прийшла Констанція. Криг добре бачить учорашню дівчину, вона тільки у старому вбранні, їй так воно не личить. Вона каже, що навмисне одягла старе, щоб не порвати нового, на дерсві багато сучків і колючих гілок.

— Але ти цвіту й не рватимеш! — сказав Криг.

Не рватиме? А вона взяла торбу. Констанція засумувала. Вона думала дещо заробити, їхню ниву вибив град, батько заробляє мало, їй навіть нема в чому вийти на вулицю. У найми їй страшно, тепер не знає, що й думати.

— Та зачскай! — засміявся Криг. — Треба цілу ніч ворухити цвіт, якраз твоя робота, Констанціє! — Тут вона одержі

не зірве, можна приходити в новому. Криг починає показувати, як треба поводитись із цвітом, розпитує про село, про неї саму, — он як! — їй усього сімнадцять років, батько її шведь, більше вона про себе нічого не знає.

— Тільки женихалось до тебе не мало! — жартує Криг.

Не так то вже й багато, усього один і той без носа.

— У мене теж рве цвіт один безносий, дуже гарна людина, — зауважив Криг. — Чому ти смієшся?

Констанція регочеться, як дитина. Вона щось пригадала смішне, нехай дарує Криг, але таке смішне, вона не може втриматись, — ха-ха. І тут Криг схопив був її за руку і зараз випустив.

Ах, це він помилився, думав, що цвіт, а то рука. Така темрява, можна багато де в чому помилитись. Вони сміються з цього, Констанція переходить на протилежний край рядна, там цвіт ще неворушсний, — який він запашний, наче щільники меду, і зовсім не темрява, як сказав Криг, а світить місяць, — хс-хс!

Перед світом Констанція іде додому. Криг струшує з неї пелюстки цвіту, — аби тільки вона знала, як їй не личить оце лахміття.

— Не забудеш? — питає Криг.

— Одягти нове? — Ну, ясно, вона не забуде.

Отож Криг не помилився, та й помилятись не міг, тверда людина: — ящик з горіхами став порожній, минув тиждень, липи стояли голі, увесь шлях наче висох, зосталось тільки дві липи, оце з них зривають останній цвіт.

І не тільки горіхів, не стало Кригового персня з синім камінчиком, а маленький годинник на руці зіпсувався й став. Треба було його лагодити. Петро й Гриша близько сприяливалися з Кригом, вони перші помітили, що не стало персня, — цікаво, де він міг подітись.

— Перстень? Я загубив, — байдуже відповів Криг.

Принаймні, хоч полагодити годинник, на це добрий майстер Ярсама. Візьме, розбере на частини, може лопнула пружина — уставить другу, годинник буде, як новий. Ярсама усе може, під Перекопом лагодив кулемети й німецькі годинники.

— Ви були під Перекопом? — дивується Криг. — І довго були червоноармійцем?

Не так уже й довго, та встиг дещо зробити, за що має вічний подарунок, у ногу кулю. Особливо страшно було під Перекопом, жах один, коли навіть пригадує.

— Все таки я й зараз пішов би під Перекоп! — з радістю вигукнув Ярема.

— Там і носа позбулись?

— Ні, це вже тут, — Ярема неохоче відповідає, коли справа заходить так далеко. Він же був почав забувати про своє спотворення, взагалі останній час став ясніше дивитись на речі, має за цвіт гроші, викупив свою гармонію, задовольнявся малим і був щасливий. — Еге, носа загубив тут, а годинник поправлю.

Словом життя йде своїм шляхом, уранці сходить сонце, жаркий день і біла ніч. Особливо розкішна ця ніч — щось дивовижне, прозорє, синє, пахуче й дзвінке, як криця. Треба приникнути до землі усім своїм тілом, пити її п'янючий запах, гріх нахилитися над цвітом і ворушити його, він не пропаде, сухий, як шовк, — разом думають Криг і Констанція. Нарешті, першим озивається Криг:

— Киньмо, він уже сухий, Констанціє!

Вона безвільно підводить руку в цвіту, але мовчить. Криг заходить під намет, щось довго там пореється, голос йому змінився, він гукає, — чи вона нічого не матиме, коли він вип'є одну чарочку?

— Я? — Нехай вип'є й дві, він п'є тільки вино, Констанція сама його пробувала, вино солодке, трохи хмільне, — Криг ще питає, — будь ласка, цвіт сухий, роботи немає, прошу.

Криг:

— Можє й ти вип'єш, Констанціє?

Ні, вона не хоче. А втім, коли вино те, що й учора, та сама пляшка, — вип'є півчарочки, тільки пригубить, це в тому разі, коли вино вчорашнє.

Вона іде під намет, тут усе їй знайоме, вона сідає на ліжку.

Справді, вино те саме, Констанція вже не пригубить, а вип'є півчарочки, не більше.

— Тільки й усього? Може до дна? Так би й давно. І другу, ну бо, третю, я не силую, хе-хе, більше не дам, — Криг навіть викинув порожню пляшку з намету. Пляшка підразу спалахнула холодним місячним променем, скотилась під корінь липи й погасла. А ніч кругом, — гріх сидіти, склавши руки, треба прикинути до землі, вона кличе до себе, так пахне угорі хмільний місяць і все наче співає, — грішні бувають такі святі ночі.

До намету між тим крадеться постать. Нерішуче зупиняється біля ряден з цвітом, тихо кличе Крига, озирається, тоді витирає сірник і дивиться в намет. Сірник гасне. Людина хоче витерти другий, але руки їй тремтять, сірники падають на землю. Видно, людина силкується закричати і тільки стогне, вона може упасти, — хай йому біс, я не розумію, але це ви, Яремо! — скрикнув Криг, виступивши з-під намету. Криг ждав Ярему, виходить, він приніс годинник?

Ярема мовчки виймає годинник і коли не помилився, то в наметі Констанція?

Криг:

Ні... Їй стало недобре, вона лежить, — Криг дуже задоволений з свого годинника, чудово налагоджений, великий майстер Ярема. — Кажете, під Перескопом лагодили німецькі годинники?

Їй недобре? — стогне Ярема.

Криг:

— Вдячний, тепер годинник не стане. Ви великий майстер, Яремо!

— Я питаю, чи справді їй недобре? — уже залементував Ярема, намагаючись протиснутись під намет. Але Криг зручно відіпхнув його далеко вбік і просто йому в руку втиснув годинника.

— Візьміть, я вам дарую.

Ярема до краю спантеличений. Він дякує за годинник, тільки гадає, що Констанцію все таки буде краще відвести додому, — принаймні так думає.

— Ви дуже розумно думаете! — сказав Криг. — Констанції, уявіть собі, раптом стало недобре, Криг сам ніяк не міг дати їй ради, — от гляньте, тепер їй далеко краще.

Вона виходить з-під намету, вигляд у неї мізерний, вона засоромлено дивиться в землю, — ах, це Ярема, який він добрий!

— Бери мене під руку, — заметушився Ярема. — Прощайте, товаришу Криг, дякую. Тобі краще, Констанціє?

Серед села її стало нудити, ноги підламувались, вона майже повиснула Яремі на руці і дуже просила, щоб він не так поспішав, наче на пожар. Нарешті, її зовсім занудило, вона змущена була схилитись на тин, таке страждання.

— Це перстень Кризів — скрикує Ярема, узявши її за руку. — Він загубив, де ти його взяла?

Констанція невимовно страждала. Персня дав Петро, — боже, як їй важко, вона далі не може йти, почуває, наче отут умре. І вона голосно застогнала.

— Тоді я понесу. Скажи і я тебе понесу, Констанціє!

— Неси, ти такий добрий.

Він узяв її собі на руки, наче дитину, біжить, йому на диво легко, добре було б, якби вулиця тяглась без кінця й краю, такий Ярема щасливий.

Цвіт висушили, набили ним лантухи, Криг згорнув намет, робота була закінчена. Кригові просто пощастило з трьома робітниками впоратися з цвітом, дорогий цвіт лежить у лантухах, від нього несе пасікою. — Ярема чує, як він пахне! — жартують люди. Вони прийшли востаннє глянути на Крига, цю дивну людину з цвітом, головне їх цікавить — скільки то він дасть за роботу. Ну, безумовно, заробили не мало, роги на холодець; Ярема купить батіжок, а Петро й Гриша по цукерці, — безглуздя. Жмєня кажє, що біднота літом рада сидіти на липах, а зимою позичає хліб, — ні, Яремо, ніхто тобі й шматка не кине, так і знай. На липах не розбагатієш, щось такого не чули діди й прадіди, — от.

Криг виймає гаман, відлічує папірці, цілі карбованці, подає Яремі, Петрові й Гриші і це все на виду всім. Криг не ховається, отака платня за цвіт.

Люди охають, як один. Просто злочин давати Яремі аж

три карбованці. Правда, Кригових грошей не жаль, але Жменя не стерпів, він сказав:

— Мій наймит робить від снігу й до снігу й має усього п'ять карбованців.

— Скоро наймита у вас не буде, — сказав Криг.

О?!

Петрові й Гриші так само. Головне, гроші не фалшиві, новенькі папірці, — господи, скільки то на світі є грошей. Коли б знаття — усе село було б на липах, людям жаль себе, наче вони щось втратили.

Криг одлічує дві троячки, з ящика виймає пакунок, розгортає його, — це розкішна шовкова хустка, з великими квітками по полю, може комусь з людей, здається, більше ніхто не був на липах, — кожен намагається чимнебудь звернути на себе увагу, може якраз йому дістанеться такий подарунок.

Хустку й гроші Криг віддає Констанції.

Люди захвилювались, як море. Он як, вона сушила цвіт. Цілих шість карбованців і така дорога хустка, — дивний Криг. Витрусити стільки грошей не всякий може, — і хустка. Вона переходить з рук до рук, — то була незабутня хвилина.

Криг підходить до чоловіків. Взагалі він поводить себе дуже просто, йому треба повезти цвіт до міста, на це треба не менше як дві підводи. Ціну люди самі скажуть.

О, ціну яку дасть Криг, хіба вони йому не вірять?

— Ми дамо вам сорок підвід!

Але тут вийшов Жменя. Увесь цвіт він повезе сам і без копійки грошей.

— Ну, візьму хіба половину грошей. Можна запрягати?

— Увесь цвіт? — дивується Криг.

Увесь, ще й Криг сидітиме зверху. Все одно Жмені треба їхати до міста. Сьогодні прийшла пошта і йому лист. Маленький клаптик паперу, списаний хлоп'ячою рукою, з помилками, — Жмені негайно треба їхати, візьме й цвіт, немає тут нічого дивного.

— Я хотів би дещо заробити, — хтось винувато промовив з гурту.

Жменя випростався.

— А, це ти там, Юхиме? Я все забуваю сказати про хлібець, ти вже того, віддай уже, чи що!

Так, значить, цвіт повезе Жменя. І тут сталось так: з гурту протискується Терешко, зупиняється проти Жмені, хоче сказати спокійно, але несподівано вигукує:

— Ми тобі не дамо заробити ні копійки! Так, чи ні? — звернувся уже до людей.

— Так! Не дамо! — почувись вигуки.

— У нього царське золото й миші не їдять!

— Цвіт повеземо й самі!

Терешко, наче який добрий дух, з'явився в останню хвилину й, оком не моргнувши, сказав те, що тільки могли думати люди. Григорій, що без ноги, виходь, повезеш цвіт! Шамесе, твоя крамниця й миші не прогодує, а ми без соли ось уже тиждень, — виходь там! — і Терешко затерся в тлумі.

— Що за один? — не розуміючи нічого, що зараз відбулось, спитав Криг.

— Швець. Його Констанція.

Еге, Констанція, оця вродлива дівчина, його дочка. Він до тюрми був не такий, звичайний собі швець, а це змінився, усе щось думає, часто їздить до міста, навіть не плакав, коли йому градом вибило ниву. Більше того, був випадок, коли Терешко убогій вдові пошив нові чоботи і не взяв з неї ні шага грошей. Дивна людина, а це дав змогу заробити яку копійку. Ах, яке тут усе бідне, якби тільки знав Криг, — сказав Григорій, пораючись біля лантухів.

Нарешті, цвіт навантажили, вкрили брезентами, Криг помавав людям рукою і вози з глухим рипінням рушили з місця.

— Приїздіть того року! — гукають люди.

— Гей, усього кращого!

Коли вози завернули за могилу — людям стало сумно. Але згодом вони пристають до Яреми, радять йому посіяти гроші, може вони виростуть, — хе-хе, або закопати в землю, будуть дітям. Вони вже ненавидять Ярему, вів мав гроші, три карбованці, уже не міг умерти з голоду, це їх розлючує, але він мовчки йде додому і його забувають. Цікаво тільки, що роби-

тимуть з грошима Петро й Гриша? — може загублять, або розтринькають на ласощі.

— Ми знаємо, правда, Марто? — вона хитнула головою. Вони тямуючі хлопці, ну трохи куплять медяників, але це ще не значить, що пропали усі гроші.

— Я куплю коня з возом, — сказав Гриша. — Як думає Марта?

Це саме й вона думала, тільки не встигла сказати. Куплять коня й воза, оцей хитрий Гриша. А Петро мусить купити Шамесову крамничку.

— Ти думала про це, Марто?

Ну, ясно ж, — Петро вихопив цю думку їй із уст, добре було б, якби з крамнички викидати оливу й оселедці, от що треба буде зробити.

— Ти щось думаєш, Петре?

Він кладе собі на долоню усі свої гроші; це саме може зробити й Гриша. Той, не замислюючись, кладе свої гроші до купи, Петро іде до Констанції і нехай вона не дивується, це гроші, вони їм непотрібні.

— А медяники? — ображено спитала Марта.

Гриша з кишені добув срібний гривеник...

Так, це був незабутній день. Все змінилось, наче пройшла злива і хто міг подумати? Ніхто. Оця Констанція володіє невеликими грошима і чудовою хусткою з великими квітками по полю, — боже ти наш, які то є на світі чарівні хустки! Ану бо, запни її, Констанціє! Вона ще краща стала, наче панночка, хустка їй личить, — але в неї й перстень золотий з синім камінчиком, от воно що! Може вона й перстень заробила?

— Мені подарував Петро, він знайшов.

— Ну, положим, краще мовчи, Констанціє. Петро не міг знайти, ти його заробила, хе-хе! З такою вродою можна щодня заробляти золоті персні, — і раптом люди немилосердно регочуться, як звіри. От що значить сушити цвіт уночі, далеко від людських очей. Ха-ха, та зупинись же, Констанціє! — вона йде.

Дома їй стало легше. Гроші їй непотрібні, вона віддає їх Терешкові.

— Але це багатство. Я вже не знаю, де ти могла узяти стільки грошей!

— Трохи моїх, а це віддали Пстро й Гриша.

Терешко перелічив гроші, загорнув їх у газету, — коли берегти — вистачить грошей надовго. Нехай Констанція пам'ятає і зараз же ув'яже хліба Терешкові на дорогу. Еге, піде до міста, у селі нема більше чого робити.

— Коли що, — підеш до Яреми.

— Я ніколи до нього не піду, щоб ви знали, — сказала Констанція.

— Коли тільки що трапиться, кажу. Може я вернусь не скоро.

Уж коли був на вулиці, — Констанція гукнула:

— Ви не надовго?

— Підеш до Яреми, не забудь! — махнув Терешко рукою і похилив голову.

Отже село потроху входило в свою звичну колію, почались жнива, зранку й до вечора люди гнулися на полі, їм було важко, десь далеко горіла стерня і ніхто туди не бігав, усі були стомлені. За цей час особливого нічого не трапилось, хібащо діти, граючись сірниками, підпалили з краю села повітку, але її швидко погасили, просто розірвавши повітку на шматки, й притоптали ногами.

Жнива на Україні скрізь однакові і коли хто вривається серпом — ціла подія і розмов на тиждень. Та тут ніхто не черкнувся серпом, все було спокійно, час ішов мляво, наче сон. І раптом, як грім серед синього неба, — сталася новина: з міста приїхав молодий Жменя.

Теслярі з Григорієвої хати бачили, як він зайшов до Шамеса в крамничку, за хвилину вийшов на вулицю і тут же закури́в цигарку, витерши сірника лівою рукою. Він не був лівша, але всі заклопотані люди витирають сірника лівою.

От який став Андрій, що рік тому його відвезено до міста! Він багато виріс, був у новому вбранні з блискучими гудзиками, у синьому картузі і жовтих черевиках. Теслярі зауважили його ліниву ходу, він злегка похитувався, часто зтя-

гався цигаркою і кашляв. Згодом вийшов уже з Мартою, вів її під руку, голова йому високо піднесена, наче він хотів разом помітити усі зміни, які трапилися в селі за цей час.

А втім, змін багато, є на що глянути і не такій людині, як цей Андрій. От Григорій, що без ноги, будує собі нову хату. Теслярів аж п'ять душ. Вони кидають свій струмент і дивляться на Андрія. Він шепнув Марті:

— Це теслярі?

— Еге, вони роблять хату.

— Я підйду і ти побачиш, вони скинуть картузи.

Запалює нову цигарку, підходить до теслярів. Вони, здається, роблять хату?

Так, робота важка, теслярі не проти того, щоб закурити Андрієвих цигарок, — вдячні. Його питають, як там у місті, що він робить і чи надовго приїхав. Усього на місяць? Мало.

Але це зветься вакаціями, Андрій вчиться на інженера, убрання й гудзики на ньому інженерські. Еге! А в місті далеско веселіше, кіно, театри, різні видовища, а тут нудьга і люди виключно говорять про худобу або про картоплю.

Хе-хе, сміються теслярі, вони рішуче з цим погоджуються. У місті ніхто не говорить про худобу й картоплю, а тільки їдять, це далеко вигідніше, — ха-ха!

— Треба й про картоплю говорити, так то. Значить, інженером будете?

Так, зміна в селі величезна, хоч би теслярі, — вони Андрієві кажуть „ви“

— Ти чула, Марто?

— О, я все чула.

Зміна велика — Шамес пофарбував свою крамничку, біля сільської ради зазсленів явір і пара кущиків калини, у старого Клима громом розбило вербу, — але що це? Де взялась ця музика? Деся близько, зовсім під боком, в отій хатині. Андрій ніяк не пригадає, чия це хата.

Яремина, того, що пас ягнята.

— А, Яремина! — Андрій хоче йти далі, але Марта оце б з великою охотою пішла послухати музику. Ярема так гарно

грає. — Ти хочеш, щоб я забруднив свою одягу, Марто? — заперечив Андрій, і головне — іти до якогось там чабана.

— Він уже не пасе і такий смішний без носа, — вмовляє Марта.

— Без носа? Тоді підемо.

Вони стали у Яреми на порозі, і музика зразу ж обірвалася. Ярема просто не може втриматись, він скрикує, — туди до біса, але це Андрій, хіба не впізнають Петро й Гриша? Ну, та й історія, прийшов Андрій.

Еге, це Андрій, Петра тільки непокоїть Марта, не відходить від Андрія, стоїть з ним рядом, наче у хаті немає ослонів.

— Сідай, Андрію! — запрошує Ярема, здуваючи з ослона порох. Андрій стримано дякує і закурює цигарку. Він сьогодні викурих їх біля сотні і очі йому червоні.

Петро й Гриша з насолодою могли б викурити по фабричній цигарці, — хоч Андрій і пан великий, але мусить дати цигарку, — сказав Петро, підступивши до Андрія. Той почав доводити, що тютюн дорогий, головне міцний, Петро кашлятиме.

— Правда ж, Марто?

Вона хитнула головою.

Петрові лице горить, як жар, він питає:

— Що це за гудзики?

— Заграй, Яремо, — не Петро, а порожнє місце перед Андрієм, от який він став, оцей хлопчисько.

Ярема замріяно пересбирає клявіатуру, нараз втинає войовничий марш, далі пішли вальси, — нехай буде проклятий, Ярема так бездоганно грає на гармонії. Андрієві мороз пішов поза шкурою, він увесь увага, — та одступи, Петре, ти мішаєш слухати, сядь і сиди!

Петро не рушив з місця, а допитливо озирнувся до Гриші. Той хитнув головою.

— Даси цигарку? — заласментував Петро. — Не даси?

Ярема сильно натис клявіатуру. Петро схопив Андрія за барки, — він таки дасть цигарку, оцей панок! Обое вже вовтузяться. Петро притиснув Андрія до стіни, — а Ярема грає вальси, марші, ціла буря згуків літає по хаті, — боже, стіна

мажеться! — скрикнула Марта. Вальси, марші хуртовина чарівних звуків, — біс його знає, що вигадав Петро, але Андрій визволивсь з його цупких рук, музика вмовкла, на половині, наче Ярсема грав виключно до бою.

— Нікчемний з тебе інженер буде! — сміється Ярсема.

Андрій стоїть серед хати мізерний, зім'ятий на онучу, уся спина йому була вимазана крейдою, два блискучі гудзики вирвались з м'ясом, носок жовтого черевика розчавлений, наче гнилий помідор, Андрій ладен був уже заплакати. А втім, він би показав Петрові, якби був босий, о, він навчив би його!

Марта рукавом витирає йому спину, їй смішно і краще Андрій нехай не хвалиться, хіба він не знає, що Петро убив упира? Не знає? Він убив упира.

— Він дурний, його вигнали з школи, він не вміє читати.

Петро поблід.

— Я тобі оцим кишки випущу! — скрикнув, хапаючи хлібний ніж. Правда, його були вигнали з школи, не хотів учитись і зараз погано читає й пише, але він має великі кулаки і бистрий розум, це все йому наготові. Він не попустить, щоб хто глузував з нього, іще слово — і кишки Андрієві геть до сатани! — от що сказав Петро, завзятий хлопчисько.

Андрієві нічого не лишається, як вийти з хати. Він моргає Марті, щоб ішла з ним разом.

— Не руш її! — крикнув Петро. — Не йди з ним, Марто!

Вона хвилинку вагається, тоді сідає з Гришею рядом. Ярсема знову починає грати, на нього уже найшло надхнення, схилив голову набік і так і не підводив, аж поки не переграв усіх пісень. Тоді Марта згадала, що треба йти додому. І зовсім не до Андрія, нехай дивляться у вікно, куди вона підє.

На вулиці з-за рогу підійшов до неї Андрій, узяв її під руку, погрозив на Ярсемину хату і наче навмисне пішов дуже тихо.

— Значить, я його вб'ю, — простогнав Петро. Гриша нехай іде з ним разом.

З дула липи витяг свій револьвер, зауважив, що він трохи поіржавів, але досить справний, можна ним вбити кого завгодно, що на це скаже Гриша.

— А кулі й немає, — зауважив Гриша.

— Кулі? — Петро подумав. — Куля буде, у Яреми їх багато і вбити можна, я вже знаю.

О, у Яреми чимало куль, різних набоїв. Він з під печі витяг цілу скриньку з набоями. Петрів револьвер начиняється смертельним зерном, завтра Андрія не буде на світі, нехай собі як хоче.

— Добре було б, Петре, якби ти дав мені цей револьвер за годинник, — каже Ярема, знімаючи з руки маленький годинник. — Убити можна й рукою, а годинника тепер такого немає, він Кригів. Ти подумай.

Петро дивиться на Гришу. Той моргає бровами.

— Бери, — револьвер Петрові не потрібний. Йому на руці чудовий годинник, він цюкає, принаймні Андрій такої речі не має. — А ти його не забереш, Яремо? — Це я тільки так спитав.

— Ну, що ти, він твій, можеш навіть його розбити!

Говорять про годинник, як його заводити, Гриша й собі встряє в балачку. Йому дуже цікаво, чи Марта справді любить Андрія, чи тільки так з ним ходить.

Ярема уважно чистить піском револьвер.

Гриша:

— Я тебе питаю, Яремо.

— Ні, вона тебе любить. Подай мені оливу. Так, так, не думай про це, Гришо, все зміниться, от побачиш.

Він сказав правду.

Власне, дещо уже почало змінитись. От приїхав Григорій, що без ноги, і Шамес Вони заробили у Крига за цвіт по кілька карбованців, Григорій міг прикупити трохи дерева, теслярі почали виводити крокви, хата росла, як печериця, Григорій, коли так і далі поведеться, — перейде в нову хату на зиму, а то й раніше.

Старий Шамес привіз соли, ладану, діжечку оследців і махорки, взагалі Шамес тепер став заклопотаний, майже ніщо — для нього багато важило, про все треба подумати, де треба — прикинути розумом, на більше він неспроможний.

— Ми казали, щоб ти привіз ременю на чоботи. Знову ж

у тебе немає шапок, — люди не докоряють, але це їм конче потрібне.

— Буде, тільки у мене немає грошей, — у чомусь виправдовується Шамес. Він усе купить, коли розживеться на гроші.

— Не забудь ременю й шапок.

— О, я не забуду! — він навіть не забув зразу по приїзді піти до Констанції. Приніс щось у вузличку і маленький пакунок. — Це борошно, візьми його собі, Констанціє, — правда, убогий подарунок, вузлик білого борошна, а цей пакунок передав Криг.

Споломснівши на лиці, Констанція розгорнула пакунок, там був одріз дорогої матерії, синьої, з білими смужками, ціле багатство, стільки матерії.

— Дуже багато матерії! — скрикнула Констанція.

— Не так то вже й багато, — сказав Шамес, — Кригові навіть незручно було передавати стільки, але тоді крамниці зачинились, довелося обмежитись такою дрібницею. Криг просив дарувати йому, він добра людина, жаль, що їде з України, може й не вернеться зовсім.

— Ви батька не бачили? — перебила Констанція.

— Бачив. Він ішов проти, пізнав мене, звернув з дороги й пішов полем. Я гукав, тільки він не озирнувся. Кажеш, пішов надовго?

Констанція не знає. Ага, Криг справді їде з України.

— Еге, десь до Сибіру, чи що, — Шамес стогне, йому ломить спину, прощай і заходь коли, Констанціє, і все так інше.

Констанції стало сумно. Але вона ще молода й зелена і як увечері прийшов Ярема з гармонією, — вона вже почала кепкувати з нього, він, напевне, й умре без носа, ха-ха!

Ну, ясно і вмре. Хіба вона думає жити вічно? Зірка й та не вічно стримить у небі, а падає й гасне, а то люди. Чому Констанції прийшло так на думку? Краще нехай слухає, а він заграє.

Перебравши усі голоси, він утяв свою улюблену матроську пісню, де гнівався один бас і плакала флейта. Матроси, як

один, ішли вмирати, вони гніваються на свого ворога і разом з тим посиляють прощальне вітання розлогим степам на своїй батьківщині, — гей! — плаче флейта й тривожно ворочає бас.

Констанція схвилювано підсовується ближче до Яреми і кладе свою руку йому на коліно. Музика вмовкла. Ярема пильно подивився Констанції в лице, схопив її за шию, голови її притиснув собі до грудей, — так була яка хвилинка, або сто років, хіба він знає? Та Констанція видерлась, нехай він багато не думає, вона була замислилась, і все.

Я й не думаю багато. Знаю тільки, що твій батько передав мені листа.

— Справді? Покажи, Яремо, який ти добрий!

— Сядь тут, покажу. — Він показав на місце біля себе. Без носа, гугнявить, але така молодість, — і листа тоді покаже, коли Констанція сяде з ним рядом.

Вона вдивляється в нього, він не такий уже й бридкий, живуть же з гіршими і бувають щасливі. Вона деякий момент вагається, нарешті, сідає з ним рядом.

— Тільки не будь дурний і прибери свої руки.

— Ой же Ярема! — на відповідь ще дужче тисне її до себе, цілує в очі, в уста, — нехай його сатана візьме, він наче збожеволів, оцей безносий.

А Констанція мовчить, не пручається, хитра дівчина, хоче, щоб прочитав листа, хто своєю волею буде відповідати на пестоші? — ну й годі, тепер читай, Яремо, будь до кінця сумлінною людиною.

Це був маленький клаптик паперу, нашвидкоруч написаний, де сповіщав Терешко, що він уже в місті, — як і що — напише згодом, головне, Яремо, пам'ятай нашу балачку і слідкуй за липами, як за своїми очима. Терешко.

— Я нічого не зрозуміла! безнадійно сказала Констанція.

Бо ти щ дитина, — Ярема знову хоче її залучити собі до рук, та вона утікає на другу лаву, нехай Ярема грає або йде з хати.

Але ця молодість, благословенний час! — Ярема все таки хапає її за руку, деякий момент мовчить, тоді зміненням го-

лосом поволі зауважив, що їй на руді Кригів перстень, — нащо він їй, — скинь його, Констанціє!

Вона не розгубилась, навпаки, — легко скинути цей перстень з синім камінчиком, Ярема ж не подарує другого? сміється Констанція.

— Виходить, його подарував Криг? Казала, знайшов Петро.

— І Петро, і Криг, і всі люди, ха! А втім, я можу його скинути. Хочеш?

О! скинь його! — Ярема купить новий перстень, цей дуже поганий, — о, скинь його, Констанціє!

Вона скидає перстень, дивиться, де його подіти, й кидає в помийницю.

— Тільки побачу, як ти мені купиш новий! Може мірку візьмеш з пальця? Це я жартую.

— І візьму. — Ярема бере її палець, обв'язує ниткою, він на вітер не кидає слів, — до побачення, Констанціє!

Вона стоїть на порозі й гукає:

— Побачу, який твердий ти на слові! — тоді виливає помийницю, знаходить перстень з синім камінчиком і одягає собі на палець.

Так минув місяць, давно закінчились жнива, у Григорія не вистачило дерева й грошей, знову доведеться йому зимувати у найманій хаті. Все ж таки він змагався, продав свій кожух і жінчині чоботи, діставав дерево й будувався, як мурашка.

Старий Шамес привіз нову партію краму, тут уже були шапки й рукавиці, трохи ременю на чоботи, — але уявіть, на більше не вистачило грошей.

— Ти вже не забудь ременю. Знову ж, у тебе гнилі оселедці.

— О, Шамес старий, але не забуде...

І Андрій мав їхати до міста, вакаціям його прийшов кінець. Його не ввряджали, як торік, Жмсня не плакав, Андрій вже не мала дитина, за літо підріс, жовті черевики давили пальці, рукава стали короткі, — до міста його підвезе Шамес, все одно йому треба їхати по другу партію соли. Андрій не борона, на возі місця багато не займе, так вони й умовились.

— Ти, Шамес, наженеш мене на шляху! — сказав Андрій. З Мартою вийшов за село, оце розбита липа з дуплом, її розбив грім. Марта повідомила, що саме тут убитий упир, торік ще лежали кістки. Марті так страшно, — Андрій не боїться?

— Я нічого не боюсь. То Петро бреше, упирів уже давно немає на світі. Петро дурний розбишака, погано читає й пише.

Марта не знає, що й казати. Може Петро й справді дурний, вона цього не знає, — о, нехай він скаже!

— Ти дурний, Петре? — питає Марта, глянувши на темну відтулину дупла, де раптом з'явилась Петрова голова. — Андрій каже, що ти погано читаєш. Не смикай мене, Андрію, порвеш кохточку!

Андрій озирнувся, та було вже пізно.

— Ти білий, Петре, як крейда! — скрикнула Марта.

Еге, він блідий, як смерть. За ним з дупла вистрибнув Гриша, вони оточили Андрія, Петро пройшов у нього під самим носом, — це була страшна хвилина, коли б не Марта, — Андрій все таки спробував би утікати.

— Ти знаєш, котра зараз година? — несподівано спитав Петро.

Андрій не знає.

Тоді Петро скаже — довго дивиться на годинник, каже годину. Він знає усі цифри на цифербляті, тут оце напис фірми, Петро його читає. Він ще сьогодні прочитав одну цікаву книжку, вона зараз дома. Там пишеться про все на світі і про села. Дуже цікава книжка, але вона дома.

— Я не брешу, нехай скаже Гриша.

Той хитнув головою.

Павза.

Усі дивляться на Петра, що він робить. Він скидає з руки годинник, замислюється і годинник віддає Андрієві.

— Бери, нехай буде тобі на згадку, — от який Петро, щедрий хлопчина, коли цього не знала Марта.

Андрій недовіжливо бере годинник і озирається. Шамес уже виїхав з села.

— Хіба в тебе є другий годинник? — з жалем спитав Гриша, нічого не розуміючи.

— Це вже твій годинник, Андрію, — каже Петро. — Прощавай!

Андрій похапцем стрибає до Шамсса на воза, почувавши себе врятованим і щасливим.

Петро позіхнув, ліг на з млю, він буде спати. За хвилину спитав, чи вже не видно Андрія на шляху.

— Н видно? Я й забув! — скрикує Петро, зривається на ноги й біжить туди, де Андрій. Його довго не було. Коли прийшов — був задиханий, піт заливав його очі, він зараз же конче мусить знати, чи Андрій що подарував коли Марті?

Нічого, і вона не бреше.

— Тоді візьми оцю дрібничку, — вийняв з кишені маленький годинник.

— Це той, що ти дав Андрієві! — скрикують Гриша й Марта. — Такий ремінчик і біла пряжка. Ти чуєш?

І чути не хоче якусь нісенітницю. Він дивиться у небо, нехай і вони глянуть, яке воно високе й синє.

— А годинник зовсім інший, коли хочете знати. У мене їх багато, тобі, Гришо, подарую срібний, з золотою кришечкою.

Гриша вражений. Петро, виявляється, усе може — от він бере Марту під руку, — так робив Андрій, — вона ж все ще не знає, де подіти годинник. Так і несе на долоні. Він їй ні до чого.

— Забери його собі, Гришо, я тобі ще ніколи нічого не давала.

Гриша дивиться. Петро моргає бровами. Гриша бере годинник, а ввечері його повертає Петрові. Інакше й бути не може з цим годинником. Петро не хоче.

— Він же твій! — непорозуміло сперечається Гриша. — Тоді я тобі його подарую оце зараз.

Петро бере годинник, щось думає, нарешті, кидає його в колодязь.

— Він став, я ледве видер його в Андрія і всередині щось хруснуло. Ну, забудь про це, Гришо!

Ідуть мовчки, приголомшені, злиденні, як злиденне й сіре усе в селі...

Взагалі, коли приходять осінь, — на село відразу падають злидні, як іржа на залізо. Так було здавна, люди до цього звикли. Вони перебивались з дня на день, свого хліба їм вистачало тільки до різдвяних свят, вони їли картоплю, моркву, жили до нового врожаю і не сумували. Але цього року не передбачалось нічого доброго, хліба майже не було, його вибило градом, та й наливався він якось погано й згорів на сонці. Жменя на пробу зважив один сніп і вийшло усього п'ять фунтів, коли раніше сніп давав десять. Це не багатство. Жменя відразу змолотив увесь свій врожай, всипав його в засіки, на дверях комори почепивши важкий замок. Він знав, що прийде голодна зима, журавлі летіли низько, перша прикмета, що будуть страшні морози, це знало усе село, але ніхто нічого не робив. Вони були відвічні злидарі й мудрі і коли де рветься—дірки не латали, бо все одне—дірка з'явиться друга.

На дереві лист пожовк і осипався, тепер село стояло голе й сумне, на всіх вітрах. Церква посіріла, стіни облупились, уся вона трохи не валиться на бік. Коли йшов дощ — вода капала на престол, стікала на образи, великий образ спасителя давно поцвів, розколовся надвоє, його злущене лице вросло печерицями, — врешті від церкви й сліду не буде, наче від викуреної цигарки.

Сьогодні неділя, у церкві повно людей, після відправи священник запитав — як, на думку парахвіян, треба ремонтувати, чи збудувати нову церкву? До речі, дзвін репнув, треба купити новий.

Люди дивляться навколо себе, наче вперше бачать спорохнявілі стіни, їх проймає сум, хтось сказав, що краще збудувати нову церкву, це не собача будка і раз робити — значить спочатку й до кінця. Зідхання й гомін пішов по церкві. Сказано розумно, тямуща людина, цей Жменя — дурниці не скаже, — правда, можна й поремонтувати, але хіба надовго, вона знову похилиться. Така доля усіх церков. Голова сільської ради почав доводити, що поремонтована церква подібна на стару

людину, як її не лікуй — вона вмирає. Таке трапилось у сусідньому селі, — церкву поремонтували, а вона взяла й завадилась саме на перший день великоддя. Справа тільки в тому, де дістати дерева на нову церкву, от що.

Безпорадне зідхання по церкві, усі з надією глянули на Жменю, він мав щось сказати.

— Дерева? — Жменя просто дивується. За селом росте не одна сотня лип, з них вийде цілий манастир, а то й лавра, коли хочете. Дерева? — треба тільки усім селом зрізати липи і вже весною приступити до роботи. Дерева! — Жменя про це думав, може він того й не спить уночі. — Що там за возня ззаду?

То з бабинця протискується Ярема. Відкашлюється, він зосереджений і собі хоче щось сказати. Його відразу беруть на глум, — он як, уперше за своє безноссе життя Ярема з'явився в церкві, ану бо, перехристись, Яремо, ха-ха! Відправа скінчилась, людям не гріх і пожартувати, — цікаво, що саме скаже Ярема. Та не кашляй так часто, тебе, слава богу, не вінчають, починай!

Жменя з священиком глумливо презираються, підходять ближче. У церкві німіє тиша.

— Наші діти ходять у інші села, — сказав Ярема.

— Ну, мели вже, мели! — додав Жменя.

— Замість церкви — якби школу з лип! — більше Яремі не дали говорити. Грім реготу вибухнув у церкві й луною відбився на хорах. Он як, Ярема жаліє дітсй! Дивно, але коли матиме своїх — нехай жаліє скільки завгодно. Та хіба така потвора матиме коли хоч одну дитину, ха-ха-ха! Ні, Яремо, сядь нижче, не сунь свого носа, куди не треба, от у чому річ. Ти десь почув, сивий голубе, що по інших селах церкви розбирають на школи, а тут цього не буде, хіба ми повимираємо, голубе наш сивий!

— Я тільки хочу... — промовив Ярема, але Жменя гукнув:

— Не дати йому голоса. Чи хай говорить?

— Не треба! — заревіла церква. Ярема може собі іти додому й не озиратись, ха-ха!

Жменя знову говорить про липи, а про дзвін нема що й

думати, Жменя сам його купить на власні гроші й подарує парохвії.

Так воно й буде, парохвія — великий чоловік, і ніхто їй не стане серед дороги. Хто там каже, Ярема? Він же пішов до Констанції, щасливо їм зійтися...

Ярема не прийшов, а прибіг. Констанція часом не пам'ятає, де Терешко сховав Яремину бомбу?

— Але що з тобою, ти увесь білий, як крйда? — еге, може він думає розірватись разом з бомбою?

— Не жартуй, ти бачила, де схована бомба?

Констанція пригадує — це було давно, Терешко щось ховав у соломі і коли то бомба — вона у лівому острішкові.

Розкидавши солому на хаті, Ярема знайшов бомбу, сховав собі за пазуху, йому так ніколи, він поспішає додому.

— Я думала, що приніс обіцяний перстень, — так же казав Ярема, коли не помиляється Констанція?

— Мені дуже сумно, я забув! — він бере Констанцію за руку, дивиться їй у лице, він уже зовсім розкис, ладен був заплакати, — нехай вона його згадає, коли він буде вбитий. — Прощай, може мене і вб'ють!

Це сталося цілком несподівано, Констанція не могла нічого прибрати розумом, вона тільки злякалася, хотіла уже гукнути, але Ярема був далеко на вулиці. Нащо йому бомба? — не розуміла Констанція...

О, бомба йому потрібна, хороша бомба часто стає людині в пригоді, такє, значить, життя. Може Ярема й не жив би досі, коли б під Перскопом не мав сильної бомби. Тоді страшно ревла буря, ніч була чорна, як сажа, Ярема лежав у рові, усім тілом своїм угрузнувши в болото. Більшовики десь відійшли, він сам був з усіх боків оточений білогвардійцями і ждав на неминучий кінець. От вони помітили його, уже лізуть, уже беруть його, але він кинув бомбу і зараз живий, сидить у своїй хаті, дивиться у пікно. Там вітер. Під Перскопом теж ревів такий вітер, тільки тут, замість війська, ідуть селяни з пилками й сокирами, усе йдуть вони, йдуть, здається, їм кінця й краю не буде.

Ярема персвірив револьвер, сховав його в кишеню разом

з бомбою, городами вибіг за село і не встигли передні лави людсьї підійти до лип — він уже стояв там, розмахував руками, подаючи знак, щоб вони зараз же вертались додому.

Щоб вертались! — вони навіть не звертають на нього уваги, ідуть і йдуть, от уже одна пара приладналася різати липу, і коли б Ярема був доброю людиною — він поміг би їм нарізати дерева на цілу церкву.

Що ти там кажеш? — гукають.

— Я стрілятиму! Вертайтесь назад! — от що кажє Ярема, а люди регочуться. Може він з глузду з'їхав, або п'яний, — нехай витверезиться, го-го. Раптом Ярема вихоплює револьвер, стріляє вгору два рази, люди спантелічено, як один, ідуть задом назад, руки їм опущені, підходять все ближче до села, не зводячи персяляканих очей з Яреминого револьвера, — хай йому біс, він проводить револьвером по людях, наче косить. У селі всі разом повертаються до Яреми спиною і так само мовчки біжать вулицями.

Ярема просто не пригадує, як це все трапилось. Власне, він би й не стріляв у людсьї, коли б гнались — кинути міг бомбу, налякати, не більше. Дуже радий, що на цьому скінчилось, принаймні, липи цілі.

Додому вернувся пізно вночі, зовсім не сподіваючись, щоб з-за хати до нього могли вийти дві постаті. Нерви йому знов напружились, він звів револьвер. Але це був Григорій, що без ноги.

Він радить Яремі не йти в хату, скаже дещо тихенько й тут, — ну, хоч не світи лампи, Яремо!

— Мене не вб'ють! — сказав Ярема, поклавши біля себе бомбу й револьвер.

— Запни вікна! — хвилюючись порадив Григорій і сам ряднами позавішував вікна.

Що там нового? — навмисне голосно сказав Ярема.

О, нового багато, — люди нахваляються на Ярему, липи таки зріжуть, коли ж Ярема вдруге стане їм на перешкоді — його зв'яжуть і посадять у глибокий льох. Так, принаймні, говорив Жменя і голова сільської ради.

Може нехай собі ріжуть, Яремо?

— Я не дам, от що я зроблю.

— Але їх багато, пів села!

— Зовсім не багато, один Жменя! — втім Ярема такий стомлений і вже не знає, що й думати.

Він справді таки розгубився, люди — річ страшна, може щось вигадав Григорій, він з охотою послухає.

Правда, вигадав, але воно чи варте чого, — треба, щоб негайно приїхав Терешко. Його навіть боїться голова сільської ради. Зараз темно, Григорій дасть своїх коней під верх, аби тільки хто зважився зараз їхати до міста. На думку Григорія, краще доручити цю справу Пстрові. Що скаже Ярема?

Ярема з усім погоджується. З кіньми іде до Констанції, нехай Петро іде, поки темно, — що? Гриша теж хоче їхати, назад прийде пішки, він уже благає й плаче.

— З богом! — шепоче Ярема. — Тільки не впади, Гришо!

У темряві туго задзвеніла земля.

— Куди вони поїхали? — занепокоєно спитала Констанція.

— Запни вікна і сядь біля мене. Отак. Хлопці поїхали до батька.

Констанція покійно сідає біля Яреми, все ще збентежена, але потроху заспокоюється. Може Ярема приніс їй перстень, чого доброго?

— І приніс, — Ярема хоче, щоб вона подала свою руку тільки праву, ну, коли брудна — давай ліву.

Перстень новий, горить, як жар.

— Ін мідний, Яремо?

— Ні, золотий. Це був один золотий у Шамсса, правда, проба трохи затерта, її зовсім не видно, але перстень золотий.

Говорять про перстень, як його берегти, щоб не пошкрябавсь, якимось воно далі буде, тільки одно смішно, що перстень на лівій руці, так носять удови, он як. Ярема захопив праву руку Констанції, — ти, дівчино, не пустуй, ще не вдова, слава тобі божа, на правій руці мусить бути Яремин перстень, — що за сатана, це Кригів перстень? — вражено скрикнув Ярема.

— Кригів, Яремо? — не розуміє Констанція. Ах, так, вона була така нерозважна, витягла цей перстень з помийниці й одягла собі на палець. Ярема хіба забув, як вона вкинула

перстень з синім камінчиком у помийницю? То ж бо то воно й є. Помилку завжди можна виправити, от хоч би зробити так — Яремин перстень нехай буде зверху, Кригів під ним.

Ярема пристає на це, коли він їй так уже дорогий.

Хто? насторожилась Констанція,

— Кригів перстень.

Мені й твій дорогий, коли хочеш знати.

— Дорогий? — несподівано кинувсь Ярема до неї з руками. Дорогий?

Ой, ця молодість, — тільки не забувай, Яремо, що ми самі в хаті, Констанції страшно, не будь дурний і не думай про себе багато.

— Руки, де твої руки, Яремо?

Минув день, другий, — Тершка не було. Ярема навідувався до лип, ходив туди уночі, але там була осінь, у верхах вітер і більше нікого. Люди так само збирались біля Шамессової крамнички, це було й здавна, та Ярема спостеріг, що люди замовкали або переводили балачку на інше, коли він до них наближався. Він почав непокоїтись, особливо турбували його Петро й Гриша, вони наче під лід пішли.

А сьогодні, цілком випадково і вперше за все своє життя, до Яреми прийшов голова сільської ради, дебелий мужик, з рудою бородою й підрізаним чубом. Просто диво, захотів води і не міг витримати, — будь ласка, Яремо, дай кухоль.

Ярема мовчки дав напитись.

Потім у Яреми дуже вбого, навіть на столі немає скатертини і все таке інше. Борони, боже, голова зовсім не гудить Ярему, що той відмовився пасти череду, навпаки, він тільки уперше бачить такі злидні.

— Ви краще обійдіть усе село, може побачите й більше, — промовив Ярема.

О, то зовсім інша річ. Голова сільської ради дасть Яремі дещо заробити. Треба до міста віднести різні папери, важливі справи.

— Чи не заробив би на цьому, Яремо, трохи грошей?

Ярема вибухнув диким реготом. — Ха-ха, геть з моєї хати, бо я можу тебе застрелити, як собаку! — Голова уже на ву-

лиці, а Ярема регочеться без упину, на нього страшно було глянути, хапався за груди, качався на полу, — ха-ха, він наче збожеволів. Та прийшов вечір і йому було вже не до сміху.

Це був незабутній вечір! Ярема вибіг за село до лип простоволосий, наче вискочив з полум'я, щось вигукує, але його не чують, люди сунуть лавою просто на Ярему, все далі й далі відтискують його в степ, вони не бавитись вийшли, коли він хоче знати.

— Не доводь до гріха! — сказав Жменя, виступаючи попереду з сокирою.

Ось уже остання липа, Ярема опинився в степу, чує, як з гулом упала біля села одна липа, а люди йдуть за ним мовчки, похмуро, наче видима смерть. Знов упала друга липа, а люди все йдуть і йдуть, не прискорюючи кроку. Упала третя липа, Ярема наче прокинувся, вихопив револьвер і, націлившись на Жменя — вистрілив. Той схопився за лікоть і випустив сокиру. Лице йому перекривилось. Та це було усього яка мить, Жменя вхопив сокиру, щось вигукнув і вся лава людей, як один, побігла до Яреми.

Він розгубився. Йому порятунку не може бути, треба утікати, він біжить, відчуваючи нестерпучий біль у коліні, де давня куля, а люди також не відстають від нього ні на крок. Хтось кинув Яремі вслід сокиру, вона черкнула його по носі — і головне, це робилось тихо, що доводило Ярему до розпачу. Уже не було чим дихати, він чув, як йому за спиною дихали люди, ще мент і вони притопчуть його важкими чобітьми. Тоді Ярема вихопив бомбу.

— Кидаю! — скрикнув і впав на землю.

Може лежав хвилину, або п'ять — вибуху не було. Він звів трохи голову і побачив дивну картину — люди, як снопи, лежали на землі, не поворухнувшись, здавалось, вони не дихали; один Жменя біг до села, а з-за могили мчало двоє коней з одним вершником.

Терешко здалеку бачив, що тут відбулось, його тільки здивувало, чому раптом усі попадали на землю.

— Я кинув бомбу, а вона не розірвалась, — сказав Ярема.

Бо я її розрядив! — Терешко під'їхав до людей. Вони

дивились у землю і струшували з себе сухе листя. Вони навіть можуть розійтись, коли цього хоче Терешко. Трапилась помилка, Жменя напоїв їх горілкою, вони тут ні до чого, правда, жаль, що зрубали кілька лип.

— Ми й підемо, даруй нам, Терешку! — те й се, вони засоромлено поспішають до села, хай їм біс, цим липам і церкві разом з Жменею, вони могли б покалічити Ярему.

— Ти нікого не вбив, Яремо? — спитав Терешко.

— Нікого, тільки поранив Жменю і то в лікоть.

— Мало, от що я тобі скажу! — Терешко пішов додому. Констанції сказав, що Петро й Гриша залишились у місті, — але про це завтра, краще гаси лампу, Констанціє. Уже в темряві почав розповідати про пригоду під липами, якби він запізнився на годину — Ярема досі лежав би трупом. — Ти чуєш, Констанціє?

Чує, тільки їй це не цікаво. Вона спитала, як там у місті.

— Нічого особливого, — ага, Терешко бачив Крига, він поїхав до Сибіру і більше не вернеться.

— Чому ти не спиш, Констанціє?

Вона сидить біля вікна, голова їй похилена. Її зовсім на сон не клонить.

— Тобі не страшно, що надворі темно? — раптом спитав Терешко. — Я забув сказати Яремі, щоб він прийшов до мене ще до схід сонця. Коли не спиться — піди й скажи йому, Констанціє.

Вона іде. Стукає до Яреми в шибку, це вона, Констанція, прийшла усього на одну хвилинку.

Це ти? Сідай, я не гащу світ, усе думаю, ну, сідай же, Констанціє. Батько спить?

— Спить. Оце казав, щоб ти прийшов уранці.

— Добре. Посидь іще трохи, Констанціє! — він ходить по хаті, не знає вже який він і щасливий, завжди сам один, так сумно, наче в могилі.

Ярема справді таки засумував і замовк.

— А твій перстень потемнів, глянь сюди, — сказала Констанція.

Ярема бере її за руку, дивиться на свій перстень, — ну, що

вона вигадала, перстень і не думав темніти, — якби не було цього персня з синім камінчиком Яремин ніколи не потемніє. Помилка очей, не більше. Краще було б, якби вона скинула той перстень з синім камінчиком.

— Скинути? Ні, я його не скину, він дорогий, — засміялася Констанція.

Ярема уже сідає рядом з нею.

— Ах, та скинь же цей перстень!

Вона випростовується, лице їй блідне, вона уся тремтить.

— Скинути? Хочеш, щоб я скинула? На, викинь його!

Ярема викинув з хати персня з синім камінчиком, щільно причинив двері і мовчки схопив Констанцію в обійми. Вона не пручається, тільки тремтить уся, їй страшно, уже не сила їй боронитись, а він наче збожеволів, цілує її. Яремо, дивись, лампа впаде!

Лампа падає з столу й гасне.

— Лампа! — скрикнула Констанція.

V

Ярема прийшов до Терешка дуже рано. Власне, він і не спав цю ніч, багато що передумав, знов же перед світом розболілась нога, де куля, довелось забавляти себе гармонією. Даремно пішла від нього Констанція, було весело, — засміявся Ярема і почервонів. Він радий, що Терешко приїхав, цікаво, де могли подітись Петро й Гриша.

Он як, Терешко віддав їх вчитись на слюсарів!

Еге, з них можуть путящі вийти майстри, а в селі розледачіють, підуть у найми, в крайньому разі пастимуть череду, не така то вже й щаслива доля. Майстер, кому доручив Терешко хлопців сумлінна людина, — його колишні учні уже на заводах вправними майстрами, за Петра й Гришу можна бути спокійним.

Терешко надовго приїхав? спитав Ярема.

Може побуде місяць, не знаю. Справа в тому, що він оце закінчив тракторні курси, трохи спочине і знов поїде. Йому доручають трактор у радянському господарстві, сюди буде навідуватись зрідка, коли що тут надзвичайне відбудеться. Ага, Ярема не пригадує, хто зараз у ревізійній комісії сільської ради?

Здається, Григорій, що без ноги, і ще дехто! Ні, він не пригадує, наче двоє. Ти щось маєш на думці?

Терешко помітив, що Констанція кинула роботу й уважно слухає. Він замовк. Часом вона не піде в крамничку по сірники?

Констанція засміялась. Яремі нічого не треба?

Як то? Йому треба купити нову лямпу, та якось упала і розбилась. Уяви, Констанціє, лямпа упа а й розбилась!

Констанції на вулиці стало дуже смішно, хе, наче Ярема забув, чому розбилась лампа. Який він чудний і зовсім не по-творя. Коли глибоко насуне картуз на очі — зовсім непомітно, що не має носа. А втім, можна до цього звикнути, аджеж вона звикла до єдиного Терешкового ока, хоч яке воно було огидне, те, що випило, наштрикнувшись на гостру гілку.

Констанція повеселішала. У крамниці було повно людей, вони дали їй дорогу, почали розпитувати, чи надовго приїхав Терешко, часом не сердитий і що думає робити. Але нехай вона вірить, люди тут ні до чого, не будемо вже говорити про церкву, — це все Жменя і його куми. Констанція не маленька і знає. Хліб цього року не вродив, Жменя позичав жито тільки тому, хто йшов рубати липи. Так і скаже нехай Терешкові, а Ярема мусить їм дарувати, він сам убогий, як і вони, убогий з убогим зійдуться.

— Ти забруднила спідницю крейдою, дай витремо!

— Я сама! Прощавайте! — Констанції треба поспішати, те й се, оцю лампу занесе Яремі, він просив і вже напевне дома.

Його ще не було. Констанція озирнулась біля його хати, тоді почала щось уважно шукати проти дверей, розгрібала трісочкою сміття, була заклопотана й не помітила, що давно вже їй за спиною стояв Ярема. Нарешті таки знайшла перстень з синім камінчиком, — гей! — Ярема ухопив її за плече.

— Ледве знайшла. Згубила копійку, ось вона! — сказала Констанція. — Тільки не розбивай лампи, ха-а! — вона навіть засміялась, оця спритна дівчина, і йде додому.

Ярема гукає:

Лямпу? А може розіб'ємо, Констанціє!

Вона й не озирнулась. Їй треба було низько нахилити голову, вітер пилюкою сипав в лице: — здрастуй, Констанціє! — проходять люди. Вона все ще натягає собі на палець золотий перстень з синім камінчиком, їй сумно і такий вітер і пилюка, з очей просто сиплються сльози...

Так, вітер немалий і дув цілий день, здіймаючи на вулицях хмари пилу. Краще вже дощ, — подумав голова сільської ради, зігнувшись перед Терешком.

— Якої сатани дивишся в землю? — скаженіє Терешко.

Його починає дратувати уперта мовчанка голови. — Я кажу наче до стіни! — вигукнув він, не знаючи, де вже дівати свої руки.

Голова сільської ради щось креслить на дорозі ціпком. Він не має що казати, а втім, коли Терешко хоче — скличе громаду завтра, тільки не відповідає, коли ніхто не прийде, бо завтра неділя.

— Не твоє діло, прийде усе село! — сказав Терешко, плюнувши. Відійшовши сотню кроків, він озирнувся.

Голова сільської ради все ще стояв на одному місці й креслив ціпком щось на дорозі...

Церква на другий день була порожня. Усе село з самого ранку зійшло до будинку ради, — може якась новина, не дарма приїхав Терешко, як сніг на голову. Хто ближче стояв біля ганку ради — почув, як там всередині лаялись, грюкали ослонами, нарешті, на ганок вийшов зачервонілий Терешко і Ярема. Згодом вискочив з дверей і голова, він хотів зникнути в натовпі, але Терешко схопив його за руку, — гей, ти поки що голова і нема чого валяти дурня. Громада весело зарготалась.

Терешко почав говорити. Він просто й ясно нагадав, що зараз глуха осінь, незабаром зима, цього літа хліб майже не вродив, на солому він тсж поганий, — значить, виходить, що? — Терешко зробив павзу.

— Виходить, що ми вимерзнемо й попухнемо з голоду! — вигукнув Терешко. — Еге, нас починають клювати злидні, а ми хочемо нову церкву, — тихше там, ззаду! А ми хочемо нову церкву, — та замовкни, там, Жменьо!

Люди відразу захвилювались. Терешко, виявляється, не такий уже боязкий, от кричить на Жменью, наче на яку скотину, он які — і люди слухають, слухають.

— Нам треба школу, — наче рубав Терешко, — наші хати валяться набік, нам треба їсти, — а ми церкву, нехай вона зогние зовсім!

— Правда! — несміливо озвався один голос, тоді залементувала вся громада:

Говори, Терешку!

- До сатани церкву!
- Їсти, а не церкву!
- Правда, правда!

Терешко скинув шапку, він увесь спітнів і говорив далі.

Або оця сільрада! Я хочу знати, волость це, чи сільрада, оця хата? Хто дозволив усім Жменям поратися в нашій сільраді, наче у себе в хазяйстві?

- Правда, правда!
- Говори!
- Жменя поїсть нас живцем!
- До сатани таку сільраду!

Один чоловік витиснувся до Терешка й поблідлими устами крикнув:

— Жменя написав бумажку і син його вчиться! Хто написав йому бумажку? А мій хлопець свині пас!

Зчинилось щось неймовірне, люди розбилися на гурти й лаялись між собою. Найбільший гурт був біля Жмені. Це помітив Терешко й гукнув:

— Жменя, а йди сюди!

— І вийду! — огризнувся Жменя, але зробивши один крок, нерішуче зупинився. Так, вийти може, тільки не хоче і його ніхто не примусить це зробити, нехай хто спробує, — закінчив він тремтячим голосом.

— Ну, до діла! — махнув рукою Терешко. — Хто в сільраді ревізійна комісія, виходь!

На ганок вийшли Григорій, що без ноги, й старий Йосип. Вони зовсім не винні, говорять, як перед богом, усю правду, ревізію давно слід би зробити, вони навіть були спробували раз, але тоді голова саме загубив ключ і все такє інше. Громада нехай їх судить, а вони не винні.

Та судити їх ніхто й не збирався, вони завтра з Терешком проведуть ревізію і все, — гей, скажи, що збори закінчені! — сказав Терешко голові ради.

Той несміливо підвівся, скинув шапку й промовив:

— Розходьтесь!

— Ха-ха! — як грім пролунало йому на відповідь. Люди й не думають розходитись, навпаки, вони мають дещо погово-

рити з Терешком, він бачив не мало світа, цікаво, як живуть по інших селах, ну, верстов так за сто звідци?

Терешко не курить? Тоді вони дим пускатимуть вбік, вони тільки хочуть спитати, як тепер живуть люди, далекі, незнані краї, широкий світ...

— — — —

Ревізувати сільську раду довелося цілий тиждень. Сила мороки, усе позаплутувано, багато листків у важливих книгах було вирвано, дещо підчищено ножем. Терешко тільки хитав головою і записував собі щось до книжки. Ярема увесь час був при ньому, він сказав:

— Такого голову треба віддати під суд.

Терешко:

— І що з того?

Ярема не міг довести свою думку до кінця, він тільки промовив:

Під Перекопом таких розстрілювали.

А, то було там! Переглянь цю книгу, чую, тут вирвано листків з десять...

Нарешті, ревізія закінчилась. Терешко на один день поїхав до міста і знов сказав громаді, що голову ради усунуто, покищо буде один секретар, до нових перевиборів. З міста він привіз Яремі привітання від Петра й Гриші, а маленькій Марті лист.

— Віддай їй, Констанціє, не знаю вже, чи Марта розбере там хоч яке слово...

О, Марта не тільки розбирає, вона посміхається, нехай слухає Констанція, що пише Петро й Гриша, завзяті хлопці. Обидва цілують Марту, — ти, Марто, не сумуй і не плач, ми приїдемо і вже привеземо подарунки. Гриша почав був курити тютюн і знову кинув, краще вже смоктати монпасье, такі дешеві цукерки, як грудочки льоду. Потім бачили Крига, він попрощався, напоїв нас вином і десь поїхав.

— Он як, попрощався з ними Криг! --- сказала Марта.

Дома Констанція сховала золотий перстень з синім камінчиком глибоко в скриню, на самий спід...

Еге, таке, значить, життя. Тепер і ті, що мовчали, почали

говорити, різні думки й персуду і не інакше, як Терешкова робота, нехай Жмсня буде йому вдячний до самої смерти.

Приїхав молодий Жмсня, Андрій.

Приїхав з подушками, клунками, порожньою липівкою з-під сала, видно, попрощався з містом назавжди. Але так само на ньому жовті черевики і чорне вбрання з золотими гудзиками. Він багато змінився, купив, правда, дешевих, але цілу сотню цигарок, більше не захлинався димом, — будь ласка, дорослий самостійний юнак і ціну собі знає.

— Ви, Андрію, надозго приїхали? сміються люди. Вони тільки питають.

Андрій мовчить. Він має у голові розум, на руках ще більші кулаки, Марту не веде під руку, як колись, це було давно, і вони вже не діти. Він не меле дурниць, скаже тільки одну річ, власне, це є таємниця: — він має намір убити Терешка.

— Терешка? — перелякується Марта. Вона цього не розуміє, принаймні, над Терешка немає в селі добрішої людини, він їй колись купив медяників.

— Не драгуй мене, Марто! Я вже сказав. Якби не Терешко, — я був би інженером.

Марта цього й поготів зрозуміти не може. Андрій ледве спромігся пояснити, що Терешко небезпечна людина, вовк, він написав листа в газету й Андрія вигнали із школи.

— Он як! — промовила Марта, наче усе зрозуміла. Але це не так важливо, от Пётро й Гриша їй передали лист, — оце він, Андрій, може прочитати.

Вони ідуть з села, Марті холодно, осінній вітер шорстко б'є в лице, у повітрі зрідка гойдаються сніжинки.

— Нащо ти рвеш? — скрикнула Марта, коли Андрій роздер лист на клаптики й утопав їх у землю. Лице йому посіріло, він витягав з землі клаптики листа, дер їх на ще дрібніші шматочки, він був наче збожеволілий. А Марта стояла й плакала. На неї падали перші сніжинки, гойдалися, розтавали, бриніли в повітрі, щоб упасти й загинути навіки...

Уночі випав уже глибокий сніг. Його враз здавило морозом, він став твердий, як брус, видно, зима лягла надовго,

людям треба було негайно усе забути, щоб втушкувати соломою свої хати, нарубати дров, — ця зима буде далеко лютіша за попередню, коли вже такі сильні морози. А минув ще тиждень і морози вдарили лютіші. Це трапилося раптово, село якось наче скорчилось, завмерло і, головне, у людей не було палива, солома ще з жнив пішла в піч, у кого був гній — почав ним палити, але це ще не значить, що можна бути спокійним до самої весни.

Григорій, що без ноги, довго терпів, нарешті, не витримав, почав розбирати свою недобудовану хату на паливо; тинки над вулицями теж пішли з димом, — хто його знає, що буде, коли морози давитимуть ще яких два місяці. А на це можна було сподіватися: почали в небі грати червоні зорі, жадна хмаринка не з'являлась з-за олив'яного виднокругу, за селом з лускотом кололись мерзлі липи, луною відбиваючись далеко в снігових просторах...

Дехто з людей пішов до Жмені: — у них же діти, сумно дивитись, як вони мерзнуть на печі, наче які цуценята, людям на очах виступають сльози. Їм треба який сажень соломи.

— З нового врожаю віддамо втрое більше, тільки зарядуйте, як ваша ласка, не вимрзати ж нам разом з дітьми! — Вони корчаться перед Жменсю, вигляд їхній жалюгідний, не менше, так люди мучаться й принижують себе перед людиною.

— Діти, кажете? — здивовано промовив Жменя. Йому стало смішно. Хто їм винен, що в них діти, ха-ха! У Жмені теж є син, сидить дома, дякуйте своєму Терешкові.

— Своєму! — люди презирнулись між собою, вони нічого не розуміють.

— Так, так, своєму! Соломи не дам, самому мало! — власне, Жменя й говорити не хоче, — та будьте прокляті, не вихолоджуйте хати, на дворі бачите що твориться? Соломи не дам, дякуйте своєму Терешкові.

Надворі з дня на день гіршало. Григорій уже допалював свою нову хату, Шамес палив покрівлю, бідні удови рубали ослони, столи; десь пройшла чутка, ніби стара удова вкинула у піч усі образи і ніхто цьому не подивував, — кожен рятував своє тіло, як умів. Все ж таки ще такий тиждень і немало

хто вимерзне у себе на печі, або стане калікою. Людям робилось страшно, вони йдуть до Терешка, — маленька, але й остання надія, аби тільки не вигнав з хати.

Терешко сидів на ослоні, увесь замотаний у кожухи, на лаві стояло відро з замерзлою водою, по кутках сірів сніг.

— До Жмені ходили? — спитав Терешко.

Ходили й до попа, та він нацькував собаками. Ходили до Вернигори, до Листа, до Кузьми з Натичок, до Горового, у них солома йде на гній, оце вони прийшли до Терешка.

— Може вони лаштуються будувати нову церкву? — посміхнувся Терешко. — Це я так. Ви їдьте кіньми до лип, я там буду з Яремою. Ми не вимерземо, це вже як собі хочете.

Ну та й Терешко, молодчага чоловік. Він уже стоїть з Яремою біля лип, на десяти сухих деревинах зробив помітки, — тільки десять, не більше зрубати на паливо, — думаю, на всіх вистачить?

— О, хватить, нехай бог благословить тебе!

Хто це сказав? — наче вжалсний повернувся Терешко. — З богом нас чорти поїдять, ви краще ріжте без бога, далеко буде вигідніше.

Людям всесело, хе-хе, от так Терешко! Вони помагають один одному, наче одна сім'я, — ти, Кузьмо, голодний, сили немає, геть, ми покладемо гуртом оцю колодочку. Ну, їдь з богом, ха-ха! Прийшли удови, але їх прогнали додому, Ярема сказав, що їм привезуть готового палива, нехай тут не мерзнуть, щоб не було мороки...

Село відразу повеселішало, наче воскресло. У хатах стало тепло, люди могли сміливо постояти у Шамесовій крамниці, — власне, новинок ніяких, все таки дивуватись є чому, та й думати ніхто раніш не міг про те, що зараз говорять. Правда, Ярема не дурна людина, багато обійшов світу, з-замолоду вештався з більшовиками, його всі стали поважати, але це ще не значить, що він вродливий. Безносі люди не бувають гарні з себе, а Констанція найкраща в селі, їй треба підходящої пари, а вони взяли й побрались.

Еге, вони одружились, Ярема й Констанція.

Може тут не все гаразд, вони навіть не вінчались у церкві,

тільки записали свій шлюб у сільраді — і Констанція Яремина. На ній простеньке собі убрання, на руді блискучий Яремин перстень. — Чому вона не запнула тієї хустки, що подарував Криг? питають дівчата. То розкішна хустка, може Констанція її продала? Ні. То чому не запнула, хустка так їй личить.

Та мало хібащо личить Констанції? — от вона несподівано плаче, така вже доля усіх дівчат, їй личить, коли з великих, чорних очей котяться сльози, — вона вже не може стриматись і просто ридає, ідучи до Яреми в хату. Людям видно, що він перший увійшов у сінці, Констанція була на мент завагалася й озирнулась, та Ярема узяв її за руку і двері назажди зачинились за Констанцією.

Амінь.

То була сумна, дуже сумна картина.

У Яреми в хаті чисто, наче у віночку, на столі нова скатертина. Констанція може роздягнутись, вона вже дома. Ярема сміється, гладить своє безносе лице, він дуже радий, такий щасливий, як дитина.

— Дома? — тихо промовила Констанція, озираючи хату.

— Дома, Констанціє! — сказав Ярема, узявши її за руку. — У тебе холодна рука, ти погрій у мене за пазухою! — еге, Ярема дурний на радощах, як дитина.

— Дома, кажеш? — удруге прошпотіла Констанція. Раптом з нею твориться щось незвичайне, вона пильно, з жахом в очах, дивиться Яремі в безносий вид, вона скрикує: — на, бери, їж мене, безносий, о!

Ярема злякано відступив до дверей, він не зробив їй нічого поганого, навпаки, був добрий з нею, — он як! — він бере лице в долоні і, здригаючи плечима, виходить з хати.

Морози дедалі більшали. Зрубали ще п'ять лип, та цим зарадили тільки одне лихо, насувалося друге, грізніше, і не було від нього рятунку, крім смерти. У селі не було хліба. Покищо жилились самою картоплею, почалась хвороба на живіт. Жменя був пророком, коли говорив, що голода вимре до ноги, як руда мишва, усі пам'ятали його слова, тому брав справжній жах кожного, хто почав голодувати. Жменя сказав.

що хліба нікому не позичить, у нього немає. Тієї ж ночі хтось викрав йому з льоху мішок картоплі.

— Григорій, віддай її, бо ти вкрав, — сказав Жменя, уранці прийшовши свіжим слідом до Григорія в хату.

Той мовчки віддав крадену картоплю, промовивши:

— Віддаю, бо я дурний.

Отож люди не знали, щойробити. У Шамесовій крамниці не було нічого, крім ременю на чоботи й кіс; люди нічого не купували, куди там, тут треба дістати мисочку картоплі й дрібок соли. Шамес змушений був збанкрутувати, як і все село. Терешко намислив поїхати до міста, він уже знає, що треба зробити, та за селом не було битої дороги, мороз не давав чим дихати. Терешко з-напівдороги вернувся і люди знову засумували. Вони пішли до Жмені. Вони просто упали йому до ніг, доти не встануть, поки не дасть який пуд жита.

Жменя зразу ніби розгубився, не знав, що й казати, але, глянувши на свого Андрія, — лице йому позеленіло, він дико зарсготався. Ні, хліба не дасть, в самого обмаль, його саме сповіщено, що дзвін готовий, треба за нього заплатити п'ять мішків хліба, це не жарт, і якої сатани оце лежати серед хати, Жменя не бог, люди нехай собі як хочуть. Він замкнув за ними ворота.

І от, кілька заповзятих людей, що їм не було вже чого губити, крім свого злиденного тіла, йдуть до Терешка. Оце прийшли, думають умирати з ним разом. Вони чули, ніби він збирався їхати до міста й не поїхав, значить усе пропало. Так же?

— Я маю надію позичити хліба в сусідньому колективі, — сказав Терешко, — але доведеться ждати місяць, поки спадуть морози.

— А ми помремо завтра! — промовили люди, сумно похитавши головами.

Терешко несподівано засміявся. Він сам учора з'їв дві картоплини, відчуває себе слабим, — все таки умирати не думає і не збирається на таку дурницю.

— Хліб у нас буде! — сказав він. — Дайте тільки подумати. Ага, Жменя дома?

В тім то й річ, що його немає, він поїхав по дзвін.

Тоді ходім до Яреми.

Вони покірно йдуть за Терешком, наче діти, ледве волочать ноги, дорогою так стомились, що просто попадали в Яреми на лавах, — нехай дарує, інакше вони не можуть.

Терешко сказав:

Ось люди хочуть їсти. Що ти думаєш, Яремо?

Ярема схищує на грудях руки, глибоко зідхає, — він сам доїдає останню картоплю, Констанція, бачите, похудла, це дурниця, що їй живіт великий, хе-хе, — він весело зареготався.

— Дай мені свій револьвер, сказав Терешко, — а ви їдьте сюдисаньми, тільки живо, у Шамесса не забудьте захопити усі мішки, які є. Ну бо, підводьтесь, я теж голодний і стою на ногах, хліб буде, це вже вірно!

Це не Терешко, а доля, велике щастя він іде з Яремою попереду, за ним їдуть підводи, ціла валка саней, Терешко відчиняє ворота до Жмені на подвір'я, будь ласка, люди можуть під'їжджати під саму комору і сміливо, за все відповідає Терешко, оця незрозуміла людина. Він стукає в хату, Андрій мусить дати ключа, в противному разі доведеться зламати замок від комори. Андрій був визирнув з дверей і знову сховався, — він ніяких ключів не знає, батько поїхав по дзвін до міста, а Терешко, коли намислив грабувати, — нехай грабує, побачимо, що далі буде! — загаласував Андрій.

Та тут багато думати не доводиться, Терешко з Яремою відламали замок, люди жадібно кинулися до засіків, сипали жито в мішки, Терешко важив, записуючи собі в книжечку. Він порався, наче був тут хазяїн, зовсім не почувавши, що зараз може транитись страшна пригода, цілий злочин. Почувся вибух, Терешко схопився за лікоть, лице йому поблідло, та він швидко опанував себе, — Андрій ще дуже молодий хлопчисько, влучати може тільки в лікоть, на щось більше він не здатний, паскудний хлопчисько.

— Туди до чорта, але ти й стріляти не можеш! — гукнув Терешко і знову повеселішав. Він зазирнув у кожного засіка, причинив комору, робота була закінчена.

Біля Шамесової крамнички зійшлося усе село, таке диво, несподіване щастя. Жито зсипали в крамниці, Ярема відмірював по пуду на сім'ю, почалися жарти, хтось засміявся, його підхопили інші, як чудно, давно вони сміялися, ще тоді, як було чимало хліба.

Ну та й Терешко! — на нього дивляться з неприхованим зачудованням, помічають, що він схуд, помітно став сивіти. — Ех, Терешко, може б ти десь виїхав з села, незабаром приїде Жменя, коли б не трапилось лиха, чого доброго, він тебе може вбити.

— А втім, ми тебе не дамо!

— Я його не боюся, ви можете бути спокійні. Яремо, дивись, щоб кожному хватило, не забувай, що в нас є удови й сироти, вони прийдуть завтра!

Увечері приїхав Жменя. Привіз величезний дзвін, поставив його біля церкви, він зовсім нічого не знає, милується дзвоном, тільки противно, що сюди повагом підходить Терешко.

Еге, це дзвін і нічого нема смішного, — сказав Жменя.

Терешко:

— Дзвін. Я позичив у тебе жита.

Жменя пужалом став вистукувати по дзвоніві, є свої в людини думки і що каже Терешко — йому зовсім не цікаво.

Терешко залишив дещо в засіках, а те позичив. Вийшла одна маленька неприємність, довелося зламати замка і друга — Андрій стріляв, але з нього невдалий стрілець, прострелив тільки руку.

— Що ти тут мелеш? — насторожено огризнувся Жменя. — Ти менс хочеш розгнівати, наче яка дитина.

— Тільки не кричи — жито я не крав, а позичив. Так пам'ятай! — закінчив Терешко й пішов назад.

І Жменя не кричав, зовсім ні, навпаки, коли підійшли люди, — він дуже спокійно спитав, хто це ламав замка, — один Терешко? — більше Жмені нічого й не треба. От як, значить Терешко? А це дзвін, нехай вони глянуть, який він, увесь мідний, трохи срібла, буде чистий згук. Люди обмацують дзвін, їх непокоїть одне — чи витримає отака церква цю вагу, церква може відразу завалитись.

— Церква буде нова!— сказав Жмєня, люди можуть не турбуватись, прошу!

Власне, ніхто й не турбується, людям байдуже, вони ледве врятувались від голодної смерти, про інше не хочуть і думати, життя ж таке кумедне, сьогодні живеш, а завтра вмер. Ніхто собі не пророк, не знає, що буде завтра. Ага, що саме вони хотіли сказати? — кожен собі не пророк, людина тріска, порох, попіл, ніщо, вони вже знають.

Хоч би й Терешко: якби був пророк — ночував би у Яреми, а так спокійно погасив лампу у себе вдома й заснув. Він людина, тріска, попіл, один порох, не пророк і коли прокинувся серед ночі від глухого гулу — у вікнах було червоно, вся хата палала в огні. Терешко кидавсь був до дверей, натиснув їх плечем, але вони не відчинялись, наче їх хто підпирав знадвору. Він зрозумів, що був у пастці. На лутках уже вився огонь, стеля почала прогорати, дим заволокав хату, не було вже чим дихати. Терешко кидавсь, з кутка в куток, тоді глибоко насунувши на очі шапку — прожогом вискочив у вікно. Багато рук схопили його нальоту, — ніхто не знав, що Терешко міг бути в хаті, боже наш!

— Клади сніг до лиця, воно горить! — але він біжить до дверей, бачиць, що вони закручені дротом, — сніг клади, бо буде пізно!

Хата згоріла до тла. Хтось сказав, що її підпалено.

— Ні, я звечора курив і цигарка упала в сінцях.

— Але ти не куриш, Терешко, тебе підпалено.

— Не курю? — здивувався Терешко. — Ах так, я не курю. Забудьте про це, мене може хто повезти в город? Мені давно там треба бути, але я й досі не поїхав.

По обіді його вже не було в селі.

Диво, не інакше — коли сюди не вплуталась нечиста сила — значить доля. Терешко поїхав і все змінилось. Морози спали, наче рукою зняло, люди менше стали споживати хліба, сонце їх гріло, воно вже високо, незабаром весна, — хто його знає, може якби Терешка зовсім не було — був би хліб і не тріщали б такі морози. Та це все минуло, люди тільки згадують у Шамсовій крамниці, їм дивно, що ніхто не вмер з

голоду, наче вони самі купались у молоці. Еге, такі вже люди.

Людина й Констанція. Вона звикла до Яреми, живе, їй несподівано заманулось пошити собі широку, довгу блюзу, аж за пояс, скоро зовсім потеплішає, доведеться скинути зимове вбрання, — як на це гляне Ярема.

Він давно бачить, що треба, йому тільки сумно, він такий безпорадний, блюза річ невелика, але він не має за душею ні шеляга, ні копійки грошей. Нехай літом, він тоді купить їй шевкову блюзу, цілих дві, а тепер тільки сумно розводить руками, — оце як бачить Констанція. Вона шукає щось у своїй скрині, і раптом скрикує вона й забула, це розкішний відріз матерії з білими смужками, матерію подарував батько ще торік, а вона забула, — ти глянь, Яремо! Удвох розглядають матерію, примірюють, зараз же треба й шити, таке несподіване щастя.

І Констанція має нову блюзу. Тепер частіше може вийти на вулицю, її великий живіт вигідно захований під складками блюзи, — о, це дорога матерія, де купила її Констанція? — питають люди. Всі дивуються. Ярема хитрий чоловік, він не кричав, був тихіший від води, спокійнісінько купив блюзу своїй молоденькій жінці. Так, щасливе подружжя, наче діти. Хіба не казав Шамсс, що Криг добра людина і розуміється на матерії?

— Пригадуєш, я казав тобі, Констанціє?

— Еге, батько тямить! — навмисне голосно каже Констанція, благально подивившись Шамссові в лице. — Мій батько добрий!

— Твій батько дуже добрий! — каже винувато Шамсс.

Дні йдуть, у небі почали прокидатись жайворонки, сніг став м'який, як бавовна, пролетіла перша гуска і сірий кулик, усе почуло весну й ожило. І раптом, цілком несподівано заспівала Констанція. Ярема упустив сокиру й прислухався. Він саме порався з другого боку хати, треба було підвести новий присішок, щоб не так осідала стіна, хата буде, як нова, от тільки поставить на своє місце присішка, сам не може, але й Констанції не хотів кликати, вона саме заспівала, — незабутня

хвилина. Ярема посміхнувся. Коли змовкла він її гукає. Треба тільки йому подати сокиру, присішок він сам підведе, він напружується, лице йому червоніє, — Констанціє, не руш, тобі важко! Боже, що ти робиш, Констанціє, тобі не можна! — але вона уже взялась за присішка, піднімає й падає на землю з глухим стогоном, очі їй зайшли під лоба, наче в мерця. Ярема злякався. Він поклав її в хаті на лаві й заламав руки. Нащо їй було піднімати таку вагу, він же просив її, а вона не послухала! — промовляв Ярема. Він не знав що й робити. Констанція уже кричить.

— Яремо, вийди з хати! — лице їй посіріло, вигляд страшний. Ярема вийшов з хати, став під дверима, тремтючи усім тілом. Згодом Констанція перестала стогнати, за цим розітнувся пронизливий вереск, ні на що не подібний крик. Ярема більше не міг устояти, він прочинив двері і закам'янів на порозі. Констанція болізно посміхнулась йому змученим лицем, покликкала його до себе, їй так важко, якби тільки він знав, яка це велика мука.

— Син чи дочка? — боязно спитав Ярема.

— Син, але він не житиме, такий маленький, твій син.

Ярема дивиться на дитину, йому жаль Констанції, він же казав і просив її, щоб не піднімала присішка, — часом вона не порушила собі що всередині? Бере дитину на руки, знову кладе її біля Констанції, він радий, каже, що син здоровий і не каліка, його син, — а тобі нічого не болить, Констанціє?

Ні, правда, трохи болить, їй тільки дуже сумно, аджеж так передчасно народилась дитина, — і де взявся той присішок? Дитина може вмрети, ще два місяці не треба було їй з'являтися на світ, — правда, Яремо?

— А може й ні, твій син не може вмрети.

Те й се, таким чином вони заспокоюються. Ярема хоче глянути, які в сина очі, та це нехай завтра, головне, Ярема щасливий, більше йому нічого не треба. Він давно знав, що його жінка мусить бути дужою, і не помилився. Констанція молодчина, — їй нічого не болить?

— Ні. Іди собі, не буди свого сина! — вона хоче заснути.

Ярема навшпиньках виходить з хати, ще раз питає, чи

Констанції нічого не болить, сідає біля дверей і його безносий вид потроху кривиться щасливою посмішкою, хе-хе...

На другий день все село знало, що Констанція несподівано породила дитину. Різні балачки й пересуди, лиха година, аджеж вони не так то вже давно й побралися, ця дитина помре, як жаль Констанцію, вона така молода і вродлива. Нарешті, всі дійшли до того, що дитина не помре, це в тому разі, коли хлопець пішов у Ярему. Ярема живуча істота, його діди жили до ста років, житиме й його недоносок, так то, коли хочете знати. Цікаво тільки, чи христитимуть дитину, може запишуть у сільраді, наче яке цуцня, всього можна сподіватись, Ярема ж упертий, незрозумілий чоловігя.

Він каже, щоб назвати сина Терешком.

— Як твій батько. Що ти скажеш, Констанціє?

Вона думає, думає — може назвати Яремою?

— Добре, коли ти хочеш, — він схопивсь за це, мов, за гілочку, зараз піде й запише у сільраді, може дитина умре, тоді буде не мало мороки.

— Так рано? — цього не сподівалась Констанція, щоб так рано. Може вони ще передумують, дадуть краще ім'я, — ах, що вона сказала, не краще, а інше, — хотіла сказати Констанція. — Ні, Яремо, нехай приїде батько, тоді вже, якимось гуртом. Але глянь, який твій син великий, ну, візьми на руки!

Так, дитина опецькувата, важка, як глина, вийде не абиякий парубійко, тільки з носом! — сміється Ярема.

— І ти ж був з носом, Яремо!

Ім вессло, все буде гаразд, нехай тільки приїде Терешко.

Та його не було. Сніг уже давно розтав, степ укотився першою зеленню, треба було лаштуватися до сіяння ярини, поки земля тепла. Жменя лагодив плуги, сівалку, перевіряв посівне зерно, ще день і він виїде в поле. Починається нове життя. І не тільки Жмені, треба було й людям сіяти, справа тільки в тому, що ніхто не мав ні зсрнини, їхня зсрня лежатиме сиротою, заросте бур'янами, на ту зиму село вимре зовсім, це не жарги, а страшна правда. Люди всптались, наче щось загубили, щодня виходили за село, дивились на свої ниви і їм робилось сумно. Еге, значить прийшов кінець. Тра-

пилась одна пригода, що зовсім засмутила селян - з'явився за селом між липами пугач, він щоночі перелітав з одного краю лип на другий, кричав страшним криком, наче хто кого різав, у селі ніхто не міг заснути і вже ясно, пугач ніколи не кричить перед щастям, це вже люди знають.

— Він кричить на щастя! — сказав Ярема.

Тоді Ярема просто дурний, або нічого не знає. Його ведуть за село, будь ласка, оце їхні ниви і повір, Яремо, вони не будуть засіяні.

— Сіяти треба—земля не мусить гуляти! — сказав Ярема.

— Та чим? Ми самі знаємо, що треба сіяти, але чим, Яремо? — гаряче доводять люди. — Ні, пугач таки не дарма кричить, доведеться вимерти, от що, Яремо. Сіяти нічим, боже ти наш!

Ярема про це не думав. Землі сам не має,—він остаточно капітулює. Це вже не той Ярема, завзятий парубійко, що боронив липи, наче свою душу. Ні, він сказав, що нічого не знає, люди як собі хочуть. Він таки про землю не думав.

Люди мовчки дивляться на нього, їх поволі починає драгувати його безносий вид. Еге, що він може, без Терешка він ніщо, порожнє місце, уміє тільки стріляти по-дурному, — о, коли б тут Терешко, вони не схотіли й стояти з Яремою! Тут стрілянина не допоможе, тут земля просить зерна, от що! Знову ж таки, вони пішли б до Жмені, довелося б цілувати чоботи, та то дурниця, але Ярема зламав замка і Жменя їх тільки нацькує собаками.

— Через тебе, Яремо, гулятиме земля! — о, як їх драгує його безносий вид!

Ярема глянув на них, хотів щось сказати, але передумав і тихо пішов додому.

— Подожди!—гукають йому вслід.—Ти пригадуєш Крига, що рвав цвіт?

Ярема несподівано зупинився. Крига він пам'ятає.

— У нього під лівим ухом родимка, помічав ти, Яремо? Ха-ха.

Ярема прийняв це, як незрозумілу образу, але змовчав. При чому тут родимка?—він цього уже не міг зрозуміти.

Ха-ха, Ярема помічав у Крига під лівим ухом родимку, і коли робить вигляд, ніби не знає, бреше. Людям очі світяться мстивим огнем, їм немає чим засіяти своїх нив, вони безпорадні, а Ярема ніщо, він навіть не бачив, чи в сина є родимка під лівим вухом. Безсилі, люті, злиденні люди сухо регочуться вслід Яремі, вони можуть зараз плакати, усі разом, їм ніхто не може допомогти, на зиму до них прийде неминуча, голодна смерть. О, коли б тут Терешко! І знову регочуться, забувають несіяну зсмаю і неминучу зиму, вони б оце багато дали, щоб тільки одним оком глянути, як Ярема візьме на руки свого сина і помітить під лівим вухом родимку. Він збожеволіє або вмер. О, коли б тут Терешко!

Та Ярема не збожеволів і не вмер. Улучивши хвилину, коли в хаті не було Констанції, він узяв на руки дитину, підійшов до вікна на світ, руки йому тремтять, ледве держить дитину, вона може впасти й убитись.

Ну, так воно й є. Під лівим вушком у дитини малеснька родимка, як макове зерно, а може так, пляма просто. Він старанно витирає родимку, лице йому блідне, він же не спить, пляма не стирається, безумовно, це є та сама родимка. Ярема застогнав. У хату увійшла Констанція.

Що він робить, він упустив дитину!—скрикнула вона, видаючи йому з рук дитину. Та це не так то й просто, узяв і віддав. Ярема допитується, часом вона не знає, що це у дитини під лівим вушком?

Констанція злякано дивиться йому в змінний вид, вона ніколи його таким не бачила, — ні, то малеснька родимочка, то цяточка!—як їй важко, вона не знаходить підходящих слів, — родимочка й цяточка.

— То родимка під лівим вухом! — помітивши крутість, скрикнув Ярема.

Констанція видерла таки дитину, тисне її до себе, — який нерозумний Ярема, це звичайнісінька собі плямочка, тут сіла муха і лишила по собі пляму, ха-ха! — вона ще змогла зареготати.

— Твій син ще не може прогнати мухи, скоро на ньому будуть скрізь твої родимки, — якій же ти нерозважний, Яремо! —

сміється Констанція, непомітно бере на пальця крейди й притискує дитині під ліве вухо. — Я витерла і тепер чисто, глянь сюди, Яремо!

Він остаточно спантсличений. То він так, хотів її злякати, а хлопець виріс, скоро буде ходити.

— Не так то вже й скоро, а він на тебе вдався, очі й лице твоє, — сказала Констанція.

— Тільки що з носом!

— Але й ти був з носом, Яремо!

Цілком забувають про родимку, стільки у хаті мух. Яремі треба їх вигнати у двері, щоб дитині більше не було під лівим вухом родимок. Вони знову щасливі. До цього ще приїхав Терешко.

Його подиву кінця й краю немає, — ну та й Ярема, ну та й Констанція, ось якого мають хлопця!

— Як же звати його, може Іваном?

— Ми все вас ждали! — каже Констанція.

— Щоб я назвав свого внука? — перебив Терешко. — Звіть Іваном, Петром, Денисом, Никоном, як хочете, все рівно буде бандит, або чесна людина, ха-ха! — такий Терешко. У Яреми в хаті повеселішало, різні новини, Петро й Гриша всім вклоняються, вони вже великі, добрі майстри, можуть виробляти з заліза й міді дуже хороші речі, з хлопців будуть люди.

— Як же назвемо дитину? спитав Ярема.

— Ти й досі про таку дурницю? — здивувався Терешко. — Нехай скаже Констанція.

Вона радить подождати, це не на пожар, і говорить до речі. Зараз нема часу, Терешко привіз цілий пакунок різних паперів, біля сільради уже зішлись люди, є про що поговорити. О, є про що подумати!

— Я вже не знаю, у нас і голови сільради ще немає! — сказав Ярема.

— Буде, от підсмо, поговоримо і все буде. Ти може з нами, Констанціє? Ні, краще сиди дома! — Терешко суворішає, щось думає, коли підійшов до громади — став зовсім замислений. Він зішов на ганок, подививсь на людей і сказав, що час уже щось робити. — Нам треба обрати голову сільради!

На людсй це не зробило ніякого вражіння, усє дурниці, без голови вони прожити можуть і сто років, такого ніхто не чекав від Терешка. Нехай він гляне, що робить Жменя на своїй землі, йому сільрада ні до чого, як той місяць на небі. Людям сіяти нічим, от що, Терешко!

Він каже, щоб на голову обрали Ярему. Власне, він подає свою думку, не більше.

— Ярему? — спитав хтось ззаду. Люди почали хвилюватися, Ярема їм непотрібний, він мало цікавиться селом, те й се, а втім, — давай Ярему! — гукнула пара голосів, їх підхопила громада, Ярема засоромлено вийшов на ганок.

— Тепер нам треба сіяти! — сказав Терешко.

Люди як один підступили до нього ближче, спини їм розгинаються, це зовсім інша річ, Терешко, чого доброго, може дістати зерна, він усє може, й головне, він посміхається, наче за селом уже стоять підводи з насінням. Він каже, що землю негайно треба засіяти, найменший клаптик не мусить гуляти, як це давно роблять інші села.

— Там самі куркулі! — крикнули з гурту. — У нас Жменя давно сіє! Та що ти нам говориш, Терешку!

— В тім то й річ, що по інших селах біднота засіяла зсмяю!

Я бачив і знаю. Ну, говоріть ви, тоді я.

— Добре там, де нас немає! — знову гукнуло ззаду й змовкло. Краще вже було слухати Терешка. Він каже, що й там не було зерна, там теж є дуже бідні люди, але їм держава позичила зерна, і вони давно засіяли свою зсмяю.

— Ви не вірите?

Вірять. Тільки від цього ні холодно, ні тепло. Мало кому помагає влада, а тут прийде смерть, не дарма кричав пугач за селом. Словами зсмяю не засієш. Зерна, зсрна треба!

— Чому й нам не помагає держава?

— Що ми, гірші у нас, пасинки?

— Ми підемо й будемо просити, нехай і нам позичить насіння! — люди загомоніли враз, наче один чоловік.

— Дайте слово! — прєкричав усіх Терешко. — Держава позичає хліб тільки бідноті...

— А ми що, куркулі? Злиднота сама! — докірливо залментувала громада.

— Знаю! — гукнув Терешко. — Влада вірить тільки неможливим, а є й така голота, що куркулям служить, це треба добре тямити! По інших селах комнезами давно засіяли землю, їм влада повірила, бо вони, як один чоловік!

Який момент стояла німа тиша. Знову все загомонило, почувшись вигуки, з гурту на ганок протиснувся Григорій, що без ноги, відкашлявся і, стукнувши своєю милицею, пронизливо крикнув:

— Якого ж біса ми досі гуляли, жили врозбрід, як кури? Давай і нам комнезам, чи як по-вашому? Хто там тікає з гурту?

Справді, кілька душ були відокремились, хотіли піти зовсім, але їх затримали, — що вони собі намислили, оці бідаки кривні?

Нічого, — винувато промовили вони і враз гукнули: — давай гуртом, ми теж бідні!

— Ха-ха, так би й давно!

— Яремо, пиши!

Усім комнезамом до влади по насіння!

— Григорій, будь головою, нехай твоя милиця послужить злидням!

— Пишіть усіх, буде вже, перемучились!

Терешко слухав і посміхався. Кілька разів намагавсь говорити, та люди й не думали вгамовуватись, говорили те, що думали. Григорій з ними перегукався, когось лаяв, грозив Жмені і всім багатіям, які тільки є на світі, нарешті, підняв руку і все стихло. Терешко щось почав був говорити, але всі знову почали хвилюватись.

— Якже з насінням, Терешку? — в один голос крикнули перші ряди.

Насіння буде. Терешко сьогодні ж поїде до міста, усе зробить як слід, це він знає, головне, землю засіяти треба до найменшого клаптика, біднота мусить до одного вийти на свою землю, як це вже давно роблять по інших селах. Все. На цей раз досить...

Увечері Терещоко поїхав. Його за село проводила Констанція, — нехай він гляне, які тепер липи, цього літа будуть рясні на цвіт, тільки ніхто його не рватиме.

— Приїде такий, як той Криг, і забере, про це не турбуйся, Констанціє.

Констанція:

— Ви згадали про Крига, я вже й забула, як було його звати, якось кумедно, дивне ім'я.

— Його звали Романом і нічого нема смішного. Ти ще така дитина, Констанціє. Ну, вертайся додому!

Вона спитала, чи скоро він приїде додому, — прощайте, тату, Яремі нічого не казати?

— Справді, я й забув. Нехай він переписе усі липи, які тут є. Прощавай, Констанціє!

Зайвий клопіт Яремі, все таки переписав липи, їх було щось біля двох сот, дебелих деревин з повними бруньками. Крім цього, Ярем. було немало роботи в сільраді, треба познайомитися з справами, навчити голову комнсаму, Григорія, добре й швидко писати, особливо складна історія з книгою, де записувалися народження й смерть. Час уже записати свою дитину, Констанція каже, щоб сина назвати Романом.

Ярема пригадує, хто у селі носить таке ім'я, — виявилось: чабан, грабар, тесляр, один злодюжка, ганчірник, усе злидарі, нещасливі люди, вони звались Романами. Глянув на сонну дитину й зідхнув. Раптом пригадав, що Крига звали Романом.

— Це гарне ім'я. Ти знаєш, Констанціє, Крига звали Романом!

— Справді? — вона цього не знала. — Який збіг, — тоді може назвати якось інакше?

— Ні, Роман — хороше ім'я! — Яремі так подобається, і стільки того клопоту в сільраді, люди щодня приходять до нього, говорять про землю, вона починає сохнути, ще тиждень і вже її не вколупаєш плугом. Знову ж таки — немає насіння. Що на це скаже Ярема. Вони питали голову комнсаму, Григорія, — чи знає Ярема, як той сказав? — Григорій сказав, що нема чого турбуватись, земля буде засіяна. Але

це все слова й слова, головне, чи приїде коли Терешко? Може він поїхав і ніколи не вернеться?

Ярема про це сам думав, хто його знає, що за людина той Терешко, але він сказав:

— Терешко приїде і землю засієте, — і щоб заспокоїти себе й людей, він засміявся.

— Уже минуло півтора тижні, — промовили селяни й зі-
дхнули.

Ярема подумав.

Сьогодні субота, так, щось він хотів сказати, ага, — він сказав навмання:

— Завтра неділя і Терешко приїде...

І він приїхав.

З села бачили, як виїхав з-за могили, зупинивсь серед шляху біля незасіяних нив, махає рукою, — та люди вже йдуть, поспішають, от який Терешко, приїхав дивовижною машиною і нею привіз п'ять плугів, сівалку і величезну гарбу повних мішків, — слава тобі, боже! Люди проймаються великою пошаною до Терешка, аджеж такої машини ніхто не бачив, ціле страховище — Терешко справді таки незвичайна людина! Він каже, що це трактор, має 35 кінських сил, ним давно порають землю в колективах, там трактор уже звичайнісінька річ, так само, як тут кінь, або корова, ха-ха. Він ще не те каже, він сказав, щоб сьогодні, зараз же почали сіяти.

— Що?

— Може нехай завтра? — несміливо озвався хтось з гурту. А може Терешко забув, який сьогодні день.

Терешко:

— Ви хочете сказати, що сьогодні неділя?

Тоді підійшов до нього старий Кузьма, поклав руку йому на коліно й промовив:

— Сіяти можна, тільки, як то кажуть, гріх там, чи що. Може завтра? — а втім Кузьма старий і нічого не знає. Він тільки так сказав.

Терешко засміявся. Все гаразд, тільки йому здається, що зерно святіше ніж попи і сама церква, коли хочете, а воно росте, нема йому ні спочинку, ні неділі, росте людям на спо-

житок, щось же з зерном твориться? — так, принаймні, уявляє собі Терешко.

— Воно так, гуляючи не виростиш! — роздумливо сказав Кузьма, тоді подививсь на Терешка, скинув шапку і, перехрестившись, гукнув: — сіймо, біс його бери, зсмя не жде!

Кілька молодших чоловіків уже рушили були йти по коней, вони швидко вернуться, усього яка хвилина, — що там каже Терешко? Він гукає, щоб вони йшли назад, сам сідає на трактора, — фу ти, нечиста сило, люди відскакують далеко вбік, трактор заревів, поволі рушає на ниви, Терешко править колесом, ніхто ще не бачив такого дива. П'ять плугів, як один, вгрузають у зсмя, ріжуть її, трактор біжить, — ха-ха, от так Терешко, він сидить на тракторі і йому не страшно. Люди міряють борозну, бігають за трактором, падають, регочуться як діти, ну його до сатани, всі потомились, за яку годину немало було первернутих нив, — це не трактор, а велетень, — сказав Ярема, під Перекопом такими тракторами возили заразом по дві гармати з людьми й іншими причандалами. Ярема був цьому свідок, — і додав, що коли б трактор зачепив усе село — міг би його зрушити з місця і перекинути в балку.

— Ну, села то він не зрушить! — заперечив Терешко.

— Не село, а хату міг би. Та це ще невелика машина, під Перекопом були далеко більші, вони возили по сорок гармат з людьми і дещо з харчів.

Он як!

На другий день землю засіяли, люди брали грудки свіжої землі, розминали руками, нюхали її, — вони тепер не пропадуть, з Терешком можна й на небо вилізти, аби охота.

— Ти нам поміг, — сказав старий Кузьма, — але ти знов кудись їдеш, Терешку.

— Треба віддати назад трактор, плуги й гарбу.

Я боюсь, що ти не вернешся. От ти поїдеш, будеш десь довго і знов приїдеш. Так буде до самої смерти. І немає тобі пристановища, усе тобі чуже, ти наче гість на цьому світі. Може б ти не їхав? Ти скрізь гість, а гостям завжди погано.

— Ми всі гості на цьому світі! — засміявся Терешко.

— Ні, ти мене не зрозумів! — сказав Кузьма і махнув рукою.

Лаштуючись до від'їзду, Терешко подивився на липи. Цього літа вони зацвітуть рясно, цвіт треба зірвати усім коммуністам, буде немало грошей, тільки треба не забути.

— Ми не забудемо! — за всіх сказав Ярема.

— З новим хлібом віддасте позику Жмені, ти, Яремо, дивись за цим, прощайте! — і він поїхав, оцей гість, незрозуміла людина...

Дні тепер жвавіше полетіли один за одним, за селом пахли липові бруньки, люди стали веселі, — така, значить, доля, або просто собі випадок, коли хто не хоче вірити в долю. Незаможницькі ниви зазеленіли краще й густіше, ніж у Жмені, кожна зернина пустила паросток, — от що значить орати трактором. Коли не виб'є град — можна сподіватись на великий урожай, щаслива доля.

— Ти, Жменс, краще зовсім би не дряпав плугом землю, виходить наче нігтями! — сміються люди, рівняючи його ниви до своїх. Щодня виходять за село, дехто співає, у селі давно не чули пісні.

Яремо, та перестань співати! — регочуться з Яреми, коли він і собі виходить помилуватись нивами. Його почали любити, він такий добрий і смішний без носа, хе-хе...

Взагалі, цього літа можна сподіватись на все краще. Сіно стояло густе й високе, липи зацвіли далеско рясніше, ніж торік, нехай буде й десять Кригів — цвіту на всіх вистачить. Але сушити цвіт будуть самі люди, так казав Терешко і, може, вигідніше. А вони хотіли зрубати липи на церкву, Ярема міг би їх перестріляти, був він тоді наче збожеволів.

— Невже ти міг стріляти, Яремо?

Еге. Забудьмо про це, гляньте, який цвіт, усе гроші. Днів за два треба рвати, бо осиплеться. Цікаво, що сказав би Криг, якби побачив стільки цвіту?

Нічого, бо він не приїде. Кажуть — поїхав десь до Сибіру, чи ще далі. Він ніколи до нас не вернеться...

Та несподівано, усім на диво, приїхав Криг.

Це був той самий вродливий парубічко, трохи, правда, постарів, лице йому помужніло, уже не зупинявся під липами, приїхав візником до сільської ради. Йому неодмінно треба голову ради.

А це ви, Ярема, здрастуйте! Ви голова сільради, от які справи! — Криг почуваче себе, як дома, питає про дрібниці, чи зіпсувався Яремин годинник, у сслі він помітив деяку зміну. Є й комітет незаможних селян, де головує Григорій, що без ноги, Криг пригадує Шамеса, Петра й Гришу, він цих двох оце бачив у місті і ледве впізнав, так вирости. Цікаво, що тепер робить та дівчина, її звали Констанція.

Ярема почав уважно щось шукати в шухлядах, відчиняє вікна, так душно, — ага, Криг питає про Констанцію? Вона нічого. Криг, може, думає рвати цвіт, як не помиляється Ярема? — але, на жаль, комнезам має сам його зірвати, Криг даремно приїхав. Яремі дуже прикро, але так склались обставини. Ярема змовк, він більше не мав що сказати.

Криг замисливсь. Правда, він на це не сподівався, та бай- дуже, аби тільки цвіт попав куди слід, а не до рук спекулянтів. І Криг глибоко зідхнув.

— Ми про це думали, уже знаємо, де продати! Ви сьогодні й їдете? — спитав Ярема.

Так, Кригові нічого не лишається, як їхати назад. Безумовно, на прощання вони можуть випити одну пляшечку вина, Криг дістав розкішного вина, те й се, — що?

— Тоді ми можемо піти до вас! — запропонував Криг. — Може більше не побачимось, я дуже радий, що біднота сама рве цвіт, це не абиякі гроші, по інших селах давно так, людей треба тільки зрушити! — Криг говорив, а Ярема не слухав. Він би багато чого дав, щоб Констанції зараз не було дома. Різні згадки, лихая доля, — Констанція з дитиною на руках стояла серед хати.

— Це Криг, хіба не пригадуєш, Констанціє? — сказав Ярема, починаючи напільне вікно, така задуха в хаті.

О, вона впізнає, — здрастуйте! Констанція щось нездужає, тому так хрипко говорить, даруйте їй, ваша ласка. Вона нахи-

ляється над дитиною, лице їй густо поломеніє, вона таки справді хвора, от подає на стіл закуску, руки їй тремтять, може впустити миску, — нехай вони не дивуються, — це вона звертається до Крига.

— Але я бачу дитину! — весело сказав Криг, подивившись на Констанцію.

— Це дуже тямущий хлопець, його звать Романом! — по-веселішав Ярема. — Ви не знаєте, який це хороший хлопець!

— Нашого сина звать Романом! — тихо промовила Констанція, притискуючи дитину собі до грудей. Вина пити не буде, їй млосно, вона виходить з хати. Ярема з великою любов'ю глянув їй услід і випив шклянку...

Вино добре, Криг немало витратив на нього грошей, Ярема трохи впився, уже почав пригадувати бої під Перекопом, раптом він змовк, пильно подивився Кригові під ліве вухо, — здається, то родимка?

— Еге. Це родимка, — здивувався Криг.

Ярема сам налив собі вина.

— Дехто не вірить, що бувають родимки, і запевняють, що то сиділи мухи. Ага, чи передчасно народжена дитина вмирає? Ви може чули про це, або знаєте?

Криг знає й чув. Він думає, думає, його непокоять Яреміні підозрілі очі, — так, діти живуть, навіть бувають далско дужчі, ніж ті, що родяться у свій час. Правда, це дуже дивно, але факт.

— Ви хочете щось спитати?

Ярема? Ні, він тільки погоджується з тим, що на світі є ще немало різних див — і все...

Так, світ немалий, є чому дивуватись і бувають різні люди. Хоч би Криг — йому нема чого робити в селі, але він не поїхав назад до міста, він так стомився на роботі, тут трохи спочинє. У Шамеса є малесенька кімнатка з одним вікном у садок, Кригові буде спокійно. Коли стане сумно — може піти до лип, допомгти біля цвіту, його порада багато чого важить, — взагалі, він себе почуватиме добре, і вже не радьте, він не поїде...

Біля лип уже почали поратись люди, на кожному дереві

сиділи вони, злиденні, унизу, на ряднах сох цвіт, його уночі ворушили, Криг показував, як це робити, він був тут потрібна людина, людям було добре. Криг так само щедрий, як і торік, подарував Марті довгу стрічку, старій Насті—матерії на спідницю, він не рвав цвіту, але міг розкидатись подарунками. Уночі йому не спалось, такі чудові ночі, він приходив до лип, де цілу ніч жінки ворушили цвіт, жартував з ними, їм було нестрашно, коли з ними такий парубійко. Правда, з-поміж них були й завязіті молодичі, їх зовсім не обходить той крик у степу. Що? У степу орли.

— Нам нема чого боятись, то кричать орли!

Така й Констанція. Нехай хто з вечора на могилі в степу покладе яку річ—Констанція піде серед ночі й принесе. Не вірите? Жінки недовірливо знижують плечима. Вдень і діти вояки, або хіба хто знає, що то кричить у степу?—все таки поклали на могилі сокиру, величезна подія, різні думки—ні, Констанціє, у таку темінь треба держатись гурту, нехай сокира лежить собі на могилі, й коли то кричать орли—значить, їх там злетілась страшна сила.

Констанція думає, думає, дивиться в темряву, струшує з себе цвіт, мовчить, вигляд такий, наче вона йде на смерть,—он як, вона йде по сокиру!

— Вернись, ми жартуємо, глянь, ніч яка!—гукають жінки їй услід.

Констанції уже не видно. Іде, йде, зупиняється під великою липою і тихо кашляє. До неї, наче з землі виступивши—підходить Криг, бере її за руку, ідуть до могили, де сокира, їм треба багато чого сказати, але вони мовчать. Нарешті, Криг спитав:

— Ти добре знаєш, що дитина наша?

Так, дитина їхня, Констанція добре знає, Ярсму вона терпіти не може, просто ненавидить його, справжня мука, і вже не знає, що й робити.

— Я думала, що вмру, — застогнала Констанція.

Криг скинув один перстень, надів їй на палець, нехай вона не плаче, все буде гаразд, він щось таке намислив, але це згодом.

— Повір, мені треба було їхати до Сибіру, і я не поїхав через тебе.

Вона вірить, вона стільки передумала, далі не можна було ховатись, довслось вийти за Ярему, але яка це була мука, — кажу ж, могла вмерти від цього, — захлипала Констанція.

Так вони сиділи на могилі, їм було гарно, згодом їм набридло сидіти, вони полежали, вони були ще молоді, кругом тепла ніч — так гарно на світі, благословенна молодість...

Згодом Констанція прийшла з сокирою назад, — будь ласка, це та сама сокира з щербинкою — Констанція просто падає на цвіт, так стомилася, їй лице бліде, уся вона тремтить; і раптом вона регочеться. То вона удала з себе таку, навпаки, вона дуже добре почуває себе, ха-ха! Що?

Їй сказали, що приходив Ярема і знов пішов, дуже бідкався, казав, нехай вона зараз іде додому. Був дуже заклопотаний і таке інше, незрозуміле.

— Кажете, заклопотаний? — перепитала Констанція. — Ха-ха, він дурний!

Еге, дурний чи ні, інша справа. Заклопотаний він щодня, стільки тієї роботи в сільраді, додому приходиться стомлений, часто пізно увечері, до краю енергований. Він не вмів робити спокійно, кожна дрібничка його дратувала, дома треба було спочити, і коли не застavaв Констанції — просто скаженів з досади. Кричав, лаявся, а вона дивилась йому в лице й мовчала.

— Я персгортала цвіт, бо прийшла моя черга. Невже ти забув, Яремо? — вона лащилась до нього, зачісувала йому голуву, він розчулено заплющував очі й гладив їй руку...

Цю ніч її теж не було дома. Ярема знав — не її черга біля цвіту, він часто дивився в вікно і тільки опівночі ліг на постіль. Тоді вона прийшла весела, з рум'янцями на щоках, нехай гляне Ярема, що вона купила, це дорогий шматок матерії на спідницю, коли він не знає.

— Де ти могла її купити? — зблідлими устами прошепотів Ярема.

— Де купила? В Шамеса, він допродує свій крам уночі й дуже дешево. Чому ти так дивишся?

Він нахилиється над матерією, раптом хапає Констанцію за руку, — правда, матерія хороша, коштовна річ, а цей перстень став надто новий і напрочуд золотий, от що дивує Ярему. Такий перстень він бачив у Криґа на руці.

— Що ти, Яремо? Це твій перстень, я його вичистила і він блищить. — Їй дорогий Яремин перстень, вона часто його чистить піском, Ярема, здається, купив у Шамеса? — Констанція уже опанувала себе і говорить без кінця...

Так, персня купив у Шамеса, купить ще матерії, як розбагатіє, — так же, Констанціє? — Вона злякано відступає від нього, їй страшно, Ярема уже оскаженів — хапає матерію в жмут, кладе на поріг і рубає її сокирою на шматочки. Ярема знає, що робити в своїй хаті, і ніякий Криґ не має права втручатися в його справи, — невже цього не знала Констанція? А вони колись розбагатіють, подарунків їм не треба, — скажеш ніючи вигукував Ярема.

Це була страшна хвилина, та Констанція не розгубилась, вона сховала Кригового персня, Яреминого потерла об стіну, він заблищав їй на руці, — боже, який нерозважний Ярема, матерія річ не така то вже й важлива, її можна купити, але перстень ніколи не забувається, особливо весільний.

— Візьми і сам побачиш, що перстень твій, Яремо.

Він дивиться на свій перстень, — ну, ясно, коли вичистити — буде, як новий.

— Ти знаєш, він мідний, — засміявсь Ярема. — У Шамеса тоді не було золотих перснів.

— Мідний? Значить ти дурив мене, Яремо?

— Ха-ха, бо мідний далеко дсшевший, щоб ти знала, Констанціє!

І знов вони щасливі...

Щасливі й люди, що рвуть цвіт. Його висушили багато, набили ним лантухи, не один карбованець перепаде на душу, от що значить липи. Колись цвіт гнив і ніхто не знав, що то гниють гроші.

Треба було цвіт везти до міста і тут трапилась ціла морока. Ну, ясно, повезе його Шамес і Григорій, як і торік, але лихо в тому, що вони не дуже письменні люди, у місті їх

може обдурити перша дитина, добре було б, якби з ними поїхала досвідчена й певна людина.

— Просимо вас! — сказав Ярема Кригові, — вам все рівно треба їхати, допоможіть громаді, коли ваша ласка.

Виявилось, Криг цього не може зробити. Правду кажучи, він ще не відпочив, побуде в селі який тиждень, все таки може дати рекомендаційну записку до Червоного Хреста, щоб там прийняли цвіт, не більше.

— І вже не просіть, бо не можу.

Значить Ярема. Його вмовляють, будь ласка, сільрада без нього не завалиться, Констанція з дитиною не вмере, це всього яких три дні і він знов буде дома. Його вмовляють, і він сідає на воза. Від'їхавши трохи, він стрибає на землю, він хоче сказати кілька слів Кригові. Ага, що саме хотів сказати?

— Ви не їдете зараз? — Ярема помічає у Крига на руці уж один перстень, — здається, було два персні?

— Було два, але я згубив одного. У чому справа, я вас не розумію! — сказав Криг.

— Нічого, то я так! — сумно промовив Ярема й поїхав. Коли вози з цвітом завертали за могилу, — він випроставсь на увесь свій зріст, помахав людям картузом, наче їхав кудись далеко й назавжди...

Приїхав же рівно за три дні, як і сподівались люди. Вони з самого ранку сиділи за сслом, їх брала нетерплячка, але тільки надвечір з-за могили показалися знайомі підводи. О, Яремо! — він може не їхати в село — нехай зупиняється отут, під липами, де рвали цвіт — там і гроші треба лічити, хе-хе! Ярему тісно обступають, жадібно дивляться, як він виймає жмутик новських карбованців, вичитує з книжечки прізвища, віддає зароблені гроші. От так липи, цвітуть не так собі, аби цвісти, великий зиск і радість, немало грошей привіз Ярема. Шамес може знову вішати вивіску на своїй крамниці, злидні об зсмяю, сатана їх візьми, ха-ха! Люди дякують Яремі, тиснуть йому руку, нехай дарує, що не дали доїхати додому. Але що то за пакунок такий великий, може кому гостинець, чого доброго? — Ну, ясно, Констанції подарунок, Ярема не забув повештатись у місті, такий пакунок немало коштує грошей.

— Яремо, ти значить ідеш додому?

Еге, він іде. Вони може щось хочуть йому сказати?

— Ні, то ми так. Спасибі тобі, Яремо! — дивляться Яремі вслід і хитають головами. Їм сумно.

Яремі стало смішно. Він уявив, як то скрикне Констанція, сплесне руками, а він скаже: — Це тобі замість порубаної матерії ціле шовкове плаття, а це дитині, нашому синові, й нема чого сплскувати руками, моя Констанціє!

Він тихо постукав у двері, приник до них вухом, зазирнув у вікно, та в хаті не було нікого. Ярема сів під хатою. Констанція може пішла десь до сусід, жіноча звичка; і він знов посміхнувся, глянувши на пакунок. Безумовно, він ніколи не скаже, скільки грошей витрусив за цей пакунок, то буде таємниця.

Згодом він почав непокоїтись. Зайшло сонце, а Констанція не приходила. Він пішов до сусідки позичити ключа. — Здрастуйте, Маріє, оце приїхав, такий клопіт, десь пішла Констанція.

— Вона залишила ключа, а сама поїхала, — сказала Марія.

— Поїхала сама? — неймовірно перепитав Ярема.

В тім то й річ, що не сама, а з Кригом. А це щось привезли?

— Вам гостинець, візьміть його собі, він мені більше не потрібний! — майже простогнав Ярема.

Увійшовши в свою хату, він безсило сів на лаву. На столі лежав його мідний перстень, Констанція забула, або він став їй тісний. Ярема надів його собі на великий палець, — справді, перстень був тісний.

Довелось його покласти в шухляду...

V

Липи зробили немале діло, у людей завелись гроші. Тепер вони могли трохи порозкошувати. Прийшли жнива і ніхто не стомлювався так, як це було колись. Люди не жаліючи витрачали гроші на добрий харч, у Шамеса були ковбаси, різна риба, сало, жнива минули весело, наче яке свято. Велике діло зірвати з лип гроші, випадок, або доля.

Цього літа видався добрий урожай, у Жмені стояли величезні скирти снопів, на городі і просто на вигоні, він уже не знав, де їх дівати. Люди також набили свої клуні збіжжям, їм повезло, хоч з весни ніхто й думати про це не смів, — знов же та сама доля. І Ярема скликав громаду — час подумати про позику, треба віддати Жмені хліб, здається, ніхто не забув минулу зиму? — принаймні Яремі вона надовго засіла в печінках.

Ну, ясно, люди пригадують, яке було лихо, але нехай Жменя зажде ще один рік, молотарка його гуде день і ніч, він ніколи не вмере з голоду, хоч йому й не віддадуть позики, від цього Жменя не повіситься. Словом, Яремі нема чого хвилюватися, і люди спокійно крутять цигарки.

— Ми не вкрали, а позичили хліб? — піднявши голос, спитав Ярема. — Позичили? Значить треба й віддати. Невже не ясно? — він аж сплюнув, так було йому ясно.

Так то так! — добродушно засміялись люди, їм теж ясно, але вони ще були люди і жаль було віддавати позичене. Нехай зажде той Жменя, не більше, як один рік. Не то, що це крутість, а просто у людей не море хліба і все.

Людина й Ярема, має у тілі кров, вона кинулась йому в лице, він уже голосно вигукнув, майже закричав, хай йому біс:

— Невже у себе в селі не зробимо порядок, я вже й не знаю! Ви чуєте?

Чують і зовсім не страшно Яреминого лементу. По інших сслах з такими Жменями не панькаються, там давно куркуль пішов на дно, йому й писнути не дає біднота, про це навіть пишуть у газетах, значить, такий закон. Так то, Яремо! А що порядок в селі— Ярема глибоко помиляється, або того не бачить, що лежить йому перед самими очима. Ярема не міг створити порядок у своїй хаті, от Констанція узяла й поїхала, просто утекла,— такий з Яреми хазяїн. Ні, голубче, про порядок не всі мають казати, а хліба зараз ніхто й пуда не віддасть, нехай Жменя удавиться тим хлібом, що молотить!

— Чуєте? Тихше!— гукнуло з громади.

Стало тихо. У небі ліниво повзли хмарки. Здалека чувся голодний рев Жмєниної молотарки.

— То ж бо то воно й є, Яремо!

Людям весело, вони не голодні, більше їм нічого не треба. Урожай добрий, водяться гроші, старий Шамес привіз нову партію краму, правда, не так то вже всього багато,— але які це хороші чоботи з дбелого ремєню, камізельки з червоними спинками, м'які смушеві шапки!— ні, Яремо, нехай Жменю черви поточать, дай людям порозкошувати. Ярема сам може купити шапку, відразу помолодіє, все одно Констанції більше не доведеться бачити. Будь людиною, Яремо, лихом об сиру землю, як це зробив голова комітету незаможних селян. З біса розумний чолов'яга, оцей Григорій!— приїхав з міста без милиці, на двох ногах, диво з див. Правда, нога гумова, згинається в коліні, Григорій може й бігати, коли хоче. Ха-ха, туди до сатани, біжить, мов заєць, за ним гоняться люди і не випередять. Такий Григорій,— от що значить кинути лихом об землю, а Ярема сумує...

Він таки здорово засумував. Увесь час ходить пригнічений, з похиленою головою, він просто не хотів вірити, що Констанція його покинула. Інколи йому здавалося, ніби вона поїхала десь на пару днів і знову вернеться,— тоді він виходив за село, сідав під липою, дивився вповдовж шляху. Але

там був один степ, шелестіла стерня, літало гайвороння, робилося ще сумніше, до сліз...

Сьогодні так само, але з-за могили показалаась підвода, незнайома гарба і часом це не Констанція? — зрадів Ярема.

Не вона, а Терешко. Знов приїхав оцей дивний чоловік, гість, веселий і жвавий, з сивими скронями і новими зморшками на чолі. Він глянув на Ярему допитливим оком і сказав:

— Тебе не впізнати, так змарнів. Може що тут викомарює Жмєня?

Ні, Жмєня нічого. Ярема от говорив з громадою, але вона й слухати не хоче, щоб віддати Жмєні позичений хліб. Взагалі дуже сумно, гроші за липовий цвіт скоро опиняться в крамниці, дехто навіть продає хліб на дорогій одяг, знов прийде зима й голод. Оце все, що скаже Ярема.

— Більше нічого? — засміявся Терешко.

— Утекла Констанція.

Ярема відвернувся і захлипав.

— Утекла з Кригом? — тихо спитав Терешко.

— Еге. Хіба ти чув?

— Я так думав.

Ярема потроху почав себе опановувати. Оце думав піти до міста, з охотою кинув би сільраду, щоб піти світ-за-очі, — або хіба він знає тепер, що робити, як дати собі раду? — Ярема знову розкис і захлипав.

Павза.

— У вас з нею нічого не було такого, ну, що я хотів сказати... Яремо, ти добре знаєш, що дитина твоя?

— Я вже знаю! — почервонів Ярема.

Терешко:

— Ні, ти добре пригадай. Коли твоя — Констанція до тебе вернеться. А зараз склич мені громаду...

Люди зійшлися. Вони помічають, що Терешко постарів, голос йому став тихіший, — видно, Терешкові не один шматок черствого хліба довелося з'їсти, пора вже й спочити, старість падає, як іржа на залізо. Гей, життя не мед солодкий, полин гіркий, холодна й гірка доля.

Терешко засміявся. Навпаки, життя привабливе і, головне, люди добрі й чесні.

— От узяти хоча б наше село. Хліб уродив, Жмені віддали позику, чого ще більше!

Павза.

Люди більше не можуть дивитися Терешкові в очі, їм треба закурити і вони так довго крутять цигарки, а руки їм тремтять, тютюн сиплється на землю.

Терешко:

— Тепер ми нікому не винні, Жменя не обізва нас злодіями.

— Та ми ще не віддали! — хтось гукнув з гурту. Яюсь усе так вийшло, але завтра віддають, — бери своє, Жменя, не думай, що голота хоче твоє забрати. Правда, людям ніяково перед Терешком, нехай дарує, — знаєш, життя таке дороге, трохи були заробили за цвіт і не встигли озирнутись — гроші розвіялись, просто диво, жадна копійка не може вдержатися про чорний день.

— Чи скрізь така дорожнеча, Терешку?

— Ні, де є кооператив, хоч маленький — там далеко дешевше, аршин довший, вага точна, ніхто не дурить, крам не золотий, але принаймні путящий. Знову ж хліб, — ви розумієте, що я кажу? — спитав Терешко.

Люди слухають і нема чого тут розуміти, все ясно.

— Говори, говори, Терешку!

Він каже, що приватникові давно прийшов час скласти свою зброю, — цікаво, який крам зараз в крамничці?

— Який? — з гурту виходить парубійко в блискучих чоботях, ставить одну ногу на ганок, — оце такий крам. Чобіт правда, зверху блищить, усього який тиждень на носі, а вже латка і покривились підбори. Плакали грошенята, а вони не полова, коли добре про це подумати.

Більше того, от піджак — думаєте, він новий? Тоді ви глибоко помиляєтеся, він перелицьований, замість вати — одне клоччя. Ні, Терешку, ми зостанемось голі й босі, хай йому біс, заріже нас ота крамничка.

— Говори, ми слухаємо тебе, Терешку!..

Увчере Терешко пішов навідатись до крамнички. Він щось думав своє, розмова з селянами про кооператив не давала йому заспокоїтись, він уже будував якісь пляни.

В селі буде кооператив? — чомусь наче винувато спитав Шамес. Так, він чув, як говорили люди, — ну й що ж, нехай буде й кооператив, не дурне діло. Він пильно глянув Терешкові в лице.

— Криг довго тут жив? — раптом спитав Терешко.

О, цілих два тижні. Вночі до нього приходила Констанція, а ось вони обоє взяли й поїхали. Це Шамес так сказав, між іншим.

— Ну й що з того? — перебив Терешко.

А те, що дитина Кригова, так, принаймні, говорив сам Криг і впевняла Констанція. Звичайно, Шамес цьому не вірить, дитина Яремина, Шамес тільки думає, що ніколи більше Констанція не вернеться.

— Вернеться! сумно промовив Терешко. Все таки намислив поговорити з Яремою наодинці, хоч той навмисне уникав цього. Власне, Ярема тепер майже ні з ким не говорить, поспішає закінчити справи в сільській раді, лаштується піти до міста, щоб ніколи сюди не вернутись.

— Думаєш знайти її? — обережно спитав Терешко.

— Констанцію? Ні, вона мені тепер ні до чого.

— У нас буде кооператив, Яремо! Зажди, поки привезуть крам, тоді підеш.

Ярема згодився...

Крам привезли незабаром. Привезли ще нову вивіску, — наче свято яке, незабутній день. Зійшлося усе село.

Ярема теж прийшов, купив горіхів, вийшов на вулицю й горіхи роздав дітям. Тоді, похиливши голову, пішов додому. Цього ніхто не помітив, бо є про що інше поговорити, от приходиться час сіяти озимину, треба щось думати. Не те, що люди безпорадні, навпаки, але коли тут Терешко — нехай послухає, як думає робити громада.

Еге, сіяти час, треба намагатись засіяти кожен ступінь землі, Терешко раз був в одній комуні і що б ви думали? — там засіяли навіть неродючу землю, угноїли її, жито вродило добре.

Люди слухають і хитають головами. Ну, ясно, це все наче казка, добре там, де нас немає, хтось навіть махнув рукою.

Терешко:

— Ви руками не махайте, от хоч би Жменя...

Жмені добре, — перебив хтось з гурту, — йому добре, бо землю має біля села, в одному шматку, можна й руками винести гною! — Та хіба Терешко сам не знає, що куркульська земля лежить, як карта, під боком, а людські нивки розкидані в степу, за десять верстов від села, — гей, отака доля.

Ще б Терешко не знав! — правда їхні нивки розпорошені, як лист осінній, але поганий хазяїн, що не згрібає цей лист до купи. Що? — дуже просто, треба свої нивки підтягти до самого села, а всі Жмені нехай посунуться далі. Так давно зробили інші села, де тільки був Терешко. Він подивився на людей, яке на них справило вражіння.

Вони мовчали, похапцем закурюючи цигарки. На дверях крамнички стояв Жменя і придивлявся до соли, весь час наслуховуючи, що говорено.

— Ми можемо сісти отам на колоді! — запропонували Терешкові.

Ну, от, аджеж прийдуть землеміри? Ні, просто не віриться, таке щастя!

— Добре було б, якби до сівби це зробити. Ти щось думаєш, Терешку?

Говоріть, я слухаю.

Отож, якби до сівби озимини улаштувати землю. Але немало буде клопоту, Жменя з кумами вчинять цілий шарварок, по інших селах куркулі просто вбивали землемірів, доводилось туди з міста посилати міліцію, власне, це було давно. От що, Ярема міг би допомогти, він сам один не дав зрубати лип, Терешко нехай розрадить Ярему покищо їхати до міста.

— Я про це й думаю, — сказав Терешко, — не знаю тільки, може він і пішов уже...

Ярема ще був вдома. Саме вкладав свою торбу, з шухляди дістав перстень, потер його об стіну і сховав до кишені. Це він сховав гроші, коли так допитується Терешко.

— Ти плакав, чи що? — насторожено спитав Терешко. — Тобі лице усє мокре!

Хто? Ярема? То був умився, під вухом є ще мило, витре рушником і все.

Терешко поклав йому на плече руку.

— Ти не підеш.

Ярема розгубився. Ні, він піде, а втім, нехай торба покищо полежить під лавою.

Терешко:

— Ти хочеш знайти Констанцію, а вона з тобою жити не буде.

Ярема повалився на лаву. Вигляд йому був мізерний, він увесь знітився, наче чекав на неминучий удар, чомусь почав уважно долонєю витирати носок чобота.

— Значить, уже є в нас і кооператив? — так, аби тільки, спитав Ярема.

— Сам бачив. Цими днями тут буде різка землі, треба помогти людям. Що ти на це скажеш?

Не піду! — але Ярему дуже дивує, чому саме Констанція з ним не буде жити?

— Я не знаю. Вона буде нещаслива. Ну, на що це подібне? — скрикнув Терешко. — Ти плачеш, Яремо! Я ж не бог і можу помилятись.

Ярема не чув його, а все плакав, здригуючи плечима, наче мала дитина.

А Терешко справді не бог і глибоко помилився: землеміри спокійно обміряли землю, люди тягали цеп і вкопували пакільні. Жменя тільки раз був вийшов, подивився на свою землю і мовчки пішов назад. Міліціонер, що на всякий випадок приїхав з землемірами, цілий день лежав під липами сонний, інколи з смертельної нудьги влучав з рушниці в який сучок або гілку.

Час ішов і особливого нічого не трапилось.

— Я міг би поїхати! — якось сказав Ярема.

— Ще не поіржавів твій револьвер? — спитав його Терешко. — Змаж його салом.

Ярема залишився...

Нарешті, робота була закінчена, землсміри поїхали, передавши земельні справи Григорієві, що на гумовій нозі. Це була товста книга з прізвищами селян, саме прийшов час показувати кожному його новий шматок землі.

Це таки справді був незабутній день! — усе село вийшло в степ, дивились на пакільні з числами на кожній ниві, біс його розбере, ниви тепер лежать не так, як раніше, проїзні, дороги ідуть стрілою, перерізаючи собою старі ниви вповодж і впоперек, ціла морока. Коли зійде озимина — ніхто й до смерти не пізнає, де була його земля, диву гідна подія. Ясно, старе більше не вернеться, кожен хоче, щоб йому припала нива під самим сслом, на пакільнях там менші числа і лихо тому, хто візьме далеко число, — це десь глибоко в степу, аж за могилою, один пісок і молочаї, голодна й скупа земля, одна смерть.

Григорій, що на гумовій нозі, починає вичитувати прізвища, голос йому дрижить у мертвій тиші.

— Бондаренко, номер перший!

Старий чоловік знаходить свою ниву біля млинів, скидає шапку й христиться. Йому привалило не смале щастя, не земля, а самий гній.

— Куш, номер другий!

Швець Куш теж зупиняється біля млинів. Сюди Вернигора немало вивіз гною, земля була, як каша, — Куш припадає грудьми до землі, цілує її, регочеться й плаче.

Це ж була незабутня хвилина!

— Номер п'ятий, Клименко!

— До сатани з номерами! — залентував Жменя. Його підхопили Вернигора, Лист, Кузьма з Натичок, Горовий, дебели, червоні мужики. Вони вже розмахують руками, — геть з своїми списками, давай жерсбки, жерсбки давай, хіба не всі однакові? — зчинився галас. Вернигора почав був виривати пакільні на своїй землі, але його схопили за руки, поваливши на землю. В жарти, правда, та Вернигора вихопив з-за халяви ножа й кинувся на людей. Тоді Ярема вистрілив. І знов читав Григорій:

— Номер...

— Жеребки давай! — дико закричав Жменя. — Ви чуєте? Доки за ніс водитимете? — хтось ще кричав, лаялись, розбилися на гурти, годі було їх втихомирити. Жменя раптом почав крадькома заходити Яремі за спину. Вернигора йому пильно дивився в очі, чекаючи на слушний момент, щоб кинутись, та це помітив Терешко й підняв руку. Він питає, яка різниця, чи жеребки, чи список?

— А те, що ледарям краща земля, от що!

— Жеребки давай!

— Бий його! — оскаженило залементував Жменя.

Гамір, якась завірюха, Жменя протискується до Григорія, щоб вихопити списки; з Вернигорою зчепився цілий гурт, хто знає, чим би могло закінчитись, коли б Терешко не гукнув змовкнути. Лице йому поблідло, на всякий випадок він підійшов до Яреми, що не виймав руки з кишені.

— Я питаю, хто сказав „бий його“? Земля поділена правильно! Голоті — біля села, глитаям — далі. Читай, Григорій!

— Жменя, номер триста!

— Їжте її! — Жменя й оком не кине на такий номер, нехай він пропаде, коли хочетс. Все таки згодом іде в степ, далеко за могилу, знаходить свій номер, усю землю обходить кругом, от він зупинився, щось, видно, думає і раптом прудко біжить до найближчої липи, скидає з себе пасок, перекидає через гіляку й вішається.

Ха-ха, нехай його мухи з'їдять, — люди регочуться. Жменя хитрий чолов'яга, ногами достає землі, о, такий не повіситься, залізо — не людина. От він гойднувсь два рази, витягся й заспокоївсь.

Тепер ідуть його рятувати. Поволі ріжуть пасок, Жменя, як сніп, важко падає на землю, який час лежить нерухомо, тоді зводиться на ноги. Лице йому горить, як жар, він зосереджено струшує з себе порох і йде додому, залізо — не людина. Правда, ще хвилина — й умер би, а так пішов і не хитається, мов п'яний. Ну, це між іншим, люди розходяться по своїх нивах, беруть грудки землі, розминають руками, нюхають її, — тепер і вбогий винес сюди ночви якого сміття,

так близько. І так це все несподівано, нікому такс й не снилось—і все Терешко. Сам відмовивсь від землі, вона йому ні до чого, знов поїде до міста, йому більше нема чого тут робити. Може й вернеться коли, невідомо. А Ярема підс сьогодні, ще так рано, саме заходить сонце.

— І вас обох не буде?—сумно сказали люди.

— Так, нас більше не буде, — похилив голову засмучений Ярема.—Що ви кажете?

— Що ти її не знайдеш!

— Ви все про Констанцію! Вона мені тепер ні до чого. Прощайте!

За ним пішов Терешко. Вони сиділи в хаті й мовчали. Ярема довго порався біля торби, вона чомусь не зав'язувалась, руки йому тремтіли, наче він поспішав на пожар. Еге, Ярема остаточно вирішив поїхати на Чорне море ловити рибу або на Донбас добати кам'яний вугіль. Там йому знайомі шахтарі, якимсь уже влаштується.

— Казав, тільки в місто, хіба забув? — голос Терешкові зірвався, довелося випити води.

Так, Ярема піде до міста, щоб попрощатись з Петром і Гришею.

— Значить Констанції не шукатимеш?

Ярема низько нахилився над торбою. Констанція йому ні до чого, краще про це забути.

Вони виходять за село. Було вже темно, під липами подуло свіжим вітром, в степу на виднокрузі почав вирізуватися місяць.

— Я не радив би йти проти ночі, зупинившись, сказав Терешко.

Я маю револьвер.

Один одного не бачить в лице,—може вони більше не зустрінуться, Ярема закашлявся. Терешко нерішуче переступав з ноги на ногу. Він подививсь на місяць, як на нього ліниво насувала хмарка, стало зовсім темно, у небі з тихим свистом пролетіли качки.

— Коли прийде—нехай жде, — промовив Ярема. — Я кажу про Констанцію.

Терешко:

— Але ти будеш далеско!

Еге, я буду далеко.

Більше не говорилося. Ярема ступив кілька кроків і його стало не видно. Терешко хотів було гукнути, але передумавши, тихо пішов назад. Як порівнявсь з найбільшою липою, з ним трапилася страшна пригода. Власне це сталося в одну мить: з темряви вискочили якісь постаті, повалили Терешка на землю, він не встиг навіть скрикнути, а вже важка долоня лягла йому на уста, друга рука намацала його єдине око,— о! — і Терешко знепритомнів.

Коли до пам'яті прийшов — кругом стояла темрява, як могила. Терешко почав гукати на Ярему, йому здавалося, що той не встиг ще відійти далеко і міг почути його голос. Кричав уже з болю, кров заливала йому лице, кудись біг, зупинявсь і тільки чув, як тихо шуміли липи.

Терешко знов упав на землю...

Ярема й чути не міг крику, йому треба було поспішати, він навіть прибавив ходи і вже світом був у місті.

Петра й Гришу відшукав досить легко, кожний зустрічний слюсар міг показати їхню майстерню, чорний, закурений будиночок, з старим чайником, замість вівіски. Вони саме лудили самовар; дим і чад виїдав їм очі, — фу ти, чорт, але це Ярема!—скрикнули хлопці, кидаючи роботу. Вони не знають, що й робити, стояли з струментом у руках, чорні, як демони, з розстбнутими грудьми й роздутими ніздрями.

— Здрастуй! Ти не впізнаєш нас, Яремо?—сказав Петро, простягаючи свою руку.

Так, Ярема впізнає, хоч це не так то вже й легко. Вони багато вирости, помужнішали, Петро, можна сказати, високий і стрункий парубійко, широкий у плечах, справжній велетень. На ньому матроські штани, усі в іржі й сажі,—це не той уже сільський хлопчисько,—о, не тисни руку, вона мені болить!—засміявсь Ярема, висмикуючи свою руку з Петрових залізних пальців.

І Гриша. Цей навмисне став поруч з Яремою і їхні плечі рівні, от як росте молодість. Нехай Ярема дарує, вони підуть за перегородку з фанери, усього на хвилинку, вмийуться й зараз вийдуть.

Ярема й собі хоче піти за перегородку.

Прошу.

Правда, це дуже мале приміщення, одно ліжко на двох, рукомийник, скриня на одержу і все.

— Ну, говори, Яремо, що там дома. Ти не прийхав, а прийшов? Здорово.

І вийшло так, що всі замовкли. Кожен зрозумів, що вони змінилися, принаймні, на чолі Яремі були нові зморшки, він наче постарів, став млявий, очі погасли.—Біс його знає!—вигукнув Петро, ударивши Ярему по плечі.

— Тут була Констанція, щоб ти знав!

Ярема наче й не чув. Він удруге спитав, як вони живуть, головне, тут димно, він очі витер хусточкою.

— І хто міг би подумати, що вона вийде за Крига заміж?—ні Петрові, ні Гриші не зрозуміло. Правда, вона дуже вродлива,—чи як на тебе, Яремо?

— Хто? А, Констанція!—власне Яремі не цікаво розмовляти про якусь там Констанцію, нехай вона буде тричі вродлива. Еге, він сам був колись накинун на неї оком, але це давно, забутий час. Ну, от тепер вона з Кригом, хе-хе!

Ярема хотів засміятись, але з цього вийшов один зівок. Між іншим, і зараз Констанція у місті?

Ні, сьогодні поїхала з Кригом. Така пишна, справжня пані, приносила полагодити гаманець і заплатила дорого. Ярема питає, чи вона нічого не казала? Нічого, заплатила і все.

Яремі стало душно. Він дивиться собі на спітнілі руки, вони худі й жовті, дивлячись на такі руки, хочеться плакати.

— Ви не казали, як живете,—промовив Ярема й зідхнув.

Вони? О, їм добре, нехай вірить Ярема. Роблять з-половини й задоволені. Хазяїн майстерні оце захворів, уже цілий місяць лежить у лікарні, може і вмере. Він бездітний, слюсарня по його смерті перейде їм до рук. Чи може увияти Ярема,

що вони намислили зробити? Передадуть слюсарню артілі інвалідів, а самі подадуться десь на великий завод. Там далеко краще, робота цікавіша, це не якась мізерна майстерня, а тисячі робітників, шум, гудки, різні крани,—біс його знає, що тільки вигадує людський розум.

— Ще чи буде ваша слюсарня! — роздумливо сказав Ярема, на що хлопці тільки засміялись. Хазяїн, безумовно, помре, лікарі давно відмовились його лікувати, він лежить у лікарні, так, поки ще ніхто не виживав з пістряком у горлі. А втім, вони на завод і так можуть піти, будь ласка. — Тоді друге діло,—погодивсь Ярема. Вони, значить, підуть на завод, шукати долі, а він оце їде.

— Куди?—здивувався Гриша.—Он як, на море! Що ж там будеш робити?

— Ловитиму рибу, десь наймуся тягати сітку.

Ну, це інша справа. Хм, ось воно що! — Петро й Гриша замислились. Їх дивує, що люди кидають одне місце і йдуть на інше, наче там краще. Перейти на завод з поганенької слюсарні розумно, інакше й бути не може, а їхати десь на моря, або на Донбас, як це зробила Констанція з Кригом—просто якесь непорозуміння.

— Хіба на морі багато ловлять риби, Яремо?

— В тім то й річ, що мало! Але я туди й не збираюсь їхати. Я сказав, що поїду на Донбас.

— Ні, ти сказав аж два рази, що їдеш на море.

— То помиливсь і вимовив море. Це не так важно!—Ярема навіть сьогодні поїде вечірнім поїздом. Ви казали, ніби Констанція поїхала три дні тому до Сибіру?

— Та на Донбас!—зареготались хлопці.—На Донбас і сьогодні вранці, чи глухий ти, Яремо, ха-ха!

— Ти не бачив Марти?—зашарівшись спитав Гриша:—я так спитав. Значить бачив її, Яремо?

Ярема довго витирав спітніле лице, нарешті, сказав, що Марту бачив, вона тепер і не маленька, коли вони хочуть знати,—ну, ще що? От ніяк не пригадає Ярема. Ага, вона їм передала дещо, дрібницю, правда, але в той час більшого не мала. Він риеється в кишенях, виймає дві монетки по ко-

пійці,—Петрові новіша, Гриші трохи потерта,—знову ж таки, повірте, Марта більшого не мала, можна їй дарувати. Ярема легко зідхнув.

Хлопці березно ховають Ярміні копійки, ім руки тремтять, питають, чи нічого більше Марта не казала, яка вона з себе, і знов дивляться на Ярміні копійки,—це розкішні монетки, їх держала своїми пальчиками маленька Марта, хе, хе, кажеш, Яремо, вона уже і не маленька?

— О!—зідхнув Ярема.

Тим часом вони щасливі, нерозумна молодість.

А це револьвер, Ярмі він більше ні до чого, нехай візьме його собі Петро на згадку.

— Позичте мені грошей!—раптом сказав Ярема.—Може у вас немає?—він зовсім зняковів, почував себе старцем, гладив собі коліна руками, не знав уже де й діватись.—Коли тільки є, а то й пішки піду, на Донбас не так уже й далеко!—господи, як він мучився, йому на очах виступили сльози.

— І тобі не соромно? — разом вигукнули Петро й Гриша. Вони не дадуть ні копійки, вони вирядять Ярему, як пана, візьмуть найдорожчий квиток, так, карбованців за півтора, малесеньке купе, де, крім Яреми, ще сидітиме дві душі. Вони аж засміялись з такої вигадки. Більше того, Гриша дарує Яремі свій новий костюм, а Петро шкіряну куртку і до сатани оцю торбу, будь ласка, на харчі треба маленьку скриньку,—гей, як весело, така вже молодість.

На вокзалі біля каси вони зареготались. Ярема кумедно виглядав у Гришиному костюмі і шкіряній куртці. На голові йому сидів бриль, у руках держав малесеньку корзиночку на харчі,—Ярема думав, що на нього усі звертають увагу. Йому Петро купив квиток. Ярема зауважив, що це дороге, і ця одежа, він просто таки не знає, що й робити.

— Я не скоро віддам вам гроші, ось що я скажу!

— Ми тобі подарували і ні слова більше!

Ярема розчулено похилив голову. Хотів подякувати, але сказав, що все таки квиток і одежа дорогі, він ніколи не буде спроможний віддати таку дорогу позичку.

— І зовсім недорога ця одіж!—зауважив Гриша.—Ми ку-

пили на товчку, якийсь чоловік повісився, оце його одежа. Петро, не наступай мені на ногу!

О, Петро розумним людям не наступає на ноги! — повір, Яремо, Гриша просто здурів, ніяких товчків, або вішалників ми не знаємо,—ну, що ти сказав, Гришо?

Той винувато посміхнувся, відійшовши трохи вбік.

Петро:

— Одежа нова, Яремо, ми тобі її подарували. Ну, що ти сказав, Гришо?

— Я забув, що ми купили в крамниці, — виправдувався Гриша.

Ярема вірить. Такий вдячний, ніколи не сподівався, нехай йому дарують, якби тільки вони знали, як він страждав,—його нещаслива доля, пропаша молодість.

— Що ти мелеш?—збліднувши прошепотів Петро.—Краще йди, уже другий дзвінок!

Усі були розчулені, Гриша став пильно дивитися на стіну, де годинник, а Петро відвернувся. Ярема голосно захлипав і пішов до свого вагона. У дверях озирнувся: Петро й Гриша все ще стояли на тому місці й дивилися собі на ноги...

На все купе Ярема був один. Він знайшов своє місце, верхню полицю, ліг головою на кошик і задрімав.

Уночі на одній вузловій станції сталося те неминуче, випадок або доля—до купе зайшло їх двоє. Чоловік ніс великий чемодан, а жінка—дитину, замотану в простирадла. Поклавши чемодан, чоловік поміг жінці улаштуватися з дитиною, якраз під Яреминою полицєю,—тут нема чого боятись, ти, Констанціє, можеш спати спокійно! — сказав чоловік, уможу-ючись на своєму місці.

Ярема притьмом звівсь на лікоть. Коліна йому задрімали,—так, ніякого сумніву, що під ним були Криг і Констанція.

— Констанціє, тобі зручно лежати?—спитав Криг.

Вона скинула брилик, поклавши його на столик біля вікна. Вона лягла разом з дитиною, лице її виразно бачив Ярема, світ від свічки гойднув тіль, перебіг Констанції по лиці, вона

студила очі, закривши їх довгими віями,—боже ти мій!— за-
застогнав Ярема.

Констанція була виряджена по-міському, ноги її озуті в ля-
ковані черевики з пряжками, буйне волосся на голові зібране
в жмут і приколоте білою шпилькою, її ніжна, трохи повна
рука лежала вобхват на дитині, — Ярема помітив її на пальці
персня з синім камінчиком і кашлянув. О, що він наробив?—
вії Констанції тріпнулись, чого доброго, вона може прокину-
тись. Далеко вигідніше було мовчки стежити за нею сонною,
так міг помічати те, чого раніш не бачив — дитина виросла,
його маленький Роман може прокинутись, — боже мій, боже,—
його маленький син може прокинутись!

Криг голосно хропів, не випускаючи з рук рсмінчика від
чемодана, Констанція спала, неначе мертва, між ними на сто-
ликові лежав її маленький брилик з кам'яною ягідкою. Ярема
помітив, як сонна муха перелізла з вікна на ягідку й за-
вмерла.

Ярема більше не міг спати. Витяг свій перстень, перехи-
ливсь униз, обережно поклав перстень на столик біля брилика
і легко зідхнув, що ніхто цього не помітив. Він наче горів
увесь, от воно як вийшло! Що? Власне, це спить його жінка,
Ярема має повне право збудити її, узяти на руки свою ди-
тину й крикнути на увесь поїзд, — будь ласка, Криг нехай
їде собі, куди наладивсь, — гей, гукнути так, щоб перскри-
чати рев паротяга. Еге, і головне, такий розкішний випадок,
просто щастя, — з дитини зсунулось простираadlo й упало до-
доду. Хлопчик поворошив головою, ніжкою, видно, вона йому
змерзла, — не буде ж Ярема сидіти десь угорі й дивитись, як
страждає його дитина? Він тихо стрибнув униз, наклав дитину
простираadlo, але в цю мить Констанція схопилась за про-
стирадло і їхні руки зустрілись.

— Даруйте, упало простираadlo! — відвернувшись і зміне-
ним голосом промовив Ярема. Йому стало страшно, часом не
впізнала його Констанція? Він повернувся лицем у тень і знову
сказав: — даруйте! — він чудово підробив голос, Констанція
його не впізнала.

Вона тільки сказала:

— Дякую!

Ярема, мов злодій, видерся на своє місце, лице йому пашило, — аджеж він міг сказати багато більше, ніж про якесь там простирadlo, він мав повне право заласментувати — і раптом не сказав нічого.

— О, Констанціє, Констанціє! — схлипнув Ярема, охопивши лице долонями і здригаючи усім своїм тривожним тілом. Змучений, з охлялими нервами, він поволі засинав...

Прокинувся тоді, як стояв поїзд. У вагоні був ранок, десь гомоніли хапливі голоси, два рази урочисто пробив дзвінок.

Перше, що помітив був Ярема — це свій перстень на покинутому столикові. Крига й Констанції не було. Перстень за ніч став зовсім синій, одинокий, наче сирота. І Ярема зробив страшну помилку — не забрав ні персня, ні кошика, він так хапався, поспішав, вискочив з вагона, як був, розгублений, смішний, з сльозами на очах, — та оступись же, товаришу! — штовхали його люди. Другий поїзд мав відходити десь далеко і вони поспішали.

Констанція, моя Констанція! — шепотів Ярема і раптом побачив її у вікні вагона, що відходив десь далеко, на край світа. Вона махала комусь рукою, їй було дуже весело. Ярема побіг до неї, уже схопився за ручку дверей, — безглуздий вчинок, — під колеса, товаришу! — схопили його за руку.

Поїзд з Констанцією помчав за семафор.

Ярема дивився на блискучі рейки.

Поїзд на Донбас теж пішов з Яремним перснем і кошиком з харчами. Ярема був на вокзалі один, приголомшений, розчавлений, уже не знав, що й робити. Вокзал мали замітати, — будь ласка, Ярема мусить піти туди, де зупиняються візники.

Підводи з пасажирами роз'їхались, одна тільки гарба, на пару коней, когось чекала, нарешті, й вона завернулась, щоб рушити. А Ярема стояв і дививсь собі на руки, — що там хтось гукає?

Дівчина з гарби спитала вдруге:

— Може вас підвезти, товаришу? — вона тільки спитала, оця дівчина, прошу, він усієї гарби не займе, — може він щось шукає, такий бо замислений?

— Ні, я нічого, то я так, я під'їду! — сказав Ярема. Або він хіба знає, що робити? От їде з незнайомою дівчиною у степ, кругом усе таке чуже, коні уже не йдуть, а мчать, дівчині не сила їх стримати.

— Візьміть віжки, коні розіб'ють нас, товаришу!

Коні почули силу й стихли. Згодом спереду на горбах показалися будівлі.

— Це й є наша комуна, — сказала дівчина. — Ви спите, товаришу?

Ярема:

— Хто, я? Ні, я не сплю. У комуні зараз багато роботи?

— О, з головою!

Ярема:

— Чи мені знайдеться у вас яка робота? — от що він питає!

Дівчина замислилась. Вона пояснила, що комуна не наймає наймитів, бо це ж комуна, а втім, нехай Ярема поговорить з головою комуні, робота може й буде, принаймні вона так думає.

— Я тільки була не помітила, що ви без носа, ха-ха! Не гоніть коней, вони й так у милі!

Еге ж, еге, коні в милі, нехай вони подохнуть отут, Ярема не те ще скаже. Він питає, чи „Констанція“ гарне ім'я?

— О, гарне! Не женіть коней!

Скоро вони опинилися в комуні. Ярема сів на колоді, байдуже озираючись навколо. На подвір'ї вешталась одна жінка, ходили кури, більше не було нікого.

— Усі зараз снідають! — сказала дівчина.

Видно, це колишня скономія, будинки деякі були зовсім нові, серед подвір'я стояв трактор і величезна молотарка. На головному будинкові стриміла радіощогла з прапором.

Ярема більше ні на що не дивився, йому знову стало сумно, і він похилив на груди голову.

Згодом його покликали до канцелярії. Здається, він шукає роботи, так же? — спитала молода жінка, майже дівчина. Добре. Хто він і на що майстер?

— Я пас череду, — засоромлено відповів Ярема. Він був

у пристойному вбранні, але це ще не значить, що він не вмie ходити й біля землі. Він справив на голову комуни приємне вражіння, — нехай залишається, допоможе закінчити сіяти озимину.

— Оце й усе, — голова комуни, молода жінка, майже дівчина, але жадного слова зайвого, — даруйте: — Яремі треба зараз іти вмитись у ванній кімнаті, такий тут звичай, нехай Ярема не дивується. Увечері, по роботі, знову вмитись, уже не говоримо, що в чистому тілі — чистий дух. Та це між іншим...

Вимитий, готовий до роботи, у спеціальному парусиновому вбранні, вийшов Ярема на подвір'я, почувуючи, наче був на невідомій планеті. Йому доручили пару коней з сівалкою, можна зараз їхати, — але що саме він хоче?

— Дівчину, що мене підозрила! — промовив Ярема.

— Це Ліду! — хтось пригадав з гурту. Ярема міг би спитати й не в неї, це дрібниця, чорнило й аркуш паперу, іди в канцелярію і пиши скільки завгодно. — Ти дуже дивна людина, щоб ти знав! Не забудь, що поштова скринька отам на дверях!

Ледве упоравшись з листом — Ярема підійшов до своїх коней. Він знову засумував, сів на землю й похилив голову. Він не чув, як тихо заіржали коні, повернувши до нього свої зелені очі...

VI

Лист пішов, тільки не застав кого треба. Петра й Гриші уже не було в місті. На другий день, по від'їзді Яреми, до їхньої слюсарні під'їхав старий Шамес і, не злазячи з воза, затарабанив у вікно пужалном. Коли вибігли Петро й Гриша, він повернув коні, скрикнув, щоб хлопці сідали, аджеж не-гайно треба їхати, поки не пізно.

— Твої коні подохнуть! сказав Гриша.

Справді, коні носили боками, уже не пирхали, а покірно повішали голови, — видно їх без жалю гнав Шамес, оця незрозуміла людина. Він сам знає, що коням приходить кінець, — та сідайте, поки не пізно! Шамес задихався, йому треба було випити води, — боже мій, Терешка осліплено! — вигукнув Шамес і, повалившись на воза, заплакав.

Це вже не жарти, Петро й Гриша поблідли; схопили свої мішки, замкнули слюсарню, і коні помчали.

— Поганяй! — кричав Петро, перевіряючи свій револьвер. — Кажеш, Терешков, викололи око?

Гей! — це не їзда, а щось несамовите, безглуздя, якесь шаленство. Перевтомлені коні з останньої сили мчали, як вихор, падали, знов зривались на ноги і знов летіли, а Шамес то опускав, то піднімав над їх мокрими спинами свій хльосткий батіг.

Не зчулись, як в'їхали в село. Підбігши до Терешкової хати, коні гримнули на землю, може, більше й не вставали, — Петро й Гриша цього не бачили. Вони вбігли з своїми мішками в хату і закам'яніли на порозі.

У хаті саме почало сутеніти. Біля печі сидів Терешко. Руки йому лежали на худих колінах, він почув, як рипнули двері, й спитав:

— Це ти, Йосипе? — відповіді не було. Терешко тривожно замстувивсь, схопившись руками за лице, наче хотів оборонятись.

-- Це ми! — тихо промовив Гриша.

-- Ви? підозріло перепитав Терешко.

На лаві у порожній пляшці сумно заголосила муха.

— Свої! Не пізнаєте? — вигукнули хлопці, підійшовши до Терешка.

Він по черзі обмацував їм лица, тис руки і знов безсило сів на лаву. — Ви вже всликі, ви прийшли! — пробурмотів Терешко, оця руїна. Він наче поменшав, знітився, нахиляє голову набік, наче чекаючи на удар. І раптом з Петром сталася дивна зміна — увесь поблід, вихопив револьвер, вигукнувши:

— Я вб'ю! Жменю вб'ю! — Петро уже ступив крок до дверей, очі йому палахкотіли, страшно було на нього глянути. — О, як же я його вб'ю!

Терешко, заспокоюючи, провів рукою в повітрі — Петро нехай спинить себе, може й не винен Жменя, з-під липи вискочило було душ п'ять.

— Я вб'ю усю куркульню! — з стогоном залемснтував Петро, подаючи Гриші сокиру. Вони за яку годину й кістки розкидають на вулицях, вони покажуть кому слід, — Гришо, іди за мною! Уже прочиняють двері, але в цю мить Терешко підскочив, схопивши їх за руки. Нехай вони заспокояться. Терешко благає, револьвер краще сховати на другий раз, робота буде інша, ви бачили Ярему? — все ще хвилюючись спитав Терешко.

— Він поїхав на Донбас! — сумно сказали хлопці. Гнів їм улігся, напружені нерви ослабли, вони майже попадали на лаву і застогнали.

— Може де бачили Констанцію? — тихо промовив Терешко, накладаючи гачок на дверях.

Так, бачили, нічого не говорили, Констанція поїхала з Кригом.

Терешко:

— Вона покинула свого чоловіка, нашого Ярему і втекла. Хіба ви не знаєте?

— Он як, значить, Ярема брехав!

Терешко сидів, нахиливши голову, й мовчав. Петро й Гриша довго дивились на нього, тоді посхилялись на стіл і захлипали. Вони вже ревли, як діти, захинались сльозами, а Терешко винувато підійшов до них, гладив їм голови, тихо приволяючи:

— Які великі, а діти! — і перебирав їм волосся і гладив, ще більше розчулюючи хлопців. — Які ви діти!

І помилився Терешко, бо Петро й Гриша не діти, на них сміливо можна покласти надію, коли дехто хоче знати. Минула ніч — і вони знов бадьорі юнаки, слюсарі з міста, з твердими м'язами і важкими кулаками...

Уранці прийшли люди, кілька захеканих бідаків. Вони витирали полами свої спітнілі шиї, — ну його до собаки, нехай Терешко слухає, що вони скажуть: їх не пускають сіяти жито.

— Хто? — здивувався Терешко.

Жіменя з своїм гуртом і знати не хочуть про переділ землі, навіть погрожують рушницею, хочуть стріляти, — чи слухає Терешко?

Він звів голову. Землю, що б то не було, треба засіяти до клаптя!

— Але нас виб'ють, як курей! — Ні, справа не така вже проста, люди безпорадно розводять руками, вони ладні піти світ-за-очі, ніж іти на вірну смерть.

— Вони мають рушницю, щоб ти знав, Терешку!

У цей момент увійшов Петро та Гриша. Рукава їм були засукані по лікоть, широкі груди розхристані, вони оце обливались крижаною водою, така розкіш, — здрастуйте, люди! — Петро знадвору чув, чого вони прийшли, й презирливо кинув:

— Вас до біса, а от не вбергли людину! — показав на Терешка. Той відчув, про що йде мова, й ніяково ввібрав голову в плечі. — І ви боїтесь куркулів? — вигукнув Петро. — Ви не повбивали їх отам на полі, я питаю? — Він все більше розпалювався, випроставсь на весь свій зріст, узявшись у боки. — Ідїть і сїйте, ми туди вийдемо.

Хтось несміливо подав думку, щоб з міста викликали мі-

ліцію, на що Петро й Гриша весело зареготались. Вони собі самі суд і міліція. Ну, та й Петро, він узяв дебеле кочержилно і, мов сірник, переломив його надвоє, хе, а то міліція!

— Ідіть і сійте!

Люди постояли на вулиці, щось порадилися, нарешті, тихо пішли в поле. Там вони знов розгубилися, — ні, нехай їй біс, оцій землі, краще було б сидіти на своїх злиденних нивках, ніж оце стояти серед шляху й дивитись, як дехто сіє жито.

От Жмсня зупинив коней, широко погрозивши кулаком, гей, не підходи!

Що хоч, те й роби! — зідхнули на шляху. Вони бачать, як з села виходять Петро й Гриша, під руки ведуть Терешка, зупиняються під липами, щось говорять. Видно, їм страшно, можливо вони вже не такі рішучі, як були дома...

Справді, немале диво побачили Петро й Гриша: на своїх зсмлях пораяється Жмсня, Вернигора, Лист, Кузьма з Натичок, кожний купою склав пакільні з номерами, що поставили їх землеміри, а серед цього поля, верхи, неспорушно стоїть молодий Жменя, суворо позираючи на шлях, де збилися люди. Он який тепер став Андрій. Він погрожував рушницею, нехай тільки хто спробує ступити на його землю, він поцілить просто в голову.

Помітивши Петра й Гришу, на шляху пройшло оживлення, люди вже голосно почали гукати:

— Ей, Жменя, ти щось таки думаєш?

— Куркулі, на вас, видно й бога немає!

— Геть з нашої землі, поки не пізно! — один маленький чоловічок був зробив крок на ріллю, та Жменя помахав рукою, і чоловічок боязко став на старому місці.

Раптом сталося так — сюди підходить Петро. На мить озирнувшись до Гриші, той хитнув головою, — Петро вже не йде, а біжить. Підбігаючи до нив, він розлючено розірвав собі на грудях сорочку, як це роблять матроси перед смертельним боєм, — р-рраз, — і закричав дико й страшно:

— Бий, бий!

Люди який мент не знали, що й думати. Але це було усього один момент.

— Бий! — гукнули всі разом.

— Бий! — покотилося полем, закричали куркулі й голота.

— Бий! — якась завірюха, не можна було розібрати, хто саме й кого хотів бити. Петро, вихопивши револьвера, біг просто на Жменю, ладен був висадити в нього всі кулі, та перед Жменею стали Вернигора, Лист, Кузьма з Натичок, вони розмахували кілками, ні на крок не одступаючи перед Петром. Вернигора був уже поліз на Петра з важким барком, Петро завагався, озирнувшись назад і, помітивши, що люди уже перекинули Андрія з конем і поспішали йому на поміч — вистрілив вгору. Від цього Жменя з своїм гуртом побігли в степ, за ними з голими руками гнались люди, падали, реготались, перекидали сівалки, розривали мішки з житом, розпрягали коней і гнали їх вподовж степу.

— Я таки тебе ухлопаю! — задихавсь Петро, ув'язнувши за Жменею. Він відвик бігати по ріллі, далеко відстав від своєї жертви, стрілив ще раз услід Жмені і, в край стомлений, зупинився.

На могилі, далеко в степу, Жменя щось порадивсь з своїм гуртом, вони поскидали шапки, тихо рушивши назад.

— Еге, але ми вас не пізнали, Петре! — сказав Жменя. — Боже, моя сівалка! — його сівалка була покалічена, лежала догори колесами, чисте зерно висипалося в борозну, Жменя збирав його руками й хлипав.

— Я таки вас ухлопаю! — запалився Петро. — Чуєте, я вас таки ухлопаю!

Чують, о, вони, чують, будь ласка, нехай Петро сховає револьвер, це зброя і смерть, — нею жартувати не слід, особливо вдень, коли стільки свідків.

Он як!

— Пустіть мене! — лементував увесь блідий Петро. Але його міцно держали десятки рук, — хай їм сатана, куркуль доброї кулі не вартий, Петро й так зіпсував собі кров, гарячий парубійко, може вбити людину.

— Жмсне, тікай швидше, бо не вдержимо!

Петро якось зразу охляв і не пручався. Йому дали випити холодної води, до чола приклали мокру хусточку, —

але ж ви дурні, я вбив би Жмсню! — з досадою сказав Петро. — Я вистріляв би їх до ноги, щоб ви знали!

— Тоді сів би в тюрму, — резонно зазначив Гриша.

— Хе! Я ладен за всіх куркулів висидіти разом п'ять років! — Петро засміявся, йому було приємно, що всі дивилися на нього з неприхованим зачудованням і повагою. До речі, Петро знав одного робітника, він убив сто білогвардійців.

Гриша:

— Ти плутаєш, то була війна.

А це хіба що? — здивувався Петро. — Війна, не війна, а коли гад, то вбивати треба! — він позіхнув.

Люди знали, що Гриша говорить правду, але вони сказали:

Гриша й ти, Петре, усе знаєте, багато бачили, просто диво, скільки то може знати людина. А ми в селі нічого не бачимо й не чуємо.

Тоді всі змовкли. Терешко взяв Петра й Гришу за руки, довго не підводив своєї похилої голови, нарешті, глухо вимовив:

— Я так, але вам світ малий, ви будете нещасливі.

— Ти хочеш щось сказати? — ніяково загомоніли люди.

Терешко мовчав.

Хлопці відвернулись, на всякий випадок вистрілили і мовчки пішли в село. Біля кооперативу несподівано зустріли Марту.

Вона скрикнула, почервоніла, — ах, але вона саме іде додому!

— Я оце іду додому! — вдруге сказала Марта. — Здрастуйте.

Вони бачать, що вона вийшла з дому, їй нікуди поспішати, треба було щось говорити, так давно бачилися, а тільки стояли й дивилися в зсмаю.

— А ми оце йдемо тебе шукали, не віриш, — спитай Гришу, — ніяково засміявся Петро.

Гриша хитнув головою. Знову мовчали. Тільки вже зачудовано дивились на Марту — вона виросла, помужнішала, їй уже 16 років, вродлива дівчина з повними, вигнутими устами, принадна й мила врода.

— Ти краща від Констанції, коли хочеш знати! — з широко відкритими очима сказав Гриша.

— Еге, вставив і собі Петро, хоч розуміли обидва, що це все не до речі, усе нікуди не годиться, біс його знає що. З Мартою вже не так треба розмовляти й поводитись, вона була дуже вродлива. От вони йдуть, Гриша запропонував сісти під тинном на колоді, ще так рано, у небі трохи зірок, на колоді можна сміливо посидіти, -- ну, на що це подібне? -- засоромивсь Гриша. Такс говорити може тільки сільський парубійко, а не слюсарі з міста.

Вони дивляться в небо.

Марта сидить між ними, їй тісно, руки поклала собі на коліна й ледве дише. З неба упала зірка. Вона синя або блакитна, незрозумілий світ, — що на це скаже Петро й Гриша?

Павза.

— Я тільки спитала! крізь сльози промовила Марта.

Павза.

Петро спитав, чи була Марта сьогодні в полі?

— Була.

Хлопці зовсім засумували. Вони добре знали слюсарське ремесство, Петро умів зручно володіти кулаками, Гриша мав чистий голос до співів, але тут усе їхнє уміння ні до чого, вони не вміли зав'язати всесу балачку з вродливою Мартою, це їх пригнічувало, вони таки здорово засумували. Несподівано Гриша перший натрапив на правдивий шлях, він сказав:

— Ах, тут так твердо сидіти! — і тісніше підсунувсь до Марти. Не буде ж він, зрештою, сидіти на сучках, коли є гладеньке місце, — ха-ха!

— Справді, тут самі тобі сучки! — підтвердив Петро.

Марта сиділа наче в лещатах, їй тісно, хіба вони хочуть її роздушити? Вона звелась на ноги і на пресвелику радість сіла Гриші на колінах.

Туди до собаки, от що вона зробила, незрозуміла дівчина. Вона вже плеснула Гришу по губах, нехай він не буде дурний і не дає волю рукам — руки, Гришо! — скрикнула, коли він, недосвідчений, схотів більшого.

— Це у вас так роблять в місті? -- Марта пручалася, їй

було гарно, але вона не хотіла бути дурною й безсоромною, — від цього вона стала ще принаднішою, чортова дівчина з вигнутими устами.

Петро в цю мить заворушивсь, схопив Марту в руки і посадив її собі на коліна.

— Як тобі не соромно, що ти робиш, Петре? — вигукнула Марта. — Надворі видно і побачать люди!

О, Петрові зовсім не соромно, а зараз ніч, — ну та й Петро, він нахилився і його уста цілком випадково зустрілись з вигнутими устами.

— Хтось іде, — схвильовано прошепотів Гриша.

Темна постать запалила цигарку, пахучий дим повис у повітрі й розтанув. Еге ж, тютюн пахучий, Андрій палить дорогі цигарки, він не такий уже вбогий, щоб курити махорку, прошу. Він зупинивсь проти Петра, виплюнув цигарку і взявся в боки. Тоді підійшов до Марти.

Це був яскравий жест, від чого Петрові кров кинулась у лице, він випроставсь на рівні ноги, пройшов під самим носом Андрія, махнув рукою, і Андрій, як сніп, повалився на зсмію.

Те, що було далі, пройшло, як сон: Андрій звівся, захопив щось з-за пазухи і, вистрілюючи Петрові просто в голову, сховався у темряві.

Хвилину стояла дзвінка тиша. У повітрі поволі танув дим.

От воно що! — згодом промовив спантеличений Петро. Але його навіть не поранено, куля просвистіла під самим вухом, він чув її гарячий льот і тепер може сміятись скільки завгодно. Ха-ха, так стріляти може хіба дитина або Андрій. Йому не стріляти, а стригти зв'язаних овець! Петро вилаявся і взяв Марту під руку. На колоді більше незручно сидіти, вони тихо йдуть вулицею. Порівнявшись з Терешковою хатою, Гриша відвів Петра вбік, щось шепнув. Той хитнув головою. Тільки швидше винось, — сказав він.

І Гриша виніс. Це був повний мішок, до зав'язки, Марти нема чого скрикувати, зараз ніч, село спить, будити його не треба. Еге ж, дещо з міста. Дурниця, правда, але все таки подарунок. Оцей пакуночок, будь ласка, бери, Марто, і будь розумна.

— Це тобі за ту копійку, ха-ха!

— Копійку? — здивувалась Марта. Я нічого не розумію.

— Хіба забула? — перебив Петро. Ти передала нам по копійці, передала Ярмою.

Марта подумала. Їй стало ніяково, вона ніяких копійок не знає, але вона сказала:

— Так, я передала вам по гривенику.

Гриша:

— Не по гривенику, а по копійці, хе!

— Боже, я передала по копійці? Але це матерія, який ти добрий, Гришо, стільки матерії!

— Пусте, тут вийде кохточка, а це хустка. Мені аж соромно, така це дурниця! Може допомогти, Петре?

Ні, Петро сам. Правда, самому важко витягти з мішка таку велику річ і не можна сказати, щоб і не дрібниця також.

— Бери його собі, Марто! — Петро скоса подивився, яке на неї справило вражіння це диво, принаймні в селі ніхто цього не бачив.

— Що ж це таке? Я не знаю!

Петро удав, ніби позіхає з нудьги, й сказав:

— Це грамофон, будеш грати.

Марта зовсім нічого не розуміє.

— Воно грає?

Ну, ясно! — світить місяць, досить добре видно, Петро налагодив платівку, завів пружину — і полились дивні згуки, вальс, Марта не сміла поворухнутись. Далі пішли марші, різні танки і пісні, сила мотивів і назвиськ, — от що воно грамофон. Це тобі подарунок, Марто! — промовив Петро. Уже хотів скинути трубу, як сюди почали сходитись люди.

Музика? Звідки взялась така музика?

— Грамофон! — сказав Петро, накладаючи нову платівку.

Гурт людей більшав, вони занижують плечима й презираються, — ну та й Петро, тямущий парубійко, привіз таку машину, що грає.

Він заграв ще один марш і почав озиратись. Так, він шукає Марту, це її грамофон, щоб ви знали, — але де могла подітись Марта? Не було й Гриші. Вони скористались ме-

тушнею, відійшли від гурту й десь сховались, власне їх вже немає тут близько.

Нехай собі, а ви заграйте веселенької! - сказали люди.

Петро не відповідав. Він узяв грамофон і пішов до хати. Був смутний і розчулений, а на вулиці ще довго стояли люди, розмовляючи про дивну музику...

На другий день усе село знало, що хлопці привезли кумедну машину, що сама грає. І не тільки це, Петро й Гриша мають ще грошенята, чимало новеньких карбованців, коли не вірите. У Петра тугенький гаманець, а Гриша при людях купив цілий фунт медяників, тут же розмінявши на це діло аж три карбованці. Що? — Еге, аж три карбованці розміняв на медяники.

— Кажуть, ти купив медяників! спитав Петро, пораючись біля грамофона.

Гриша:

— Купив. Треба було розміняти гроші.

— Тоді будемо їсти, — Петро уже витер об штани руки.

Гриша примушено зареготався. Медяників уже немає, він віддав їх Марті. Хіба Петро дитина, щоб їсти таку дурницю?

— Я так і знав! — Лице Петрові посіріло. Він ступив крок до Гриші, сухо спитавши: — Хотів би я знати, де ти був нею вночі?

А, з Мартою! Пусте, Гриша усього був пішов з нею під хату, там посиділи, Петро все грав і грав, Марта думала, що цьому кінця й краю не буде, і пішла додому. Гриша її провів. Що ж тут такого? Петро те саме міг зробити, хіба неправда?

— І ти не брешеш? — підозріло спитав Петро.

— О, що ти! Пригадуєш, Марта сиділа у мене на колінях, а ти відняв її собі! І я нічого.

Ха-ха! — весело засміявся Петро. — Ти справді таки не вмєєш з дівчатами. З ними менше панькаєш, от що! згодом він сказав, що треба віднести Марті грамофон, часом не піде й Гриша?

З охотою. І вони йдуть до Марти.

— Тільки дивись, не підклади мені свиню!

Гриша:

— О, що ти! Я буду мовчати. А вона дуже вродлива, щоб ти знав, Петре.

— Вона далеско вродливіша, ніж наша Констанція. Гришо, глянь мені в очі!

Той дивиться.

Петро:

— Свиню не підклади!

— О, що ти!

Марта була сама в хаті, на столі перед нею лежала Гришина матерія, покраяна ножицями на клапті, — питаєтс, чи вийде кохточка? Навпаки, дві, і така дорога матерія, як я роздивилась!

— А це той грамофон?

— Еге, грамофон Мартин, нехай стоїть на столі.

— Що ж я з ним буду робити, він мені до чого!—Марта до ушей почервоніла, зрозумівши, що сказала дурницю, коли не образу. — Ах, який Петро добрий! — те й се і біс його знає, що говорить Марта. Зрештою вона буде грати, — який добрий Петро! — Марта навіть підійшла до нього з простягнутими руками. Петро хитнув Гриші головою, але той уперто не виходив з хати, удаючи, ніби нічого не розуміє. Петро порадив йому піти по цигарки, аджеж курити треба, чи як він думає?

— Цигарки є, пали!—Гриша навіть подав Петрові повний портсигар,—будь ласка.

Отож грамофон — Марта, видно, ним зовсім не цікавилася, правда, посунула його трохи на край столу і спитала, краячи матерію,—чи він новий, оцей грамофон?

О, звичайно! Трохи облупилась фарба, а сам він новісінький,—Гришо, дай цигарку,—спітнівши вигукнув Петро, та було вже пізно, Гриша встиг уже сказати.

— Грамофон же старий, Петре! Ти купив його поламаного й полагодив. Невже забув?—Гриша навіть докірливо глянув на Петра,—невже той забув, що грамофон старий, як світ?

— Стара була пружина, а ввесь новий!—Петро почав дов-

го витирати спітніле лице рукавом, така у хаті спека. Еге, стара була тільки пружина.

Марта зареготалась. Гляньте, які смішні везерунки на матерії, ха-ха-ха!—і знову вона мовчки ріже матерію на клапті. Петро виплюнув цигарку, витяг свій гаманець, почав лічити гроші. Правда, міг би й дома зробити, та саме оце зараз пригадав, що треба дещо купити. Ну, гільз і нові черевики. Дивно, як він раніше не помітив, цілком випадково оце глянув собі на ноги—і черевики непутящі.

Марта сказала:

— Аби в мене були такі непутящі!

Петро:

— В кооперативі є жовті черевики? Добре. — Він розіклав гроші собі на колінях, новенькі карбованці й срібні півкарбованці, не будемо вже згадувати про дрібні, нехай вони лежать у гаманці. Марта аж сплеснула долонями, така сила грошей. Якби Петро справді був добрий, він би їй дав який злот.

— Що ти робиш? То я так! — Але Петро втиснув їй у руку цілого півкарбованця, наче збожеволів, такий щедрий, і не скривився.

— Дурниця, кілька копійок! У тебе, Гришо, ще зосталось трохи грошей?

Гриша зовсім не розгубився. Спокійно обмацав свої кишені, сказав, що гроші залишив дома, він не з тих, що ввертають свої гаманці перед людьми, він не дитина і знає собі ціну.

Марта від сміху просто впала на лаву, ха-ха, які смішні везерунки на матерії!

Петро довгим поглядом подивився їй у лице, тоді, глибоко насунувши картуз на очі — вийшов з хати. Гриша хотів був взяти Марту за руку, але вона злякано заметушилась, вигнуті уста їй засмикалися, вона майже застогнала:

Іди й ти, Гришо! О, що я наробила? Іди, кажу, з хати! — зачинивши двері, вона підійшла до столу, охопила руками грамофон і заплакала...

Такий час, нерозумна молодість...

Власне й Петро й Гриша не такі вже й розумні, як добре розібрати, а може знов таки гарячий час, нерозважна молодість.

Черевики -- навпаки, Петрові черевики ще досить добрі, хібащо треба прибити нові підметки. То ж бо то воно й є, про свято мусять бути черевики нові і блискучі, найкращі, які тільки є, а Гриші конче потрібно десяток хусточок до носа.

— О, це все є, прошу!—сказав Шамес, тоді сумно повідомив, що коні подохли. Узяли й подохли пара коней.

— Як, вони пропали? -- дивується Петро.—Значить, ви їх загнали?

Шамес каже, що коні загнав. Довго говорять про коней, пригадують, як мчали вони з міста, нічого дивного, що худоба могла пропасти. Люди слухають, собі встряють у балачку, дивляться на Петра й Гришу, наче на дивних героїв,— ну, ясно, якби не вони, — куркулі могли б узяти гору, як уже собі хочете, і разом з тим, якби не ці хлопці— не пропала б пара коней, хто його знає, ціла плуганина й морока.

Петро примірює черевки, вони найдорожчі й тісні, більших немає. І тут сталось таке: Петро платить гроші, шукає когось з гурту і раптом, усім на диво, черевки віддає Мартиному батькові.

— Беріть, вони мені тісні!—люди просто охнули. Головне, Петро навіть не зідхнув, більше того, він дав Гриші карбованець—Гриша теж зробить комусь подарунок, такий звичай у місті водиться.

Гриша бере найбільшого розміру картуз, повертається до людей і картуз опиняється на чубатій Жмсниній голові.

От так історія, диво з див! Гриша до краю спантелений, становище прикре, до цього ще Петро боляче йому наступив на ноги. Та Гриша відразу опанував себе і, засміявшись, сказав Жмені:

— Це за те, що ви вчора були розумні!

На вулиці він почував себе винуватим, просто таки зло-

чинцем, він не впізнав Жменю, думав, що то Мартин батько, якось воно так вийшло. І де він узявся, цей Жменя, на тому ж місці стояв Мартин батько, — правда, Петре?—Гриша засумував, похитавши головою.

Петро:

— Це значить, щоб ти більше не хвастав, от що це значить! Я питаю, нащо ти підвіз мені свиню в Марти? --- Лице Петрові позеленіло, він більше не може собою володіти; які тут в біса жарти, коли він мусів утікати від дівчини, — га?

Гриша був притиснутий до стінки.

— Забудьмо про це, може й справді я що не так. — Він узяв Петра за руку. Так вони часто мирилися, Петро розм'як, навіть спитав, чи Марта нічого не казала. А втім, це мало його тепер обходить.

Гриша:

— Вона питала, чи ти маєш у місті знайомих дівчат.

— Справді?—Петро на мить зупинивсь і почервонів.— Так і спитала?

— Еге.

— Що ж ти їй?

Гриша подумав. Він не любив і просто таки й не вмів брехати, він пересилив себе й сказав:

— Я вже й не знаю, що ти сказав би їй на моєму місці.

— Що маю не одну знайому дівчину.

— Я так і сказав, повір мені! Марта дурна дівчина, не дуже то й вродлива, ні се, ні те.

Петро весело засміявся.

Вони були молоді й недосвідчені, дуже легко могли забути прикру хвилину, а люди, ціле село їх, забути цього дня не можуть, хоч би й хотіли. Кілька днів підряд точились балачки про Петрові черсвики й Гришин картуз. Ну та й хлопці, таке зробити може тільки кум королеві, як уже собі хоче, і не інакше. Більше того, хтось пустив чутку, ніби Петро має намір свою порожню батьківську хату подарувати вбогій людині або на паливо сільській раді. От який він багатий! Живе

у місті, там ціла майстерня, у селі жити більше не буде; хата йому не потрібна, і які там гроші за якусь пустку? Хату має намір подарувати.

Він про це порадився з Терешком. Той здивувався:—Хіба Петрові не треба грошей? Міг би дещо взяти, хата з доброго дерева, не така вже й стара, а втім, Петро як хоче, йому видніше. Терешко говорить не на вітер, досвідчена лихом людина, він теж був молодий, траплялись дурниці, тому говорить так, щоб вірили. Головне, його непокоїть Петрове й Гришине життя в селі. Нехай вони приїхали в гості, але ж гроші можна десь подіти на краще щось, це в тому разі, коли тугі гамани і рвуть кишені.—Яку копійку вкласти в кооператив,—та мало хіба дірок у селі?—Комнезам бідний на гроші, є там сироти й удови, кинути туди який карбованець — немале діло, з копійок росте карбованець, а з крапель ціле море. Знов же неприпустима дурість давати Марті цілий півкарбованець, розкидатись новими черевиками й картузами, сміху гідне, з цього можуть сміятись кури. Терешко хоч і сліпий, а все бачить і знає. Потім Петро й Гриша щодня їдять м'ясо, ковбаси з кооперативу, медяники, — чому це не можна робити через день або два? Аджеж у селі зараз стільки всякої городини, м'ясо — зайва витрата грошей, не менше.

Раз Терешко зовсім відмовився їсти з ними разом, — м'ясо йому вадить, коли вони хочуть знати.

— Але це печінка, вона дешева! Нам теж вадить, м'яса більше не буде!

Печінка?—просвітлів Терешко. Тоді я візьму шматочок. Он як, уже печінка!

Досить крутий зворот справи, може й на краще, власне інакше й бути не могло. М'ясо більше не з'являлось на столі. Петро й Гриша додержали ще й друге слово, це трапилось за день по цьому: Петро перелічив свої гроші, зідхнув і подивився на Гришу.

Скільки у тебе там? — спитав згодом.

Гриша пошукав у гаманці, видобувши всього один карбованець дрібними.

Вони обидва поблідли. Разом усіх грошей було дуже мало, треба було щось думати, не відволікаючи на довший час.

— Маємо сім карбованців,—прошепотів Петро.

От воно як вийшло! Грошам прийшов край, проїли їх, розтринькали без пуття, жили на широку ногу, принаймні, кожен у селі бачив, що вони були багаті й щедрі, як боги.

-- Треба брати ноги на плечі! — порадив Гриша, боязко глянувши на Петра.

— Я вже про це й без тебе думав!—Петро ще раз перелічив гроші, хоч від цього їх не побільшало, навпаки, виникла нагальна потреба купити спідню сорочку. Значить — мінус два карбованці, залишається мізерних п'ять. Це не багатство, копійки, з цим далеско не заїдеш, становище скрутне, коли не безпорадне. І раптом Гриша засміявся.

Ти дурний, Петре, я хочу сказати, а гроші є! Я кажу, що хату подаруєш колись, ти чуєш?

Петро враз повсеселшав. Він спитав Терешка, скільки дасть за хату, не торгувавшись, перший-ліпший купець.

Терешко щось прикинув розумом. Дадуть з півсотні, не менше.

Хлопці презирнулись. Виходить, їм нема чого брати ноги на плечі. Сміливо можуть пожити в селі ще який тиждень — два, треба тільки знайти покупця. Але тут сталося таке: у хату входить Григорій, що на гумовій нозі. Вітається за руку, все як слід, сідає й стогне. Ще зовсім не одужав, таке злиденне життя може загнати в труну, вічно бідуєш, наче проклятий.

Хіба Петро знав, що зараз буде?—замість того, щоб геть вийти з хати, він сказав, так собі, між іншим:

— Хіба вам погано живеться?

Ні, Григорій не тільки про себе каже, а про всю голоту сільську. І він ще дужче застогнав і скривився на лиці. Він справді таки виглядав погано, спав з лиця, ледве волочив свою гумову ногу, — хай йому біс, у бідноті валяться хати, скоро житимуть під чистим небом, а йде зима,—взагалі могла, а не життя.

Вам би давно треба було жити колективом або комуною!—персбив Петро. Принаймні він чув, що по інших селах живуть колективами і живуть весело.

Григорій безпорадно махнув рукою. Він от не має хати.

— Я вам віддам свою хату!—не подумавши сказав Петро.— Беріть її з городом!—і зараз же спохватився, та було запізно. Він не поліз назад, почав навіть реготатись, він неодмінно гляне, як Григорій буде переходити в хату — це буде завтра, він думає?

Ні, Григорій перейде на тому тижні.

— Тоді не побачу, ми завтра їдемо.

Терешко:

— Кажали, побудете ще з тиждень.

Петро й Гриша мовчали...

Значить треба утікати, поки не розвіялися останні копійки, якась заморока в голові, Петро ніяк не міг з'ясувати, як це трапилося, що подарував хату.

— Нащо ти випустив з рук гроші? — на вулиці спитав Гриша.

— Я ніколи б цього не зробив!

Петро:

— Цікаво, хто подарував Жмені картуз? Забудьмо про це, Гришо, я щось хотів сказати...

Гриша:

— Ти хочеш сказати, що нам треба йти до Йосипа.

Петро хитнув головою. Він таки здорово засумував, не міг навіть говорити з старим Йосипом, усе робив Гриша, Петро тільки зідхав і знизував плечима.

Так, так, старий Йосип повезе до міста завтра вранці й візьме за двох небагато. Сказав ціну, вона була надто мала, просто смішна, Гриша здивовано перспитав:

— Усього два злоти? Ми дамо півкарбованця.

Петро схилився на тин і застогнав.

— Ми дамо півкарбованця! — сказав Гриша.

З підводою покінчено, вони завтра вранці поїдуть, а зараз ще рано і хоч кооператив зачинений — сорочку Петро купить у місті. Він докірливо подивився на Гришу, — нащо було давати зайвих два гривеники, наче хто просив його?

— Тебе ніхто не просив дарувати хату! — огризнувся Гриша, ще більше засмутивши приятеля. — Я знаю, що ми маємо ще трохи грошей. Більше я нічого не знаю!

— Я не те хотів сказати! — Петро повсеселшав. Він тепер нікому, нічого не подарує. Це все ні до чого і до добра не доводить, зрештою, можна опинитися не тільки без сорочки, а просто голим, ха-ха-ха! Не піти часом десь погуляти?

Ходімо до Марти, — запропонував Гриша.

Петро удав, ніби йому така нудьга, і він позіхнув. Йому байдуже куди йти, коли хоче Гриша — можна піти й до Марти. Петро навіть не те ще намислив, він зробить Гриші величезну послугу: трохи постоїть і піде, залишивши Марту з Гришею. Взагалі він зараз добрий, більш того, коли б тут умирав Жменя — він перший кинеться його рятувати.

— Мовчи, ти так мелеш! — тихо прошепотів Гриша, схопивши Петра за руку. Їм добре було видно Марту й Андрія. Вони стояли у темряві, під ворітьми, Андрій держав Марту за руку, щось нашіптуючи їй на вухо.

І раптом Петро оскаженів. Він уже не чулий юнак, а справжній лютий звір, що не чує під собою землі, а просто йде на видиму смерть, — хай йому біс. Андрій не зчувсь, як уже опинився під Петром, але він не хотів скоритись, він зручно згріб свого супротивника під себе, — страшна й кумедна боротьба. Вони вже викотились на дорогу, по черзі бували один на одному, стогнали й качались незрозумілим клубком.

Гриша спершу сміявся, схопивши рукою персяккану Марту коли ж Петро довго не з'являвся з-під Андрія — він напружив усю свою силу, схопив Андрія за поперек, високо підняв собі над головою, перекинувши його через тин.

Петро звівсь на ноги зняковілий, стомлений, головне Андрій ударив його чимось залізним під груди, а так Петро міг би йому показати, — це щось воно та значить! — показав повну жменя вирваного волосся з Андрієвої голови.

Марта тихо скрикнула, пригорнувшись до Гриші.

— Я хочу, щоб ти з Андрієм більше не гуляла, й Гриша так хочє. Правда? — сказав Петро.

Марта:

— І зовсім не хотіла. Я йшла додому, а він не пускав.

— Але ти його слухала, а він шепотів тобі на вухо! — вигукнув Петро. О, Петра не обдуриш, він усе бачить і знає. Цікаво, чи Андрій подарував їй щонебудь, хоч за копійку, — гей?

— Ми могли б сісти на колоді! — заспокоюючи промовив Гриша.

— Але там сучки, хе-хе! Марта уміє сміятись своїми вигнутими устами, коли захоче. Сучки, правда, але вона перша сідає на колоді, струшує пісок з Петрового рукава, Марта дуже ввічлива, перелякалась трохи, та це нічого. Вона ніколи не сподівалася, що Гриша такий дужий.

— Петро дужий від мене! скромно відповів Гриша. — Він може мене й Андрія разом перскинути через ворота, аби тільки захотів. Ах, як же давлять сучки! — хотів пожартувати й пригорнутись до Марти, але стикнувшись з важким Петровим поглядом — змовк. Згодом пригадав, що треба йти складати речі. Це він сам зробить, аджеж доведеться рано вставати, тоді не до речей.

— Хіба ви завтра їдете? — спитала Марта.

— Еге. Прощавай, Марто, — голос Гриші зірвався, він майже застогнав і, похиливши голову, пішов додому. Здалеку чув, як тихо скрикнула Марта і сміявся Петро...

Тільки перед світом прийшов Петро. Він почав шарпати Гришу, скоро зійде сонце, уже червоніє небо, — чи чуєш, Гришо? — будив того наче на пожар, нарешті, вигукнув, що сходить сонце.

Йосип підожде! — перевертаючись на другий бік, промовив Гриша.

Петро заламав руки. Тут не до Йосипа, треба йти пішки, а не їхати, поки не пізно.

— Грошей немає, чуєш, Гришо? — прошепотів Петро. — Ні копійки в кишені, та уставай же!

Гришу наче хто льодом обсипав, він зрозумів усе.

— Гроші віддав Марті, Петре?

Еге. Вона просила і я віддав.

Ось як! — вони були старці, за підводу не було чим заплатити, треба зараз же утікати, поки сплять люди.

Вони вийшли з хати, а в воротях наткнулись на Йосипа. Той на воза намовив багато сіна, коневі заплів гриву й підрізав хвоста, — будь ласка, чемодани сам Йосип винесе з хати.

— Які чемодани? — неспорозуміло скрикнули Петро й Гриша.

— А, чемодани! — на Петра найшло якесь надхнення, він спокійно сказав, що чемодани в хаті, але їхати сьогодні не будуть, нехай завтра у такий час. — Ще от що, ми просимо вас, щоб ви часто приходили до Терешка, він же сліпий. За це матимете який червінець.

Добре, Йосип давно вже умовився з Терешком перейти до нього зовсім, житимуть разом, волоктимуть свої втрачені дні. Йосип тільки хоче, щоб вони йому дали зараз копійок з двадцять, у місті розрахуються до копійки.

Виявляється, ні в Гриші, ні в Петра не було дрібних, усе червінцями — таке лихо. Трохи пізніше вони розмінюють. І Йосип поїхав.

— Тікаймо! — сказав Петро. Городами вийшли за село і тільки в степу, за могилою, коли не стало видно села, поскидали черевики й зідхнули на вільні груди. Гриша навіть спитав, як саме Марта просила грошей.

— А, не до Марти зараз! Ти краще скажи, що подумає Йосип!

— Нас же тоді не буде. Тільки не біжи, Петре, у мене короткі ноги!

Згодом вони поскидали сорочки і картузи, і хоч було холодно, а їхні тіла вкривались потом. Вони широко марширували до міста...

Не навідуючись до своєї майстерні, вони просто з дороги пішли в лікарню, де лежав їхній хазяїн. Виявилось — він помер.

— Еге, він умер, це було тиждень тому! — сказали їм у лікарні. Дуже хотів їх бачити перед смертю, знав свій кінець,

умер у страшних муках, відомо ж, що пістряк не абияка хвороба, покищо ніхто його не виліковував. — Видно, хазяїн нас дуже любив, він залишив вам лист.

Це був маленький клаптик паперу, хворий умирає спокійно, знає, що Петро й Гриша будуть роботящими майстрами, і коли їм передає у власність свою поганеньку слюсарню — робить це свідомо, прощайте й будьте сумлінними до кінця.

Петро й Гриша розчулено похилили голови. Отак усе зміняється. Вони тільки що були старці, тепер мають хоч і невеличку, але власну майстерню, зароблені гроші цілком попадатимуть їм до кишені. Згодом передадуть майстерню інвалідам, а самі подадуться на великий завод.

— Але нам зараз до зарізу треба грошей! — нагадав Петро.

Ідучи до майстерні, вони порадилися цілу ніч працювати, щоб виконати давнє замовлення, завтра знов будуть гроші, це вже ясно, дай тільки прийти до майстерні.

Там був їм лист.

Вони ніколи ще не одержували листів, це була несподіванка, вони занепокоєно презирнулися.

— Від Яреми! — скрикнув Гриша, прочитавши підпис.

Ярема пише і вірте, усе правда: його пограбовано у вагоні, злочинці забрали кошик з харчами, там був і квиток Ярема був опинився на вокзалі без нічого. Зараз оце пише в комуні, усе тут дивне, нова земля й люди, але це ще не значить, що Ярема тут свій і буде жити вічно. Він просить, щоб йому негайно прислали грошей на поїзд до Донбасу, і тільки негайно, поки не пізно. Вдячний за все — Ярема.

Він просить грошей! — промовив Гриша. — Але це дивний лист, може Яреми уже нема на світі.

Петро обвів поглядом майстерню, схопив самовар, трохи почистив його і поніс на вулицю. Тоді приніс цілу жменю срібла, самовар продав, нехай Гриша підрахує, скільки там тих грошей.

— Самовар же чужий! — неймовірно скрикнув Гриша.

Петро:

— Ми купимо новий. Скільки там грошей?

— Грошей вистачить тільки доїхати до Яреми, не більше. Але, що намислив Петро, Гриша не знає. Аджеж Ярема просить грошей доїхати на Донбас, видно, треба багато, — часом не продати тиски? запропонував Гриша.

— Тиски? Ти може хотів би продати увесь струмент? Петро сам поїде до Яреми, нема чого тому їхати на Донбас, нехай вертається в село, або живе в комуні, коли там добрі люди. Петро уже гнівається о, нехай тільки спробує Ярема впиратись, нехай тільки спробує!

З таким наміром Петро сів у вагон, — о, нехай тільки спробує той Ярема!

— Ти недовго там будеш? спитав Гриша. А втім з роботою він сам впорається. — Тільки не бий його!

Кого? — здивувавсь Петро.

— Ярему.

О, нехай тільки спробує!

І Петро поїхав. Він довго махав з вікна хусточкою, Гриша відповідав картузом, — гей, вони мусять побачитись цими днями!

Вони не знали, що зустрінутись доведеться не скоро...

VII.

Петро просто здивувався такій зустрічі: навпаки, Ярема був веселий, він припинив коней, побіг до Петра, піднявши руки, — здрастуй! — як гарно зараз у полі, кругом так широко й далско.

— Але чому ти на мене так дивишся? Ми можемо сісти отут, просто на землі. Це добре, що ти прийшов, Петре!

Той дививсь на Ярему зачудованими очима. Ярема був чистий з лиця й повний, він безжурно сміявся, видно, жив у достатках, — це він написав був листа?

— Я. Але то було давно, два тижні.

— Значить, думаєш їхати на Донбас? — спитав Петро. — Принаймні таке писав.

Мовчання.

Ярема не то винувато, не то з погордою подививсь на Петра і сам спитав, що там у місті. От як, вони були в селі?

Еге, Петро й Гриша були дома, трапилось нещастя, Терешкові хтось виколов останнє око, він тепер темний, як ніч. Потім довелося трохи погонитись за куркулями, але закінчилось усе добре, землю засіяли, взагалі нічого особливого не трапилось.

— Що ти на це скажеш, Яремо?

— Нічого. — Він нічого не мав сказати! Правда, Терешка жаль, а втім таке життя. От скоро буде зима, летять журавлі, все вкриється снігом, тоді знов прийде весна, — ха-ха! Ярема щось пригадав смішне, тому й засміявся, — як йому зараз весело! — Значить особливого нічого не трапилось?

Петро злякано подививсь на приятеля. Часом він не здурів? Аджеж це не жарти, а він сміється. Більше того, Ярема

почав був вихвалювати своїх пару коней, вони дужі, як воли, і спокійні, як діти, — даруйте, — спокійні, як земля, от що хотів сказати Ярема. Власне, плете дурниці, видно, йому ніщо не цікаве, крім своїх коней, про село більше не розпитує, наче він його ніколи не знав, — далеский, незрозумілий край.

Петро:

— Ти нас обдурив. Констанція твоя жінка і тебе покинула. Вона уткла з Кригом. Більше я нічого не скажу!

— А, вона! — Ярема занспокоєно глянув Петрові в очі, — еге, але йому дуже цікаво, як там їхня слюсарня, чи помер хазяїн і що робить Гриша.

Що це, крутіство, чи Ярема став зовсім іншою людиною?

— Але чому вона тебе покинула і вткла з Кригом? — вигукнув Петро. Його почав дратувати Яремин спокій. На яку тоді сатану писати листи, і Петро витративсь на дорогу не слухати дурниці, — чи чує Ярема?

Той подививсь у небо. Там дрібними точками зникали журавлі.

— Скоро зима, журавель летить у теплий край, — тихо сказав Ярема. Він увесь якось осів, веселощі зникли з лиця, — ага, щось він хотів сказати: — ви читали мій лист?

Петро:

— Читали. І я оце приїхав. Повір, грошей у нас зараз обмаль, ми віддали їх Терешкові, різні витрати, — може ти не їхав би на той Донбас? Кажеш, тебе було пограбовано?

— Ні, я згубив квитка й кошика.

Петро:

— Писав, що пограбовано.

Ах, так, якісь бандити, троє невідомих людей у машкарах, зупинили поїзд і пограбували, але це не важно. Знаєш, комуна хоче, щоб я тут жив і нікуди не їхав. Я вже й не знаю, що ти мені порадиш.

Петро подумав. Ні, радити зараз не може, самої комуни не бачив, перед ним на горбах самі будівлі, це ще не комуна, треба побачити людей. Головне те, що Петро зовсім не знав, чи Ярема вже покинув думати про Констанцію. Він тільки так питає, коли забув, можна залишитися в комуні.

Ярема:

— Краще, коли побачиш комуну, тоді скажеш, це правда!— і ні слова про Констанцію. Він почав захоплено оповідати про своє життя в комуні, може Петро думає, що Ярема оце так ходить?— помиляєшся, голубе, це звичайне парусинове убрання до роботи, будь ласка. Головне, ніколи тут не почуваш утоми. Кожен мусить виконати свою частку роботи, от хоч би й зараз:— Ярема за день упорав три десятини землі, посіяв і заволочив, тепер має повне право гуляти або прочитати свіжу газету. У комуні є малесенький клуб, так зветься та кімната. Власне, вони зараз можуть піти, уже вечоріє, завтра свято, — ну, з богом! Ха-ха, Петро нехай у комуні не згадує бога, з нього будуть глузувати, там люди не говорять про таку нісенітницю, як бог, у комуні не люди, а залізо, Петро сам побачить.

Ярема знову став веселий, він наче помолодшав, принаймні за ці два тижні ні разу не сумував, — гей, як же гарно на світі, якби знали всі люди.

— Брешеш, ти сумував, — сказав Петро.

Ярема:

— Сумував? Ні, я не сумував ні разу.

Ти згадуєш Констанцію.

— А, то інше діло. Але тепер вона мені ні до чого.

Перед тим, як ступити на подвір'я — Петро поправив на собі убрання, хусточкою витер свої запилені черевички, глянув у кишенькове дзеркальце, — власне, цього міг і не робити, ішов не на баль, люди саме приїхали з поля, усі були в парусиновому убранні, мстушилися біля коней, накривали брезентом трактора, хтось затяг пісню, — наче свято, така сила людей.

— Де там, нас небагато, усього сорок душ з дітьми! — сказав Ярема і зразу ж додав: — забудь, що я був жонатий!

До них бігла молода дівчина з рушником і шматком мила в руках. Помітивши Петра, вона зупинилась, допитливо глянувши на Ярему.

— Це мій товариш, Лідо! — сказав Ярема. — Він прийшов усього на один день, саме з поїзда, ну, от таке. — Ярема ніби

почував себе винуватим, перепитав Петра, чи справді той побуде тут усього один день, те й се, більше він нічого не може сказати. Дякує за рушник і мило, але чого вона сміється?

— Бо він дуже великий, твій приятель, ха-ха! — голосно зарготалась дівчина.

Умиваючись з корита, Петро, удаючи з себе досвідченого сказав:

— Ліда — гарне ім'я. Вона молода і дуже вродлива дівчина, це вже я знаю.

— А брови? Ти бачив, які в неї брови? О, це гарна дівчина і добра душа. Її взяли з дитячого притулку, їй усього 18 років, дуже вродлива дівчина. Ти щось хочеш сказати?

Петро довго дививсь Яремі в лице і хитав головою. Він хотів таки щось сказати, але два рази ударив дзвін, незрозуміле явище, — це всі ідуть вечеряти, такий звичай, коли Петро хоче знати. Умившись, вони пішли в головний будинок, де в залі за довгим столом сиділи люди. Диво з див, помітивши Петра, вони, наче змовившись, заплескали в долоні, — от так гість, — молодий хлопець, будь ласка. Петра посадили між старим дідом і молодою жінкою, майже дівчиною, нема чого йому соромитись, усі тут свої, — Петро, значить, побуде усього один день? — спитала його сусідка. Її звали Настя, вона була головою комуни, — не більше, як один день побуде Петро в комуні? Вона сказала, що завтра свято, після-завтра у них день відпочинку, буде музика, — між іншим, що робить Петро у місті, власне, яка його професія?

— Слюсар? Дуже добре, у нас саме немає слюсаря. Ви не комуніст? Жаль, але це нічого. Щось я хотіла таке сказати... бачу, ви зовсім нічого не їсте!

Петро справді таки нічого не їв. Почував себе так, наче зв'язаний заєць, на нього всі дивились, Настя увесь час розпитувала, сміялась, він не встигав їй відповідати і тільки соромливо посміхався, утираючись хусткою: сге, так, ну-да, безумовно, — більше він нічого не міг сказати, — що саме хоче сказати Настя? Вона підняла руку й вигукнула:

— Будьмо з нашим гостем на „ти“, згода?

Ну, ясно, бурхлива згода, сусіда Петрів, старий дід з

насмішкуватими зморшками під очима, потис Петрові руку й сказав:

— Ти не жартуй! — де там, усі по черзі тисли йому руку, з сусідньої кімнати вибіг гурт дітей, з криком оточили Петра, — хай йому біс, він безпорадно озирався, не знав, що саме мусів робити, і тільки до болю стискав маленькі ручки, червоніючи до ушей, на очах йому виступили сльози. Він дуже радий, він не сподівався, коли не вірите, — великий, розчулений парубійко.

Виходячи з їдальні, його у дверях зупинила Ліда. Йому весело в комуні? Це вона так спитала.

— О, весело, щоб ви знали, Лідо!

— Що?

Щоб ти знала! Даруй, але мені дуже важко, ну нехай буде „ти“. — Він просто засумував, радий був десь піти, блукати на самоті, так стомився, оце міг би спати, у крайньому разі оглянув би господарство, — ти покажеш його мені, Лідо? Ще так рано.

Вона тріпнула віями, краска залила їй лице, вона хотіла щось сказати, але в цей час підійшли Настя й Ярема. Безумовно, зараз ще рано, зійшов місяць, власне, не це хотіла сказати Настя. Вона, як голова комуні, запропонувала йому оглянути будівлі навколо, тут така задуха. — що?

Петро:

— Нічого. — Він почував себе дурним, замість іти оглянути будівлі, він дивився на Ярсму, наче шукав у нього порядку. Той сказав, що йде спати.

— І я з тобою! — радісно скрикнув Петро, ступивши крок до Яреми. Будівлі побачить завтра, вони не зникнуть, Настя й Ліда нехай ідуть спати, — він може меле нісенітницю, але повірте, сьогодні з поїзда, стомлений і йому даруйте. Розкішно: Ярема сказав, що вони спатимуть у клуні на сні, кращого й бажати не можна, — прощайте! Петро відчув, що Настя затримала його руку в своїй, йому стало чомусь соромно перед Лідою, він зовсім не розумів, що саме з ним твориться, важка голова і нове, якесь дивне, незнайоме йому почуття й тривога.

Умостившись на сні, він зідхнув. Згодом спитав про Настю. Мало того, що вона голова комуни, але вона й людина.

Ярема:

— Ти питаєш про Настю? Спи краще, мені дуже болить голова! — він застогнав.

Дсякий час кругом стояла німа тиша. Петро поволі почав був засипати, як раптом ворота в клуню рипнули, хтось тихо підійшов до сіна, чути було чиесь дихання. Петро злякано торкнув Ярему рукою. Хтось же увійшов, якась людина, — хто це? — голосно крикнув Ярема, звівшись на лікоть.

Мовчання.

— Хто? — злякано гукнув Петро, він це тільки спитав, але буде й стріляти.

— Я!

Це була Ліда. Хоч уже пізно, та вона не забула принести килим, на голому сні не так то вже й зручно лежати, це килим і візьміть його собі, — дуже гарно зараз надворі, місячна ніч.

Що? А, килим! — у темряві Петро разом з килимом узяв Лідину руку, подержав її й пустив. — Більше нічого.

— Еге.

— Ти казала, що місячно надворі.

— Ні, зараз дуже темно! — вона відкашлялась, постояла хвилину і тихо вийшла з клуні.

Петро не витримав і сказав, що Ліда хороша дівчина, принесла килим, взагалі чомусь не клонить на сон, оце ішов би десь далеко, співав, або реготався до сліз, — незрозумілий настрій.

— Не спиш, Яремо?

Ти довго тут думаєш бути? — несподівано спитав Ярема. Він хоче сказати, чи Петро думає довго бути в комуні, щось його теж кинув сон, різні думки й спогади, ціле нещастя. — Чуєш, Петре?

Той чув — ворота знову рипнули, щось зупинилося біля сіна й кашлянуло. На тік лягла довга місячна тінь. Петро тепер сміливо персхилився на край сіна і враз відчув, що голова його опинилась в чийхось теплих руках. Настя притиснула його лице до себе і в самий рот прошепотіла:

— Я принесла тобі подушку, чуєш?

— Яремо, ми маємо подушку, на, хапай її! — крикнув Петро.

— Тільки не розірвіть, вона в мене благенька! — сказала Настя.

Ярема наче здурів, він ніяких подушок знати не хоче, головою лежатиме просто на колючому сіні, нехай воно погорить,—подумаєш, принесла подушку!—Що ти скажеш, Петре, коли я цю ніч утечу звідци? — сказав згодом.

— Будеш дурний. Тут так гарно, я не радив би тобі утікати, більше нічого не скажу, Яремо!

— Ти сказав, дівчата? Ха-ха, Настя мала чоловіка, щоб ти знав, і він її покинув. Вона мені щоночі приносить подушку, але я мовчу, ніби сплю. Повір, що це так, Настя мені набридла.

— Вона мала чоловіка, а ти Констанцію. Хотів би я знати, хто кого покинув.

— Ну, спи!—Ярема відразу притих, голову поклав на краєчок подушки, обійняв Петра, на саме вухо шепнувши: — ти нічого не знаєш, коли мене уранці не буде, значить я ніколи сюди не вернуся. Ну, спи...

Петро не помилився, бо Ярема не втік. Навпаки, прокинувся уранці веселий, більше того, почав навіть жартувати, спитав Петра, хто йому снився, і щиро зареготався, коли Петрові приснилася Настя й Ліда разом, — от воно що! Та й не диво, Петро здоровий, як віл, молодий парубійко, умиваючись біля колодязя, він на голі груди собі вилив ціле відро води, хто бачив — тільки ахнув, аджеж зараз осінь, от які є здорові люди на світі. Ну та й Петро!

Свідання пройшло напрочуд весело. Петро не соромивсь їсти за двох, жартував з усіма по черзі, скося позираючи на Ліду й Настю. Вони сиділи мовчазні, наче зробили якусь шкоду. Ні одна з них не сміла глянути Петрові в очі. Настя згодом пересіла до Яреми, зав'язавши з ним якусь жваву балачку. Це всім впало в вічі, усі змовкли, непорозуміло перезираючись. Але тут сталося таке: хтось подав думку, щоб Петра познайомили з господарством. Ну, ясно, голова комуни мусить це зробити. Настя, така вже її доля.

Я не можу!—тихо сказала Настя, не глянувши на Петра. Вона справді не може, зараз поїде на станцію по пошту, нехай Петра познайомить з господарством хто інший. Вона довго дивилась на Ліду і вийшла з залі.

На станцію повіз Ярема. Він високо намостив на воза сіна, сів рядом з Настею, — ах, так, — він ще поклав на сіно рядно. Коли виїжджали—він помахав Петрові рукою.

— Наче до вінця! — посміхнувсь Петро до Ліди.

— Було б дуже добре! — сказала Ліда. — Ну, ходімо!

Вони почали оглядати стодоли, повітки, комори, різне знаряддя, особливо здивували Петра великі, англійської крові, свині. Їх було дуже багато, велетенських свиней з поросятами, наче якісь звіри, цілі слони. Принаймні Петро ніколи не бачив таких свиней.

— Свинарник дуже малий! — щоб щось сказати, зауважив Петро, і до рсчі якраз думають збудувати новий.

Далі перейшли до корів, дійних і на м'ясо, багато телят, і знову Петро знайшов, що хлів коровам не дуже то просторий. Петро це вже знає, він дещо тямить на господарстві.

Особливо коні. Дивна якась порода, один жеребець просто жахав своїм зростом, цілий трактор або паровіз. З таким жеребцем не дуже то й безпечно виходити з стайні, він може проковтнути людину цілком з ногами, коли захоче, — що думає робити Ліда? Вона підійшла до велетня, вилізла йому на спину, кінь спокійно жував сіно, наче то йому на спині сиділа муха.

— Це милий кінь, він не вдарить нікого, його звать Ярема. Він дуже подібний на Ярему, такий плохий і нещасливий.

Ну, сівалки, два трактори, трієри, різне знаряддя і машини були звичайні, Петро таке бачив у місті, йому стало скучно. Він голосно позіхнув, а втім господарство зразкове, скрізь помітна вправна рука і любов до діла. Комуна піде далеко, аби тільки не трапилось якого лиха, пожар чи щось подібне до цього.

— Але це ще не все! — подумавши сказала Ліда. Вона Петрові не показала головного, он там, у тій повіточці, цікаво, що він скаже, коли побачить. Увійшовши в повіточку,

Ліда щільно причинила двері, мовчки подивилась на Петра й відвернулась.

— Тут немає нічого!— здивовано промовив Петро. — Лідо, тут порожньо й темно.

Еге, тут було темно. В куточку лежали двоє рябеньких цуценят. Петро засміявся. Правда, це будуть гарні пси, покищо нічого особливого, все таки Петро з охотою жив би в комуні, якби тільки було можна. Він сам слюсар, у крайньому разі годуватиме худобу. Ліда каже, що поговорить з Настею? Розкішно, але Петро в свою чергу порадиться з Яремою...

Той приїхав веселий, щось насвистував, — справді Петро не жартує?

— Я тільки радий, що ти житимеш у комуні, тут так гарно, ці дівчата, хочу я сказати...

— Настя ж не дівчина! — перебив Петро, пильно глянувши Яремі в очі.

— Це нічого, вона гарна людина і вродлива. Ти забудеш те, що я скажу? Я її цілував, коли їхали, тільки про це ні слова!

От як, він цілував Настю! Хотів би Петро бути на його місці!

— Ну, годі. Значить жити будемо разом? Як добре, що ти приїхав! словом, Ярема став зовсім іншою людиною, з усіма жартував, носив на плечах дітей, дуже здивувавши усю комуну. Ну та й Ярема, добре, що приїхав Петро, Ярема помолодшав, не сумує — так же? — Так, але я радий не тільки Петрові, це вже моя справа. — І знову шепнув Петрові: ні слова, що він цілував Настю, власне, не цілував, а один маленький поцілунок.

Того ж таки вечора вони написали Гриші листа: нехай він не жде ні Петра, ні Яреми, вони будуть жити в комуні, Петро відмовляється від слюсарні, Гриша тепер їй повний хазяїн. Пиши про себе, як ти там, коли буде можливість, — приїзди в гості. Весною можливо й вони приїдуть до міста, а зараз стільки роботи. Всього кращого, дорогий Гришо! Петро й Ярема.

Правда, вони багато перебільшили, роботи їм було зовсім

мало. З озиминою давно упоралися, Ярема тільки ходив біля коней, рубав дрова, а Петро лагодив дещо в слюсарні, — але це була гра, не більше, в порівнянні з тим, що він робив у своїй майстерні. Так ішли дні.

Настала пізня осінь, ранками на землі лягала паморозь, комуна готувалася піти на спочинок, разом з землею.

А вже сьогодні випав перший, глибокий сніг.

Життя в комуні сподобалось Петрові, він поправивсь, потовщав, став ніжний з лиця, вродливий парубічко. Жив разом з Яремою у маленькій кімнатці, їм було весело, ніколи не сумували, жили, як діти. Що їм треба було більшого? — так принаймні вони думали, забуваючи, що з ними трапилось щось незрозуміле й дивне, вони в цьому не могли розібратись.

— Я чую, як ти спиш! — сказав Петро. — Щоночі ти крутишся на постелі, стогнеш і все згадуєш одне ім'я. Ти згадуєш жінку.

Ярема повернувся до Петра спиною.

— Хочеш сказати, що я згадую Констанцію? Вона мені ні до чого.

— Ти згадуєш крізь сон Настю, Яремо! Я чую все. Мені чомусь не спиться.

Ярема:

Коли хтось гукає крізь сон Ліду, я мовчу. Ну, забудьмо про це, Петре!

Та Петро уже забути не може, хоч би й хотів. Він спостеріг, що Ярема мучився уночі тоді, як Петро увечері жартував з Настєю. Особливо пам'ятає ту ніч, коли він з Настєю їздив на пошту. Він сказав:

— Коли хочеш, я з нею не буду й говорити. Вона мені противна.

— Еге, вона дуже противна! — зрадив Ярема. — Друге діло Ліда, вона тобі до пари. — І він ще міг посміхнутись, оцей безносий.

Петро змовчав. Правду кажучи, вона його мало цікавила, з нею завжди було щось недоговорене, одне крутістьво й більше нічого, так здавалося Петрові:

— Ти будеш спати спокійно, Яремо!

Але того ж таки вечора у коридорі його зустріла Настя. Така збентежена, вона має примуса і він десь зіпсувався, таке лихо, Петро міг би його полагодити.

— Завтра принесеш! — байдуже сказав Петро, намагаючись іти далі. Еге, примус полагодить завтра.

— Там усього прикрутити гвинтик, яка хвилина, не більше. Примус у мене в кімнаті, піди й полагодь, я дуже тебе прошу.

Вона просить, у голосі сама ніжність, Петро змушений піти лагодити примус, але в кімнаті побуде усього одну хвилину, це вже вона собі як хоче. Йому щось не добре.

— У тебе гарна кімнатка! — сказав він. Просто й затишно. Петрові таке помешкання подобається, нічого зайвого, крім синьої квітки над ліжком. Колір не дуже приємний.

— Це квітка з паперу, вона полиняла, стала синьою. Сідай на цей стілець.

Примус полагодив швидко, власне він і не був зіпсований, прошу, тепер він як новий. Більше нічого?

— Ти вже йдеш? Сідай, я маю тобі щось сказати. Ха, ха я оце згадала Ярему.

Петра сміх її обурих. Він сухо зазначив, що з Яреми нема чого сміятись, він щира душа і чесна людина.

— Але він такий смішний і незграбний! — Настя пригадує, як вони їхали на пошту, віз захитався, і в цей мент Ярема її поцілував у щоку. Але це було так смішно, так смішно, ти поцілував би мене, Петре? Ха-ха!

Петро рішив бути нежалісливим.

— Так, але ти не дівчина, у тебе був чоловік. Чому я знаю? Мені багато про тебе говорено.

Говорено? — навпаки, Настя цьому не дивується, вона тільки відкашлялась, серйозно й строго глянула Петрові в лице, вона небагато скаже, пару слів, коли він розумний і багато бачив — повірить. Так, був чоловік і вмср. Таке життя. Власне Петро дуже молодий і нічого не знає.

— Еге, я не знаю. Не знаю, що ти від мене хочеш, Насте! — кинув Петро й вийшов з кімнати.

Під дверима його зупинила Ліда, — хто знає й що, ціле

божевілля. Петро відчув, як йому відразу спітніло лице. Біс його знає, що це таке, Ліда плаче, її великі очі сповнилися слізьми, він, не тямлячи, що робить, узяв її за руку й пішов до неї в кімнату. Сівши з нею разом на ліжку, він мовчки почав дивитися на свої руки. І раптом стало жаль своїх рук, вони тепер були білі й ніжні, пригадав, які колись на них були мозолі, о, він знав тоді, що ними робити, його охопила лють.

— Лідо, я кажу, щоб ти утерла сльози.

— Я й не плачу, мені стало сумно і все.

Що це, невсе він божеволіє? — він ясно розумів, що відразу виросла велика ніжність до Ліди, він би радий був взяти її на руки й носити, як дитину, оцю вродливу дівчину з тихим голосом. — Лідо! — сге, він зовсім збожеволів, він сказав: — ти любиш мене, Лідо? — І щоб не бачила вона його зачервоного лиця, — він запнув вікно фіранкою. У кімнаті стала сутінь. Це ще більше ускладнило справу. Петро відчув, як він падає все нижче й нижче, був безсилий з собою змагатись, він мовчки узяв Ліду за руки і похилив голову...

Так значить життя, довгий, невідомий шлях. Коли б хто знав, куди всде він, було б інакше, не так, як зараз. Хоч би Ярема: він був щасливий, уночі спав спокійно, не стогнав і не ворочався, як червяк, удень порався біля худоби, — що йому треба більше? — він був задоволений. А це сталося з того часу, як Петро полагодив Насті примуса. Вона тепер щовечора кликала Ярему до себе, читала йому газети, голосно реготалась, так що чув Петро, — ну й що з того, він може спати, — правда, Яремо? Ха-ха! І Ярема щиро вірив у те, що з Настею справи налагоджені, він має повне право повідомити про це Петра. Він сказав:

— Які добрі жінки, вони м'які, як вата!

— Особливо, коли вони дурять! — відповів Петро, але Ярема цього не зрозумів, він був сліпий, як і всі люди Власне, Петро був чесний юнак, чула душа, він любив Ліду і жалів Ярему. Що ще? — людині більшого не треба.

Так минула зима, упала весна, а разом із нею у комуну прийшла хаплива робота й нещастя, коли те, що трапилось,

можна назвати лихом. Ярема цілими днями був у полі, там безугавно ревли трактори, пахла земля, Настя їздила до міста, комуна була у робочій гарячці, наче паровіз. Петро прався у слюсарні, ні хвилини вільної, сила різного ремонту, сусідні села привозили роботу, Петро з двома помічниками не встигав виконувати замовлення, він трохи схуд і мав на руках мозолі. Але це тяглося недовго. Сталося нещастя. Правда, зав'язалося з дрібниці, — Настя скрикнула і втекла, а Петро спокійно виступив з-за повітки, просто глянувши Яремі в очі. Той був білий з лиця, руки йому тремтіли, він хотів щось сказати, але зміг тільки поворушити устами. І раптом Петро зареготався. Ярема кудись іде? принаймні так Петрові здається.

Ярема озирнувся. Сонце саме заходило, через усе подвір'я кинувши довгі тіні. Біля головного будинку стояли люди, слідкуючи, що буде далі між Петром і Яремою. Під явором стояла Ліда. Вона закрила лице руками і не ворушилась. Петро перевів погляд на Ярему.

— Ти куди поспішаєш?

Ярема:

Що ти з нею робив, я тебе питаю? З Настею!

Петро знову заходився сміхом. Це ж дурниця, вони з Настею шукали курячих кубел у кропиві під повіткою, Настя пожалила кропивою руки, скрикнула й побігла. Правда, можна подумати більше, але повір, Яремо, нічого особливого не трапилось і не могло трапитись, Петро за себе відповідає.

— І ти не брешеш? Я питаю, що ти з нею робив, Пестре?— уже погрозово, скажешніючи, вигукнув Ярема. Він бо на власні очі бачив зачервонілу Настю, як їй лежала на голові хустка, Ярема не сліпий і йому не треба свідків. Він питає, що саме робив з нею оцей Петро?

— Я вже сказав. — Петро тільки тепер пригадав, як це все сталося. З біса хитра Настя, справжня чортиця, вона зовсім не пожалила рук, вибрала тільки слушний момент, помітивши Ліду під явором, скрикнула, щоб почула Ліда, — отака відьма. Ясно, зробила замішання, Ярема упав холодним рядом на Петра, — але повірте, так смішно, вийшло якось

недоладно, Настя не розрахувала і вткнула не тоді, як треба. Було б їй зачекати хвилинку — можна було б повірити. — Як хоч, але я тобі кажу правду! — додав Петро і пішов до Ліди.

І ця не вірить. Більше того, вона заламала руки, вона така нещаслива, Петро, значить, дурив її — о, яка ж вона тепер нещаслива. Вони тихо ішли в садок і мовчали. Ліда склипувала. Тоді Петро почав говорити: аджеж це дурниця, Настя пожалила руки й скрикнула, він з нею шукав курячі кубла, не більше, — Петро вже й не знає, як переконати у цьому, він був нещасливіший від Ліди, коли вона хоче знати.

Мовчи, я вірю! — перебила його Ліда.

Уночі Ярема сказав, що думає покинути комуну, хоче десь поїхати, на Донбас, або на Чорне море. Принаймні він таке намислив.

Петро:

— Я теж їду звідси. У нас грошей вистачить до міста, ми побудемо в Гришії, там уже видно буде.

Мовчання.

— Яка вона противна! — зробивши байдужий вигляд, сказав Ярема.

Петро:

— Настя? Еге, їй далеко до Констанції, чи як ти думаєш?

— Ми завтра й їдьмо! — рішуче сказав Ярема, виймаючи гроші. Виявилося — їх вистачить тільки на поїзд на два квитки. Правда, не так то вже й багато, копійки нема зайвої, але нічого, тут не в грошах справа, Ярема пішов би пішки, — так і сказав. Він порадив гасити лампу, щоб рано встати, вийдуть тоді, як усі ще спатимуть, — хай йому біс, таке життя. Він глибоко зідхнув і засмутився. Уночі він надовго вийшов з кімнати. Коли прийшов — Петро раптом спитав.

Ходив до Насті?

Ярема не встиг підшукати інших слів і сказав правду: еге, до Насті, вона була йому винна трохи грошей.

Ну й що?

У неї не було ні копійки. Ну, спи вже! — згодом він тихо прошепотів: — у нас під дверима стояла Ліда. Ти чуєш, Петре? Вона мила підлогу, хоч і не їй черга. Чуєш, Петре?

Чує, але мовчить. Він переміг себе і не пішов до Ліди. Навіть коли виходили з комуни — він не попрощався з нею, хоч і помітив її у вікні. Вона, видно, цілу ніч не спала, під очима їй були сині смуги. Петро сказав Яремі, що треба йти швидше, але до них з повітки вийшов сторож. Як, вони йдуть назавжди?

І ніколи не вернемось, — промовив Ярема. — Прощавайте!

Сторож сумно похилив голову. Цікаво, що подумає Настя, — це він так сказав.

Ярема зупинився. Він подивився на Петра, може б вони й не йшли? — Хто його знає, все рівно їх не жде своя хата, тут наче своя сім'я — ні, Ярема й сам знає, що меле дурницю. Вони, поспішаючи, замарширували у степ. Там озирнулись назад і на своє велике здивовання побачили, що на горб з-за повітки вибігли Настя й Ліда, помахали їм хусточками, тоді побравшись за руки — тихо пішли назад.

— Глянь, вони похилили голови, я знаю, що вони плачуть! — неймовірно скрикнув Ярема.

— Ходімо швидше! — потяг його за рукав Петро. Він сам бачить, що Настя і Ліда плачуть, але треба поспішати, Петро знав, що ще хвилина, і він сам вернеться назад, він був безвільний, він щиро хотів, щоб Ярема ще раз запропонував вернутись, — знов же, перед ними широкий, невідомий світ, де можна заблудитись.

— Ти нічого не скажеш, Яремо?

Той мовчав.

— Я кажу про комуни.

Ярема:

— Я вже казав. Та швидше, буде пізно! — розчулені, як діти, вони йшли у невідомий світ, де можна заблудитись.

На станцію прибули вчасно. Поїзд минув семафор, поволі зупиняючи свій хід.

— Я ніколи не забуду, як вони побрались за руки! — наче сам до себе, сказав Ярема. У вагоні він сів біля вікна, поклав собі на коліна руки, — він ніколи цього не забуде. Що? — Це я кажу, як вони побрались були за руки.

Петро:

— Я радив би тобі про це не думати. Ми їдемо до Гриші, ти поїдеш на свій Донбас, ми десь на завод, я вже й не знаю, чому ти так довго думаєш про Настю? Їй далеко до Констанції, мені просто соромно її згадувати, коли хочеш.

На Ярему відразу зішло якесь надхнення. Він голосно за-реготався й сказав:

— Ліді дуже далеко до Марти! Ти про Марту не думаєш?

Що це? Власне П тро й сам не знав, що таке з ним сталося, він нахилився зав'язати свого черсвика, довго порався з зав'язками, — дивно, яка в вагоні спека, лице просто горить. Нехай Ярема багато не думає, сила є різних жіночих імен на світі, — ха-ха, у степу побігло теля, злякавшись поїзда, дуже смішно, — нехай Ярема гляне.

— Я тобі сказав про Марту!—посміхаючись промовив Ярема.

Петра зірвало.

Ти, Яремо, дурний, тебе покинула Констанція, я зараз думаю про Гришу. Чого ти смієшся? — Петро, дедалі скаже-ніючи, міг наговорити багато дурниць, він сказав: — Констанція тямуща жінка, вона не любить безносих!—це був рішучий удар, Ярема не витримав і розкис. Не тому, що він безносий, просто його нерви не витримали, стільки минуло напружених днів, а він не залізо. І не плаче, він тільки схилився лицем на коліна і йому задрожали плечі.

Петрові стало ніяково. Не знав ужє, що й робити. Почав був насвистувати, дивився у вікно, нарешті, сказав:

— Цікаво, що зараз робить Гриша? Він не знає, що ми їдемо до нього в гості...

Гриша? він нічого не робить і про це зараз не думає. Він стоїть на порозі своєї слюсарні, гарно вдягнений, курить пахучу цигарку, видно, був задоволений з себе, більше того, він і не хотів чогось іншого, будь ласка, — дужий, великий юнак, одягнений по-міському.

Еге, я гуляю! — сказав, зустрівши Петра й Ярему. — Але ви запилені, наче качалися у піску, вам треба вмитись, — здрастуйте!

Правда, вигляд Петрів і Яремин був не дуже то й приємний. Їхнє убрання зносилось, було вилапане, вони не встигли одержати в комуні нове убрання, — щоб не збрехати, вони просто взяли й утекли, оце як бачить Гриша і ніякого біса хитати головою.

І сьогодні не свято, а ти гуляєш! сказав Петро, але, увійшовши в слюсарню, він більше не міг нічого сказати. Усе було прибрано, вимстеє, струмент гамузом лежав у кутку, видно, його довго не брали в руки, він припав нилом. Може ніхто не приносить роботи?

Навпаки, приносили дуже багато, але Гриша відмовляє. Йому самому остогидло робити, про Петра не було чутки, — один маленький лист це ще не звістка, — еге, Гриша виконав одне велике замовлення, заробив чимало грошей, тепер гуляє, як бачите.

— Ти ж тепер у комуні, Петре?

Ні, я казав, що ми її покинули.

От як, — вони утекли з комуні!

Петро:

— Але я більше не буду робити в слюсарні, вона мені ні до чого! сказав, щоб себе підбадьорити. Він здорово таки засумував, у кишені йому не було ні копійки, коли хочете, — був старець, він запобігливо подививсь Яремі в лице, наче шукаючи там підтримки. Той одразу опанував справу і засміявся. Ясно, Петрові слюсарня ні до чого, подруге, здається, вони хотіли передати її в артіль інвалідів, коли Ярема не помиляється.

— Так же?

Так. Гриша витяг свій гаман, ціла купа грошей, Гриша не гуляв, а це на долонях мозолі. Він не досипав ночі, виконав таке велике замовлення, прошу, з цих грошей вийшло три купки. Петро має повне право вибирати, яку захоче.

— Я не візьму ні копійки, — сказав Петро. Нехай йому руки відсохнуть, коли візьме хоч один гривеник, він же не робив такий час, — власне тут не виникає ніяких балачок. Він не візьме ні шага. Гриша зніяковів. Все таки цікаво, чи в Петра є хоч трохи грошей?

— Є, чи немає, але я не візьму твоїх грошей. Я зараз без копійки!

Тепер Гриша панував над становищем. Не довго думаючи, він узяв молоток і, піднявши його собі над головою, вигукнув.

— Я тебе вб'ю, коли ти не візьмеш своїх грошей, Петре. Ти чуєш?

Чує. Щоправда, Петро зараз без грошей, ну коли так, візьме хіба два карбованці.

— Бери всі, бо цим молотком не знаю вже що й зроблю з твоєю головою! — завзятий Гриша, він може виконати свій намір, коли захоче. Петро засоромлено сховав гроші в кишеню й одвернувся. Він був засоромлений, пропаща душа, стільки не був у слюсарні й узяв гроші. Він надумав купити Гриші дорогий подарунок, десь золотий годинник або щось інше, тим часом спитав:

Що ти порадиш, — ми з Яремою думаємо поїхати в село.

Справді? Я їду з вами. Не знаю тільки, що робити з майстернею. Ми могли б її передати артілі.

Дай мені подумати. — Петро подумав і нічого не сказав. Він уже знав ціну грошам, на слюсарню зразу знайдеться покупець, не продати її часом? Але це він жартує. Слюсарню треба передати артілі інвалідів. Так само думає й Гриша. Але в балачку устряв Ярема. Він бачить, що вони дуже молоді й нерозважні, коли вони будуть багатими — можна й десять слюсарень віддати інвалідам, слава богу, Ярема прожив не мало і життя знає. Найкраще слюсарню продати, тоді вони можуть довше побути на селі, грошей вистачить на ціле літо, — коли їх берегти, а на завод ніколи не пізно потрапити, це вже Ярема знає. Власне, він тільки радить, їхня справа робити, що хочуть.

— Ти хочеш, щоб ми її продали? — вагаючись перепитав Гриша.

— Еге. Я так раджу.

— Матимеш три карбованці, коли знайдеш покупця, Яремо! — тільки нехай зараз іде шукати, справи не треба відволі-

кати, коли раз вирішено.—Ми значить продаємо?— тихо сказав Гриша.

Петро хитнув головою...

Покупець знайшовся, якийсь німець. Він дав свою ціну й уперто її дотримувався. Це вже вони як знають. Правда, ціна нелика, але хлопці почали змагатись. Де там, самі тиски чого варті, таких тисків тепер не виробляють, — ну, ще два червінці, остання ціна.

Німець похитав головою. Йому тисків не треба й усього струменту, хіба він буде слюсарювати? Тут буде крамничка. А втім, він може піти собі, коли вони такі уперті.

Хлопці подумали й забрали гроші. Яремі дали обіцяні три карбованці, нема чого відмовлятись, у них тугі гамани, слава богу,—яких три карбованці—крапля в морі.

Виходячи з слюсарні, вони зупинились на порозі. Якесь незрозуміле замішання, Петро відкашлявся й сказав:

— На заводі далеко краще. Дурний тільки жалкуватиме за слюсарню.

— Ну, ясно. Взагалі наша слюсарня маленька, ніхто не приносить роботи! — і хоч Гриша засміявся, але був засмучений, наче вчинив який злочин, — боже, яка це маленька слюсарня!

Ярсема сказав, що треба йти по візника, не будуть же вони, чого доброго, йти пішки? Він оце думав про село, може там щось трапилось. Більше того, цю ніч йому снилась Марта, наче вона вмерла.

— Я дуже радий, що продали слюсарню! — весело сказав Гриша.—Еге, у селі може щось трапилось, так чує моє серце. Справді тобі снилась Марта, Яремо?

У селі особливого нічого не відбулось. Цього року на незаможницьких нивах хліб уродив добрий, стебло високе, з важким колосом, копа такого жита дасть 12 пудів, коли не більше. Незабаром жнива, гарячий час, люди не знатимуть, де дівати стільки хліба, аби тільки не випав град.

Еге. Взагалі село потроху скидало з себе злидні, почало будуватись, над вулицями стояли нові тинки, Ярсема має ра-

цію дивуватись. Хоч би кооператив — до нього зробили нову прибудову, сила різного краму. Перед жнивами з'явилися коси й серпи, на зиму привозили чоботи й теплий одяг, — сміх один, по інших селах на жнива привозять кожухи замість кіс, — хс-хс, — посміхається старший продавець і стогне. Час минув, продавець піде на вічний спочинок у землю, він прожив свій вік у злиднях, одна мука, така вже людська доля.

Ви ще довго житимете! — почав був заспокоювати його Ярсама. — Тут не таке й то не вмираємо!

— Хіба її не бачив? тихо спитав старий продавець. Це він каже про Констанцію.

— А, про неї! — Ярсама більше нічого не сказав. Він же тисячу разів кожного запевняв, що Констанція йому більше ні до чого, але йому не вірили. Тоді як хочете. Він уже подумав, що краще було йому зовсім сюди не вертатись, все тут якесь чуже, з ним говорили тільки про Констанцію, сумували, їм дуже сумно, — от яка доля, се й те, — значить Ярсама забув Констанцію? Еге.

— Ні, Ярсама, ти ніколи її не забудеш! — говорили з ним тихо, наче десь близько лежав покійник, не сміялись, хитали головами, дехто радив йому зовсім забути Констанцію, — ціле божевілья. Ярсама просто уникав людей, виходив у степ, лежав під липами і щось думав...

Друге діло Петро й Гриша, завязаті хлопці. По приїзді вони відразу пішли до Григорія, що на гумовій нозі, Петро хотів глянути на свою хату, цікаво, що з нею зроблено.

Григорій сидів під хатою і латав чобіт. Він не був швець, на цьому зовсім не тямить, але злидні примусили самому пришити латку, якось вийде, — ви розумієте, зовсім немає ні копійки і, головне, пропала надія на щось краще. От розвалюється хата, вона скоро упаде, підгнили стіни, — Григорій уже був би радий, щоб хата і його привалила, принаймні непомітний кінець усім мукам.

Ми вас не розуміємо, — сказали хлопці. — Ви ж голова комнезаму, ні, ми зовсім нічого не второпаємо.

Григорій закашлявся. Він і досі слабкий, інколи йде ротом кров, значить смерть не за горами. Голова комнезаму? — це

ще не значить, що він має утримання, комнезам не має ні копійки, на нього надія мала, нема чого про це й думати.

Я ж кажу, що злидні, як той шашіль. Ви бачили, як живе старий Пилип? Він не живе, а доживає, — я вже й не знаю, що ми будемо робити. А ви смієтеся.

Еге, Петро уже не сміється, а регочеться, --ха-ха! Він сказав, що Григорій дуже добре живе, так-так, він дуже розкішно живе, Петро не жартує, навпаки, серйозно каже, що Григорієві нема чого сумувати, село ще досить багате, це лише самі слова і більше нічого.

— Що я старець — то це слова? — здивувався Григорій. Я думав уже повіситись.

Ха-ха, повіситись. Ну його до біса, такий чудний Григорій! Петрові на очах виступили сльози. Згодом він запалив цигарку й сказав:

— Ви непуцящий голова комнезаму. Я знаю, що село бідне, час уже жити комуною, здається, я щось таке говорив того року.

Григорій хитнув головою. Значить Петро ще молодий і нічого не знає. Комуною! — у сусідньому селі була комуна і розлізлась, як руда мишва. Будь ласка, Григорій цьому свідок.

— А ти кажеш комуною, Петре.

Гриша собі підтвердив, що комуна розлізлась, якісь невідомі причини.

Григорій:

— Бач, ти мовчиш, Петро, я правду казав, що бідному тільки вішатись, не менше. Ще рано нам ті комуни, усе слова й слова, лихая доля.

Петра узяло за живе. Він взагалі не любив, коли йому перечать, прошу, але це все брехня, комуна не може розпастиись, яка б вона не була, велика чи маленька і неправда, що Григорій був тому свідок. Був? — значить то не комуна.

— Як не комуна? ні, комуна, Григорій знає.

Значить там були попи або куркулі.

— Попів не було, хібащо один колишній попик, письменна людина, він був головою комуни. Але це ще не доказ, що

через попа розлізлась комуна, — Григорій просто цього не може зрозуміти.

— Так, там був піп, я читав про це у газеті, — сказав Гриша.

— Ну, от значить не комуна, а попівське кубло, щоб ви знали! — Петро більше того знає, він сам жив у комуні, Григорій і уявити собі не може, що то є комуна. Прошу, усі рівні, одна біднота, попа не побачиш і за десять верстов, робота не важка, бо все машинами, — цього й переказати не можна, як це гарно.

Григорій, слухаючи, щось думав своє. Цікаво, чи вернеться Петро назад у ту комуну?

— Ні.

— Ну, от, ти туди більше не поїдеш, видно, там не мед п'ється. Не правду я говорю? — переможно засміявся Григорій.

Петро був притиснутий до стіни. Вернеться в комуну, чи ні — його справа. Може він поїде туди завтра, або через рік, — головне те, що бідноті нема чого вішатись, а краще зараз же думати про комуну, чи про колектив, — найкращий вихід із злиднів.

Нащо це я говорю? — перебив себе Петро. Його розібрало зло, Григорій не мала дитина, нехай вішається, — прошу, у кооператив оце привезли добрих віжок, який аршин може дістати собі оцею Григорій, коли не хоче слухати доброї поради.

— Гришо, нам є куди піти, ходімо! — і, не попрощавшись з Григорієм, вони пішли до Марти.

Вона була вже доросла, з вигнутими устами, — еге, хоч би вже скоро жнива, так сумно, немає роботи, а вишивати набридло, вони цього не знають, бо хлопці.

Треба було щось на це сказати, така, мовляв, дівоча доля, се й те, як це роблять звичайні люди, а Петро сказав:

— Що ти зробила з грамофоном, Марто? Я щось не бачу його в хаті. — Він насупив брови, еге ж, еге ж, щось не бачить грамофона. Невже? Марта віддала Андрієві Петрів грамофон? Краще б його розбила, — ти, часом, не здуріла, Марто?

— Ні. Але уявіть собі Андрієву печаль, він розважає себе грамофоном, такє йому лихо, старий Жменя вмер й Андрій тепер як палець, один на всьому світі.

— Жменя вмер? — скрикнули разом Петро й Гриша. — Туди йому й дорога!

Власне, не вмер, а повісився на липі. Справа не в тому, головне, що Андрій дуже засумував, грамофон одна йому втіха.

— Я не знала, що ти будеш сердитись, Петре. Ну, бий мене за це, — засміялась вона, підсовуючись до Петра.

Він відразу розкис, більше того, — коли Марта хоче він Андрієві подарує грамофон назавжди. Петро знає, як буває, коли умирає батько, він піде зараз до Андрія розважити сироту, коли цього хоче Марта. Петро меле дурницю, принаймні сам не знає, що говорить, знає тільки, що йому на коліні лежить Мартина рука. Коли б не було так видно, або не сидів тут Гриша — Петро знав би, що робити з Мартиною рукою, а тепер він може зробити тільки дурницю.

— Ми підемо до Андрія, так же, Гришо?

Андрія застали на подвір'ї. Він складав у кучу тріски, інколи зупинявся з простягнутою рукою і замислювався. Лице йому схудло, очі глибоко позападали, — юнак жалю гідний, коли не більше.

— Я дарую тобі грамофон! — сказав Петро.

Андрій довго дивився йому в лице, наче не розумів, що саме той каже, тоді обома руками схопив Петрову руку і голосно заплакав. Еге, хвилинка не дуже то й приємна, Гриша, не витримавши, відвернувся, а Петро по-дурному моргав очима, переступав з ноги на ногу, хай йому біс, він був до сліз розчулений, але, опанувавши себе, спитав, що тепер має робити Андрій, аджеж батька немає, він сам, круглий сирота, — боже, як погано на світі! Добре було б, якби люди ніколи не вмирали... Андрій часом не візьме трохи грошей? — ну, два карбованці, або три, на перший раз, Петро й Гриша з охотою. Вони вже почали виймати свої гамани, але Андрій затримав їм руки, не знає вже як дякувати, йому соромно, що він увесь у сльозах і таке інше. Він тільки тоді візьме

який злот, коли вони перейдуть до нього жити, все одно їм нема де ночувати, у Терешка тісно. Еге ж, отоді візьме й гроші.

— Що ви робите, тут два карбованці! — скрикнув Андрій. — Ні, це багато, я вже не знаю, що й думати.

Вони поклали гроші йому на коліна, нехай бере, тут не жарти, а жити може будуть і в нього. Два карбованці малувато, та це на перший раз, їм аж соромно, що дали стільки грошей.

Так, Петрові й Гриші дуже жаль Андрія, він тепер майже старець, покійний Жменя не сказав, де закопав своє золото, воно пропало, Андрій ніколи його не знайде. Отаке життя. Андрієві й думати більше не треба про веселі дні, Петро навіть голосно зідхнув і сказав:

— Тобі треба десь одружитись з багатою дівчиною, щоб ти знав! — еге ж, сгс, Петро й припускати не сміє, щоб Андрій одружився з Мартою чи з ким іншим. Марта сама вбога, Андрієві вона не пара.

— Ти довго про це думав? — насторожено спитав Андрій.

— Не тільки я, а й Гриша!

Той хитнув головою.

О, як їм жаль Андрія. Головно, нехай він скорше одружується з багатою дівчиною, щоб не стати старцем, — повір, Андрію, це добра рада.

— Марта ж вбога, ти краще з нею й не знайся!

— Так, вона вбога, — сумно промовив Андрій.

— Значить, її покинеш? — спитав Петро. — Я знав, що ти дуже розумна людина, забудеш Марту й одружишся з багатою дівчиною і знов будеш жити, як твій батько. Як можна жити весело, коли кругом тебе достатки!

Андрій довго не зводив голови, нарешті, підозріло спитав:

— Ти щось маєш на думці, Петре?

— Так, маю. Я такий радий, що ти знайдеш собі багату дівчину.

— А Марта бідна, — докінчив Андрій і посміхнувся...

На вулиці Петро сказав:

— Чи часом не мало дали йому грошей?

Гриша:

— Неначе малувато. Уночі дамо ще трохи. Покладемо йому під подушку.

Отак і біс його знає й що — вони були щедрі хлопці, будь ласка, старий Йосип давненько живе з Терешком, ходить біля нього, як за дитиною. І не відмовляйся, старий Йосипе, бери оцього карбованця, коли не хочеш, щоб на тебе заgrimали.

Терешко лежав на печі, чув розмову й суперечку Йосипа й спитав, у чому вся справа.

— Нічого, ми хочемо, щоб Йосип був розумний.

Терешко болізно посміхнувся. Він був уже зовсім старий, лице йому стало жовте, як віск, він багато думає і ніякого з цього толку, тільки болить голова. Ага, Ярема нічого не казав, чи він бачив Констанцію? Ні? Я так і знав.

Мовчання. В кутку павук снував свою павутину. На вікні лежали дохлі мухи. Старий Йосип байдуже поклав подарований карбованець на припічок, сам сів на лаву, — гнітюча тиша, проклята хата. Терешко більше не сказав ні слова. І раптом зрозуміли хлопці, що їм тут нема чого робити, минув час, все залишилось десь далеко ззаду — таке життя, немилосердна доля. Значить — кінець.

На вулиці вони зустріли Ярему. Він шукав їх, є про що поговорити, — вони бачили липи? Тоді можна глянути. Уже Ярема щось таке намислив, — прошу, здається, ніхто ще не бачив стільки цвіту. Липи буквально горіли в цвіту, він висів цілими важкими жмутами, наче хто його понавішував. Але хлопці сказали, що їх цвіт зовсім не обходить, нехай собі осипається.

— Ви понюхайте, тоді кажіть! — захоплено почав Ярема рвати цвіт, нюхав його, розводив руками, треба мати дурну голову, щоб не зірвати з лип гроші, — ну, от понюхайте!

— Нюхай його вже сам, він нам ні до чого! — і взагалі ні Петрові, ні Гриші немає охоти рвати цвіт, це все старе, у них є гроші, слава богу, вони ще не старці і не коти, щоб лазити по деревах.

Вони, значить, мають чимало грошей? — спитав Ярема.

Еге, покищо гамани не порожні. Коли хоче Ярсема, вони можуть йому дати який карбованець. Еге ж, еге ж, то ж бо то й є, вони ще не розтринькали грошей, — що?

— У мене ні копійки, я віддав свої гроші в кооператив і не позичаю в вас, я хочу дещо заробити, думаю рвати цвіт, от що я хочу, — сказав Ярсема. — Ми могли б мати немало грошей. Ви подумайте.

Вони подумали й засміялись. Ні, слюсарню продали не на те, щоб рвати цвіт, коли Ярсема такий спритний — нехай уже сам бере не одну десятку грошей, — всього кращого! Вони пішли в село, залишивши Ярсема одного під липами. Він стояв у золоті вечірнього сонця, наче бог, дивився угору на липи, вирвав гілочку цвіту і тихо пішов у степ. Це все ба или хлопці, їм стало жаль Ярсеми, аджеж він без грошей, принаймні два карбованці міг б дати йому Петро і з великою охотою.

— Я йому дам три карбованці — сказав Гриша. — Чи як ти думаєш?

Петро не думає, а каже, що це зробив би й він, але йому зараз ніколи, піде до Андрія, — вони зустрінуться під липами.

— Жди, я прийду скоро! — але він прийшов не скоро. До Андрія йому не було чого йти, він постукав до Марти у вікно, дещо має сказати, різні думки, можна сісти отут під хатою.

Марта:

— Я тебе слухаю.

Туди до сатани, вона сказала це досить спокійно й сухо, так говорять між собою старі баби, Петро просто буде дурний, коли скаже, чого саме прийшов. Ідучи до Марти, він наміслив сказати щось важливе, більше того, він хотів сказати, що її любить, почуття це в нього ще змалечку, з дитячих років, — не вже вона цього не помічала? Приїхав з комуни? — утік, а не приїхав, там були жінки й дещо більше, але він утік до Марти, він не міг її не бачити, нехай скаже, хто у селі багатший від нього. І замість цього він спитав, як їй живеться. Ну й добре і він зідхнув.

— Я чула про тебе й про Гришу, — промовила Марта, голосно позіхаючи. Боже, як пізно, клонить на сон і таке інше незрозуміле почуття.

Петро засумував. Вона хоч і чула, але, напевне, якусь дурницю.

— Ні, це не дурниця, мати у місті дівчину. Я знаю, як і звуть її. Ах, не одну, а дві, Настя й Ліда.

Петро запишався. Нехай і дві, але це нічого не значить. Він зробив вигляд, що позіхає.

Марта:

— Ну-да, це нічого не значить, можна знати й сто дівчат, або й тисячу.

— То це багато що значить, Марто! Настя й Ліда не погані дівчата, та я на їх плюю, вони мені набридли, от що! — він ще більше запишався, хотів закурити і, замість цигарки, витяг гамана з грішми. Еге, він тепер часто помиляється, раз був написав листа на двох червінцях, а то старцеві подарував цілих сто карбованців, — хе-хе, така дрібниця, копійки. Він пішов далі, коли хоче знати Марта: він озирнувся, кругом було темно, вони сиділи під вишнею, — будь ласка, Петро охопив Марту за стан, так то, еге, він тихо шепнув їй на вухо кілька несподіваних слів, — хіба вона не розібрала?

— Ти ж будеш моєю жінкою.

— Глянь, як ясно на небі зірок! — Марті стало соромно й прикро, Петро меле хто знає й що, — розкішні на небі зірки, повні, як троянди, і грають, грають вони, — Марта уже не знає де й діватись.

Правду кажучи, Петро й сам не знав, що робить. От узяв Марту собі на руки, шепоче їй на вухо якусь нісенітницю, тим часом його руки роблять своє діло і біс його знає, що роблять оці руки, — словом Петро захотів чогось неможливого, — все рівно Марта буде його жінкою, — так же? Може б він і вчинив якусь дурницю, але в цей мент сталось так — з-за кущів виступив Гриша, Марта скрикнула, вирвалась з Петрових рук, Гриша схилився плечем на дервину й почав старанно витирати собі спітніле лице. Йому жарко, взагалі надворі спека, хоч і пізня ніч.

— Еге, мені теж душно. Я раджу тобі скинути картуз, — сказав Петро.

Гриша скинув картуз, розстебнув комір сорочки, те саме зробив і Петро, — просто диво, так душно надворі. Петро сказав, що тепер краще сидіти в хаті з прочиненими вікнами, пити пиво й нічого не думати. Еге ж, еге, далеко краще сидіти в хаті.

— Але чому ти мовчиш, Гришо? Я говорю, а ти мовчиш.

Гриша деякий час щось думав, одягав і знову скидав картуз, видно, він хвилювався, нарешті, спитав:

— То Марта сиділа у тебе на руках? Я тільки так спитав! у голосі йому почулись сльози.

Петро зупинився, витер сірника і, глянувши Гриші в лице, тихо сказав:

— Я хотів її поцілувати, але вона взяла й уткнула. Ти дав Яремі гроші?

— Він не схотів. Справді, вона не схотіла з тобою цілуватись? А ти не брешеш, Петре? Я так і знав, що вона тебе не цілувала.

Петро скипів. Він скрикнув:

— Ти знаєш, хто вискакує з-за кущів, коли не треба? Дурні, як ти. Якої сатани прийшов, коли тебе ніхто не просив? — він уже почав вигукувати; чортова робота, Марта сиділа йому на руках і раптом приплентався оцей Гриша. Так приятелі не роблять, на Петровому місці треба було Гришу побити на глум усім людям, коли він хоче знати. Петро сплюнув з досади, зрештою, він змушений буде зовсім розійтися з Гришею, Петро більше нічого не скаже, але цей вечір пам'ятатиме довго, більше того, — ніколи не забуде такий вчинок дурної людини. Що може відповісти Гриша? — виправдуватись нема чого, він був винен. — Якого ж чорта мовчиш, я тебе питаю? — скаженіючи вигукнув Петро, він уже хотів, щоб Гриша вимовив хоч одно слово.

Гриша відповів. Він не виправдувався, навпаки, голова йому була низько похилена, він тільки сказав, що нема чого його обзивати дурнем, бо це неправда.

Коли б я був дурний, я не дав би тобі грошей за слюсарню.

Петро відразу прохолонув. Гриша вколов його в болюче місце, Петро з охотою кинув би йому в лице усі гроші до копійки, коли так, але з тих грошей була тільки менша половина, не було чим жбурнути Гриші в лице, — таке лихо. Петро хотів єхидно посміхнутись, та з цього вийшов один мізерний зівок. Власне, чого хоче Гриша, що йому винен Петро?

Гриша:

— Я не починав, а ти кричиш.

Петро:

— Цікаво, хто почав перший. Дивись, тут калюжка! — і, щоб Гриша не ступив у калюжку — Петро узяв його за руку. Він сказав, що можна забруднити черевики, уночі взагалі не варто ходити вулицями, такий скрізь бруд і коли б не Петро, — Гриша міг би опинитись по коліна в болоті, — ха-ха! Значить Ярема не взяв грошей?

Не взяв. Просив, щоб ми завтра подивились з ним на липи, він щось таке надумав, скаже завтра. Справді ти не поцілував Марту?

— Ні. Та ну її до біса, забудьмо про це. Дивись, друга калюжка. Вона вирвалась і втекла. Це я говорю про Марту.

А не про калюжку! — ну, й добре. Гриша надто вже схвилований, щоб удруге згадати про гроші за слюсарню.

На другий день вони ходили з Яремою до лип, була неділя, вони могли собі гуляти скільки завгодно, ніхто й припустити собі не міг, що справа йде не про гуляння, а про щось зовсім інше, про велику суму грошей. Ярема дещо виражував і уяв'їть, скільки грошей припаде кожному з них приблизно?

— Карбованців по десять, — принаймні так думає Гриша.

Петро сказав і того менше, карбованців по вісім.

— Значить тоді ви нічого не тямите. По два червінці, крім витрат! — Ярема думав довго, цілий тиждень, будь ласка. Він аж посміхнувся, такий був задоволений, еге ж, еге, крім витрат, по два червінці на носа.

— Ми вже не знаємо, які тут будуть витрати.

Ярема витяг записну книжечку, один листочок був увесь списаний прізвищами, числами, от так: робочих людей треба не менше, як десятеро; підвода до міста й назад; подарунки робочим, гроші й гроші. Все ж таки за приблизним підрахунком виходить чистого прибутку сім червінців.

— Це приблизно, може буде й вісім! Ви подумайте.

Хлопці подумали. Безумовно, від грошей відмовиться тільки дурень, це не полова, а великі гроші. Еге, справа в тому, що ні Петро, ні Гриша не дозволять собі вилізти на дерево, дехто може подумати, що вони старці, сила різних думок і пересудів, вони вже й не знають, але рвати цвіт не будуть.

Ярема:

— Так, нам все таки доведеться цвіт рвати.

Тоді вони вмивають руки. Приїхали сюди відпочити, будь ласка, кому треба — нехай забере цвіт разом з липами, цікаво, що скажуть люди, побачивши їх з торбами на липах, видовище глуму гідне, сміх один, не менше. Вони вже хотіли йти, та Ярема висунув інший плян, приблизно такий: Петрові й Гришині гроші, усі, які є — підуть робочим, на підводу і на все інше, самі вони будуть тільки наглядати за роботою. Ярема, не маючи зараз ні копійки — рватиме цвіт, йому все одно, аби тільки не гуляти. Заохочуючи хлопців, він сказав:

— Уявіть, ви будете наглядачі! За вас робитимуть ваші карбованці. Це великий зиск. Ну, скажіть, скільки зараз маєте?

Виявилось, не так то вже й багато, на тиждень вистачить, не більше.

— То ж бо то й є! Ярема переможно засміявся. — І на тиждень не буде, повірте. Ну, Марті ще дасте який карбованець, хе-хе, але цвіт який, ви тільки гляньте!

Хлопці подумали й погодились...

Робочих було легко знайти. Їх записалось до Яреми душ сорок дівчат і хлопців, кожен хотів заробити яку копійку, але Ярема відібрав собі десять найжвавіших хлопців і разом з ними ще до схід сонця виліз на липи. По обіді Петро й Гриша принесли рядна, прослали їх під липами й запалили

цигарки. Більше того, вони одягли нове вбрання, поваксували черевики, їм нема чого робити, сміливо можуть піти у степ до могили, — коли Марта хоче — нехай іде разом з ними. Вони будуть гуляти.

Марта прийшла й спитала:

— Вам більше не треба робочих?

Кому це, їм? А, вона хоче сказати, чи Яремі не треба робочих? Так же?

Ну-да. Вона й сама пішла б рвати цвіт, але Ярема її не взяв, якісь на це причини, Марта уже не знає. Ярема навіть на неї гримнув. Знову ж таки, це вона так спитала, вона не вилізє на дерево, хоч би Ярема того й хотів, нехай він не турбується.

— Ти будеш сушити цвіт, — заспокоїв Гриша. — Правда, Петре, вона сушитиме? Ми це влаштуємо, попросимо Ярему, як він просив у нас грошей, — Марта може бути спокійна.

І вони додержали свого слова. Марту Ярема прийняв на роботу, вона сушила цвіт, одержуючи таку саму платню, як і всі робочі, — так схотіли Петро й Гриша, Ярема мусів скоритись. Його діло маленьке, його руки, а їхні гроші.

— Ти хочеш сказати, що нам наплювать на весь твій цвіт? — зареготавсь Петро. — Повір, Марто, він хоче щось заробити, оцей Ярема, ми позичили грошей, побачимо, що з цього вийде. Ха-ха! Вони теж сушать цвіт, бо нема чого робити, така нудьга, просто можна сказитись.

Марта повірила. До речі, повірити можна: як же, вони мають гроші, одягнені по-міському, у все нове, щодня два рази умиваються пахучим милом, з харчів купують що є найдорожчого. Петро навіть купив шовкову хустку і подарував Марті. Того ж дня Гриша купив їй нові черевики.

То ж бо то й є: вони сушать цвіт від смертельної нудьги, гамани їм ще досить товсті, слава богу, до лип їх тягне Марта, вродлива дівчина, нехай хто переконає людей у протилежному. Так, так, Марта!

О, вона потягне, Марта ще не одного зведе з розуму, — хоч би Андрій, молодий Жменя. Але тут далеко складніша справа, у крамниці про це багато говорили, вони скоро одру-

жаться, Андрій і Марта, еге ж, еге, поберуться, і будуть жити, — це вже ясно. Андрій сам хазяїн, має не абияке господарство, Марті не погана пара, Андрій зіпнеться на ноги, це ще не значить, що він уже старець, коли повісився батько. О, Андрій ще буде багатий, будьте певні, Марті не погана пара, коли не щастя. Безумовно, про це краще говорити пошепки, при Петрові й Гриші треба перевести балачку на інше, покищо їм не треба цього знати. Не важно, що вони мають гроші, але вони й люди, може вийти ціла історія. Та чутки поволі розлазились по селу, як раки, і Петро, раз ідучи з Мартою додому, — спитав:

— Ти, кажуть, виходиш заміж? — і широко відкрив рот, це він позіхає, така скрізь нудота, хоч би вже скорше на завод. Еге, так, значить, вона виходить заміж? Цікаво.

Марта подивилась на нього скоса. Він був серйозний, насуплений, з ним зараз і думати не треба про жарти, з лиця йому поволі зникла краска. Він востаннє перепитує, чи правда все, що говорять.

Марта:

— Може брешуть, — їй стало страшно, Петро уже говорить пошепки, голос йому зривався, хто його знає, що він зараз має на думці, — повір, Петре, то брешуть.

— Принаймні я так чув. Дивуюсь тільки, невже ти любиш того Андрія? — потім він уже не такий то й багатий, цікаво, де він подів ті гроші, що дали Петро й Гриша. Вони йому дали, як старцєві. Оце його все багатство.

— Хіба то ви йому позичили грошей? — зацікавилась Марта.

Не позичили, а кинули, як собаці кістку! — Але це не так то й важливо. Еге ж. Петро нахилився до Марти й на саме вухо шепнув: — може ти забула, що між нами було?

Вона цього не знає, просто не пригадує.

— Казала, що мене любиш.

От воно що! Марта:

— І люблю. Боже, що зі мною, я тільки тебе й люблю, Петре! — вона вже хотіла бігти, аджеж її хата за два кроки, — ну, що ще треба цьому Петрові?

— Я хочу, щоб ти дещо сказала! — Він був похмурий, як ніч, і нетерплячий. Раз уже почали, значить треба й кінчати, не часто трапляється такий випадок, коли не почуваш сорому, хвилина багато важить, — отож Марта мусить дещо сказати.

— Я вже сказала.

— Що?

— Люблю тебе. Ти такий добрий і подарував хустку.

Петро — уже запально й благаючи:

— Скажи, що підеш за мене заміж.

— Кажу. Й піду. І за тебе. Господи, я такс мєлю! — вона схопилась за голову, який мєнт стояла непорушно, тоді шарпнулась, наче рятуєчись, і побігла до себе на подвір'я. Петро не пішов за нею, але під хатою її перепинив Гриша.

Ціле божєвілля, Марта уже не може собою володіти, вона упала Гриші в обійми, притиснулась йому лицем до грудей і застогнала. Він берєжно сів з нею під хатою, він її розуміє і радить зараз же плюнути на нього, поки не пізно. Так, так, плюнути, він же дурний і неєвродливий, принаймні Марта заєлує на щось далеко більше.

— Про кого ти говориш? — наєорожено спитала Марта, виєираєчись з Гришиних рук.

— Про Андрія.

Вона нічого не сказала, така єтомлена, вона покірно покклала голову Гриші на коліна і, коли він, сміливий і подбадьєрений, знаєшов її уста своїми, — вона покірно єтулила очі. Вони обережно й заєромлено поєілуєались...

Нарешті, єготовим євітом наєили лантухи, Ярема розраєувась з робєчими, єлава боєу, євіту не ємало, єтреба його єєзти до ємієта. На єце єприєтаєв Андрій. Євсе єодно він гуляєчий, за єце євізьме неєбаєгато, єкільки єдаєть Ярема, і єкопійка не євалєєтьєє на дорозі, — єскруєтний єчас, єлихая єгодина.

Ярема єпораєдивсьє з єхлопцями. Він ємає євою єдумку, він єсказав.

— Андрій єкуркуль, неєхай єздиєає єбез єгроєшей, єтакий єсобака: Він єколись єпрострієлив Єтерешкові єруку. Єце єтоєді, єяк ми єпозиєчили єхлїб. ЄВи єлодумайте, єу нас єбаєгато єбідних, — єале єце єтільки ємоя єдумка.

Хлопці перезирнулися, і цього було досить. Вони один одного розуміли. Собака не собака, але Андрій краще нехай їде, може про нього забуде Марта, приблизно отаке, і це вже щось та значить. Головне, Андрія, що б то не було, а треба спровадити з села, далеко від Мартиних очей. Добре б було, щоб Андрій назавжди залишився у місті, десь на роботі, хай йому біс, Петро навіть спитав Марту, чи довго вона думала про свого покійного батька.

— Тижнів два.

Петро сказав Гриші:

— Нам треба вдержати Андрія в городі хоч на місяць. Мовчи, я вже щось думаю!

На прощання Марта їм за комір сорочки вчепила по гілочці цвіту, — прощавайте, може й не побачимось, хе-хе, — це вона так сказала, дуже пахучий цвіт і личить до кольору сорочки, особливо Гриші.

— У мене така сама сорочка, — сказав Петро.

— І тобі личить. Чорна сорочка і білий цвіт. — Андрієві вона тільки хитнула головою.

У місті ніщо не змінилось. Петро й Гриша могли скільки завгодно дивитись на облуплені будинки, — маленьке повітове місто з дерев'яними пішоходами і вічно зачиненими віконцями. Нудьга, коли хочете, час іде мляво, оберсжними кроками, помацки, наче сліпий старець. Тут помітно, як іде час. Крадькома, туго, німий хід.

Ярема засміявся. Нехай глянуть, нехай тільки вони глянуть, що сталось з їхньою слюсарнею, — о!

Нічого особливого. Тепер тут виробляли мінеральну воду, продавали по п'ятачку за шклянку, — прошу, Гриша й Петро можуть випити води. Але їм стало чомусь сумно, вони востаннє переконались, що у місті їхнього немає нічого, у кишнях не було грошей, на возі у мішках один тільки цвіт, стільки з ним мороки. Більше того, цвіт забракували, він не добре висушений, видно, біля нього ходила не досить вправна рука, — так здається, що кожен може його сушити, але це досить склад а справа, коли Ярема хоче знати.

— Я сушив сам. Скільки ж ви даєте? — нарешті, спитав він. Йому сказали ціну. Вона була дуже мала, Ярема просто злякався.

Все таки цвіт прийняли, був уже всчір, вони зупинились на заїзді. Забравши свої гроші, Андрій відразу десь зник, він мусить відвідати своїх давніх знайомих, те й се, дещо купить, вони й без нього зуміють підрахувати зароблені гроші, виявилось, кожному припало не по два і не по три червінці, а всього по одному, мізерний заробіток, краще було б не зв'язуватись із цвітом, на цьому ділі Петро й Гриша доклади трохи своїх грошей.

— Мені грошей не треба, — сказав Ярема. — Візьміть собі, але я зовсім не винен, що так вийшло! — він уже поклав свої гроші на стіл і похилив голову.

Петро був простяг руку до грошей, він тямив дещо на них, але Гриша зручно ударив його по ліктю, Гриша усю ініціативу прийняв на себе. Еге, щоправда, вони виграли роги на холодець, та це ще не значить, що треба вішатись або сумувати. Гроші річ наживна і сховай, Яремо, свої карбованці далеко в кишеню, поки Гриша не оскаженів з люті. Ну, от так.

— Ми могли б десь піти погуляти, — запропонував Гриша. Він сам раніше любив ходити до кіна, туди його тягне й зараз, принаймні, вони можуть скоротити довгу ніч на заїзді, все одно завтра доведеться їхати назад, у глухе село, де про кіно ніхто й гадки не має і головне довга й холодна ніч отут на заїзді. Що на це скаже Ярема.

Той пристає на все, йому байдуже, він ладен зараз лягти спати, а втім піде разом з ними, усі витрати бере на себе, — що?

— Витрати беру я! — рішуче сказав Петро. — Ми краще ходімо в балаган, дешево й цікаво, еге ж, тільки у балаган. — Хіба Гриша не бачив? Тоді Петро скаже: він ходив на пляц, там розташувавсь балаган, мандрівна група танцюристок з кльовнами, смішні афіші, цілу ніч регіт за якихось сорок копійок. Так вони й зробили. Власне Яремі було все одно куди йти, він ще не таке зробив, незвичайна людина: він ти-

хенько всунув Петрові в кишеню свій червінець, але руки не встиг вихопити, — це він поклав хусточку.

— Ти поклав червінця! — загаласував Петро. — Ти хочеш, щоб я тебе попобив, чортова робота?

Гриша так само знайшов у себе в кишені червінця і це вже хто його знає й що. Ярема, видно, хоче, щоб йому скрутили в'язи. Ідучи на пляц, вони довго говорили про такий випадок дурної людини. Ярема робить дурницю, нехай він не турбується, гроші у них є й будуть, дай тільки улаштуватись на заводі, вони Ярему озолотять, — оце й є той балаган, що привезли мандрівні угорці.

Усередині він нічого особливого не являв, люди стояли на землі, у кутку на помості танцювали напівголі дівчата, якийсь чоловік ковтав з мисочки огонь і смажив яєшню у своєму брилі, ходив на руках, викликаючи дикий регіт у невибагливих глядачів. Вони могли сміятись цілу ніч за сорок копійок, а людина ходила униз головою, від цього ніщо на світі не змінялось, один сміх. Під кінець програми вийшла одна танцюристка, її звали „цариця“. Вона була гарна з себе, мала чудові ноги й дуже довго й заповзято ними танцювала, викликаючи щедрі оплески, — ну, та й „цариця“!

— Вона дуже вродлива! — шепнув Гриша. Петро захитав головою, але Ярема зазначив, що танцюристка не така вже й гарна, як дехто думає, Марта куди краща, це вже він знає. Яремі просто огидно дивитись, як працює ногами оця танцюристка, одна розпушта так високо піднімати свою коротеньку спідничку, — хай їй біс. Ярема запропонував зараз же йти на заїзд...

Андрія ще не було. Вони не бачили його і в балагані, він прийшов тільки світом, веселий, з картузом на потилиці, від нього несло горілкою. Він сказав, що більше не вернеться додому.

— Як, він не вернеться додому? — зрадів Петро й Гриша.

— Еге, ви тільки гляньте на цю фотографію! — він показав маленьку фотографічну картку, — це вродлива дівчина і відбма людина.

Гриша сплеснув руками й вигукнув:

— „Цариця“ з балагану! Де ти узяв цю фотографію, Андрію?

Той презирливо глянув на всіх і п'яно сплюнув. Так він узяв і сказав. Це дуже вродлива жінка і відома людина, її зовуть Марія. Еге ж, її знають дві округи, де тільки розташовується балаган, вона танцюристка, слава богу, за один вечір більше заробляє, ніж вони за свій цвіт, — ха-ха!

Андрій був наче збожеволів. Він таки справді не вернеться додому, коня й воза продасть, йому тепер нема чого вертатись у глухе село, він там зайвий.

— Може в тебе немає грошей? — спитав Ярема.

Андрій довго дивився Яремі в очі і знову сплюнув. Він же, здається, ясно сказав, що Марія, ота танцюристка, — будь ласка, ще раз гляньте на її фотографію, — вона просто не може їсти того, чим вони годуються отут на заїзді, і ті гроші, що цього вечора Андрій проїв з Марією, — одна крапля в морі, коли вони хочуть знати. На яку сатану вони так здивовано виричили на нього очі? Так, Андрій був п'яний, він сказав:

— Марія і я вечеряли, більше я нічого не можу сказати! — Він таки справді вже не міг більше говорити, його здорово таки занудило, він мучився, стогнав і просив пити.

От воно що. Яремі чомусь стало жаль Андрія, він сказав:

— Дивись, щоб ти не продав і свою голову, я знаю таких танцюристок, о, то халамидники, огонь, залізо, а не дівчата. Я їх знаю!

Андрій:

— Знаєш? Ха-ха, коли б ти знав, — Констанція не кинула б тебе напризволяще, ха-ха!

Ярема ліг на лаву і махнув рукою. Андрій ще довго розповідав про Марію, — за вечерею з нею випив три пляшки вина, він оце п'януватий, а вона зовсім твереза, правда таки, залізо, не дівчина. Власне кажучи, Андрієві нема чого вертатись додому, перед ним широкий світ, вічне свято, принаймні не якесь там село, де все мертво й глухе, як могила.

Петро насторожився. Він обережно спитав:

— А Марта, хіба ти забув її, Андрію?

— Марта? — Андрій наче воскрес, він нічого не тямить,

Петро, здається, спитав про якусь там Марту? — Ха-ха! бери її собі, свою Марту, плювають я на неї хотів, коли ти хочеш знати!

Так, він був остаточно дурний і п'яний. Він ще й не те зробить, прошу. Мовчки вийшов з кімнати, за годину увійшов рішучий і зосереджений, на стіл кинув жмут грошей і пляшку горілки, будь ласка, він не дитина, коня з возом продав першому покупцеві, оце всі гроші. Горілку можуть випити разом.

— Ми не п'ємо, — за всіх сказав Ярема.

Не п'ють? — Андрій щось подумав, ще раз глянув на фотографію танцюристки, — значить, вони не п'ють, не хочуть пити з ним разом? Може вони думають, що він п'яний?

Ярема:

— Навпаки, ти зовсім тверезий! Але ми не п'ємо.

— Тоді й на вас плюю! — вигукнув Андрій, сховав горілку в кишеню і, хитаючись, вийшов з кімнати.

Мандрівна трупа, видно, не думала переїжджати до іншого міста, у балаган щоночі приходили люди, це досить дешево, уже квиток коштував не 40, а 20 копійок, в чім річ, дшевшє й вигадати було не можна. Ярема, Петро й Гриша сміливо брали квитки й дивились на вистави. Все одно їм не було чого робити, вони жили на заїзді, удень спали, проїдали гроші за липовий цвіт. Щоб вернутись додому — про це й балачок не виникало, що? — це Петро натякнув, часом не пора вже подумати про виїзд, але йому довели, що село не втече, гроші покищо є, правда, вони зовсім не проти того, щоб їх витратити скономно. 20 копійок у балаган на виставу — ще не є випускання грошей на вітер, копійки, не більше.

— Кажеш, додому? — перепитав Ярема. — У нас домівки немає.

Еге, вони більше домівки не мали, нехай собі Петро добре запам'ятає, а рідне село це ще не домівка, так само, як і цей заїзд. Он як, вони більше домівки не мали!

Андрій чомусь не з'являвся. Його бачили в балагані, він наливав гас у лампи, забігав до акторів за ширму, мав вигляд дуже заклопотаної людини, у новому вбранні і вимашчених чо-

ботях. Раз Гриша був перепинив його на дверях, узяв був за руку, — але уяви, Гришо, мені немає часу, нехай другим разом, — хто його знає й що, оце й Андрій. Нарешті, таки він прийшов на заїзд. Він сів у ногах Яреми і запалив цигарку. По тому, як тремтів сірник, видно було, що Андрій хвилювався. Так, вони, значить, ще й досі отут на заїзді? Андрій не знав. Власне, він хоче, щоб вони усі трое пішли зараз до нього в гості. Може він десь перед ними завинив, таке життя, це минуло і зараз дуже рано.

— Живеш у балагані? — хотів пожартувати Петро, але Ярема перепинив його, балаган далеко кращий, ніж заїзд, сміятись тут нема чого, — ну от, Андрій, виходить, мешкає не в балагані. Не розпитуючи, як він живе, вони пішли до нього в гості.

Еге ж, актори живуть на своїх квартирах, середній актор має одну кімнатку, а Марія, куди оце вони йдуть — дві, хороші кімнати з передпокою. Хіба Андрій не казав? — Марія ногами заробляє за один вечір більше, ніж дехто у слюсарні, даруйте, це зовсім не торкається Петра й Гриші, але факт фактом, Марія не звичайна танцюристка, вона ще маленькою дівчинкою танцювала у якогось князя, — тепер того князя немає.

— Ти хочеш сказати, що його чорт ухопив? — весело засміявся Гриша й відразу вмовк, бо Андрій злякано замахав руками. Він відімкнув двері у маленький темний передпокій, де стояло одно розкладне ліжко й поламаний столик. Він тихо сказав, що за дверима у кімнаті спить Марія, боже борони голосно розмовляти, вони можуть сісти на ліжко. І що це за Гриша? — необережно стукнув закаблуком, наче коняка. Гриші нічого, але Андрієві неприємність і немала, коли вони хочуть знати. Головне, Марія приїхала перед світом п'яна, як дим. Андрій вилив був на неї кухоль холодної води і нічого не помогло.

— Я вже й не знаю, скільки вона випила горілки, ну, п'яна ж, кажу, як дим!

— Ти спиш з нею разом, чи тут? — спитав Петро.

— Так. Тут далеко вільніше, можна курити і не так пах-

нуть мої онучі. Мені дуже потіють ноги, Марія цього не любить. Гришо, кашляй у рукав або вийди на вулицю.

Розмовляли пошепки, наче злодії. Раптом за дверима пробив годинник. Андрій обсмикав сорочку, відкашлявсь, долонею витер запорошений чобіт, — треба поспішати до Марії. Згодом виніс миску з водою. Марія оце вмилась, хі-хі, вона дуже сердита, дала йому не цілий карбованець, а половину, срібний півкарбованець. Вони можуть купити горілки, отут вип'ють.

— Ти щось хочеш сказати, Гришо?

— Можна піти до неї в кімнату? — бажання, правда, не велике, глянути на Марію можна, питання тільки, чи вона дозволить це зробити. Андрій питає. За хвилину вийшов пригнічений і засоромлений, він так і знав, Марія нікого зараз не хоче бачити, дала тільки ще один півкарбованець, вони мають тепер купити дві пляшки горілки і дещо з закуски.

— Ми пити не будемо, — сказав Петро, збираючись виходити. Я б тобі дещо сказав, тільки нехай другим разом. Прощавай! — вони навшпиньках вийшли на вулицю, спитали Андрія, не треба йому часом грошей, вони можуть дати.

Ні, йому грошей не треба. Поки живе з Марією — йому нема чого турбуватись про гроші, слава тобі, господи, йому підвалило не мале щастя, принаймні він дуже задоволений з цього.

Цієї ж таки ночі, десь перед світом, Андрій прибіг на заїзд до краю збентежений і розгублений, сказав, просто вигукнув, що зараз же їде додому в село, і раптом заплакав. Нехай з нього сміються, б'ють його, так може буде легше, адже тепер він ніщо, пропаща людина. Еге, балаган зник, кудись виїхав, це трапилось тоді, як Андрій лежав п'яний. Марія забрала усі його гроші, пропав кінь з возом, більше того, Марія узяла, просто украла його нове вбрання й чоботи, гляньте, тепер він, як старець. Андрій знову захлипав, людина жалю гідна, він хотів, щоб йому хто сказав тепле слово, але хлопці мовчали. Нарешті, він сказав:

— Ви знаєте, я мушу її вбити!

— Ти виглядаєш, наче який босяк! — презирливо промовив Петро. — Тобі треба одягтися.

Еге, хотів би тільки Андрій знати, як одягтися, коли йому в кишені зараз ні копійки. Він її вб'є, оту танцюристку, — о, як же він її буде вбивати! — він знов засумував і захлипав.

— Але ти ще не пропащий, тобі не треба забувати одну річ! — сказав Петро.

Що саме? — з надією вигукнув Андрій.

Гриша:

— Ми радили тобі одружитись з багатою дівчиною. Ми тобі хочемо тільки добра, коли хочеш знати.

Андрій замисливсь.

— Ти думаєш про Марту, але вона бідна, ви будете старцювати! — вигукував Петро. — Тобі треба шукати багату дівчину, поки не пізно!

Петро й Гриша на персбій хочуть висловити своє співчуття Андрієві, нехай викине з голови Марту, а шукає багату дівчину, з вродливого лиця не мед пити, — о, вони знають, що воно таке життя, слухай, Андрію, що тобі радять добрі люди, поки не ходиш зовсім старцем.

Андрій вірить, він зараз іде додому, він щось таке намислив.

— Ти з нами, Ярмо? — спитали хлопці.

О, ні! — власне, йому нема чого іти в село, він поїде в комуну. Словом, він такий розгублений і вже й не знає, що робити. Ні, таки поїде в комуну і надовго, коли не назавжди.

Вони підраховали свої гроші, гуртом випили пляшку пива і не попрощавшись розійшлися. Були засмучені й розчулені до сліз, як діти.

VIII.

У селі вже почали молотити хліб, копа жита дала, скільки й думали, цілих 12 пудів, на диво щедрий урожай, велика радість.

Урожай поганий, — зауважив Петро, — 12 пудів ще не хліб, коли ви хочете знати.

Люди здивовано глянули йому в очі. Принаймні на цих землях кругом села такий урожай щось та значить, або вони не знають, як родить хліб.

— 18 пудів з копи не хочете? — сказав Петро. — 18 пудів і десять кіп на десятині?

Значить десь земля родюча, — ні, люди такого ще не чули і питання, чи все це правда, або на вербі груші. А втім Петро багато їздив, усе знає, йому треба вірити.

Петро:

— Коли сіють жито — на кожен десятину кладуть 15 пудів суперфосфату. Це таке удобрення, біле, як борошно, його купують у місті.

От як, суперфосфат! Ніхто цього не чув, просто диво, — але люди задоволені й цим урожаем, прийде зима і нікому вона не буде страшна, усе минуло, просто не віриться, що було три роки тому. Що ж це таке? — Петро й Гриша цілком несподівано узяли собі дві десятини землі, прошу, вона їм не потрібна, вони узяли її тільки на пробу, не більше, дві десятини найгіршої землі, де росли бур'яни й мокрець, — на родючій землі і так виросте, без вашого суперфосфату, штучного удобрення, чи як воно там зветься. Вони привезли з міста кілька мішків якогось борошна, потрусили ним свою землю, зверху розсіяли жито і заволочили. За три дні знову посипа-

ли землю суперфосфатом, укоткували, — нічого особливого, так роблять усі люди, хібащо отой суперфосфат. От які це хлопці, — вони й не думають хазяйнувати, земля їм ні до чого, навпаки, вони незабаром подадуться собі десь на завод, придуть хіба того року глянути на свій урожай і знову поїдуть, прощайте уже назавжди. Таке майбутнє.

— Урожаю у вас не буде, — сказав Григорій, що на гумовій нозі. — На такій землі ніщо не може вирости, а втім краще, коли ви частіше будете приїжджати...

Це саме сказала їй Марта. Вона тільки просить, щоб вони ніколи не брали з собою Андрія, аджеж він ще молодий, прийшов без коня й воза.

— Він дурний! — засміялись хлопці. — І не так то вже й молодий, як тобі здається, Марто.

— Нсхай, тільки тепер він не має чим виїхати. Він казав, що коня вкрасно. Правда це? — вона підозріло подивилась на Петра й Гришу, але вони були спокійні. Вона удавала дуже засмучену, почала допитуватись, як це все трапилось, нарешті, заявила, що вони зробили не по-товариському, допустивши такий злочин.

— Що саме? — вони цього не знають.

Марта:

— Він був п'яний і ви його не збудили, коли злодій крав коня.

Петро пополотнів.

— Андрій був злигався з якоюсь дівчиною, продав коня й подарував їй усі свої гроші. Її зовуть Марія. Ти чуєш, Марто?

Чує, але не вірить. Коли б це правда, — вони могли раніше їй сказати, вони її тепер не обдурять, — запам'ятайте собі, хлопці!

Чортова робота. Справді, яке їй діло до чужих коней? — Андрій їй же не чоловік, слава тобі, господи, хе-хе, Андрій їй не чоловік і нема чого так хвилюватись.

— А може буде чоловік? — засміялась Марта. Це вона жартує. Вони надовго приїхали?

— Ні, на тиждень, або на місяць.

— Та ви й не приїхали, а прийшли, — ха-ха!

Це вже хто знає й що, якесь несамовите глузування. Марта наче здуріла. Правда, нехай вони прийшли, сорок верстов пішки — одна забавка, здорово й весело. Грошей ніхто не міг відняти, бандитів зараз немає, а їх було троє: Петро, Гриша й Андрій.

— Чого ти регочешся, Марто? — вона може не вірить, що вони мали гроші? — будь ласка, суперфосфат щось та коштує і прошу, глянь сюди в гаман. Це не звичайні папірці, а самі тобі карбованці і трохи срібла. Що ти на це скажеш, Марто?

— То я так, але ти сердитий, Петре, я не знала, що ти будеш такий сердитий, — вона узяла його за руку, хитра дівчина, може він подарує їй який карбованець? — Прошу. — Дуже вдячна, Марта завжди пам'ятає, що Петро добрий. — Дякую, ти дав цілий карбованець!

Петро удав, ніби він розлютився:

— Сховай в кишню й мовчи.

— Бо що?

— Поцілую отут на вулиці! — він був щасливий.

Та щастя річ мінлива і не заповнює людину вщерть і надовго. Дрібниця, правда, але вона засмутила Петра, він уже не знав, що й думати. Це було в неділю, люди прийшли до Петра, нехай він піде з ними глянути на схожість озимини. Він ще не бачив свого жита? — Там копа дасть не 18, а цілих 100 пудів, от що значить той суперфосфат, штучне удобрення, ми сміємось, Петре, так собі, не з твого суперфосфату. І нема чого хмуритись.

Схожість на чужих нивах була добра, жито зеленіло густе й куцисте, розкішна схожість, люди уже не можуть стриматись, глянувши на Петрову зсмію. Суперфосфат сірів зверху, як сіль, жито ледве зійшло, було далеко гірше, ніж на інших нивах. Петро вирвав стеблину, довго дивився на неї, нарешті, сказав:

Моя копа дасть 18 пудів.

— Ха-ха-ха!

— Або всіх 20 пудів, — спокійно додав Петро.

— Що ти кажеш? Жито зовсім пропаде, те, що залишиться й увійде в зиму — вимерзне, от побачиш, Петре! На ці землі не то що суперфосфат, а гній не pomoже, то все вигадки й слова вчених людей. Вони їдять хліб і пишуть книжки, щоб їсти з того хліб.

Нуль уваги, Петро наче й не чув цього. Він знову сказав, що його копа дасть 18 пудів, і головне посміхнувся, уся в цьому перемога, в той час, коли озимина ледве виткнулась з землі, пропаще насіння й робота. Петро умів удати з себе спокійного. Дома ж він занепокоєно повідомив Гришу про бачене, серйозна справа, вони, виходить, опинилися в дурнях.

— Ти вирвав стебло і зерно повне? — спитав Гриша.

В тім то й річ, що повне, жито наче й не сходило.

Гриша:

— Стебло вороне, чи червоне?

— Червоне. Ти питаєш, наче щось тямиш на цьому. Еге, стебло червоне, маленькі стебельця, ледве помітні оком.

Тямить не тямить Гриша, але він дещо читав і може от що сказати:

— Наша копа дасть не 18, а 19 пудів. Така схожість буває з суперфосфатом. Весна дасть силу й зріст.

Петро заспокоївсь. Він сильно перехвилювався, люди реготалися з нього, як з дурня, ну, ясно, було не дуже то приємно, коли не паскудно.

— Ти, бачу, щось хочеш сказати, Гришо! — і не тільки оце зараз Гриша чудний і нервовий. Петро давно помітив велику зміну в ньому, щось тривожне й незрозуміле. Петро уже й не знає, що трапилось з Гришею. Той часто, невідомо чому, раптом замислювався, за веслощами ішов сум, уночі не міг заснути, ворочавсь на постелі й стогнав. Може він згубив гроші, — то це дурниця, не варто про це й думати.

На відповідь Гриша витяг жменю срібла й жбурнув на стіл. Гроші є, але вони тепер йому ні до чого, тут зовсім інша справа, що торкається тільки одного Гриші.

— Це тебе не обходить, Петре.

Той образивсь. Здається, він ніколи від Гриші не ховався, таємниці ніколи не були таємницями, Петра дуже смутить та-

ка повсідінка приятеля, просто доводить до розпуки, коли не більше.

Гриша на мить завагавсь, тоді сказав:

— Марта виходить заміж. Я ж казав, що це тебе не обходить.

Петро кинув недопалок і запалив другу цигарку. Так, правда, Петра це не обходить, хтось там одружується, — тоді чого сумувати Гриші, хіба це його обходить?

— Ми ж підемо на завод! — Правду кажучи, Петро мав дуже мізерний вигляд, уста йому затремтіли, він почав по-дурному посміхатись, нарешті, зовсім вийшов з хати. Коли повернувся — був дуже рішучий і веселий, він не сподівався такого від Марти, вона ще дуже молода, її треба негайно розрадити, бо зробить дурницю, така дитина.

Ага, я не питав, за кого виходить заміж. За Андрія? Так я й знав. Глянь, як червоно заходить сонце! — нема де правди діти, Петро був розгублений і пригнічений, оце випив би чарочку горілки, або ліг спати. — Ти кудись ідеш, Гришо? Ну, йди, я ляжу спати. — Він ліг, поклав собі під голову подушку, ще раз спитав, за кого йде Марта, але це його зовсім не обходить, принаймні, він мало й думає, так хилить на сон, — дурні є на світі люди, хоч би та Марта. — Ну, я сплю! — сказав Петро й затих.

Не такий Гриша. Він пішов до Марти, сів з нею під скиртою сіна, — даруй, але він Марту візьме усього тільки за стан. Що собі вона намислила? Хоче, щоб Гриша збожеволів, чи що?

— Ти й так божевільний, тиснеш і мені нема чим дихати. Ну, пусти, не дави так, Гришо!

Узяв і пустив, — легко сказати. Навпаки, Гриша завзятий, одчайдушний парубійко, вільний, як вітер, і того, хто стане йому на дорозі — приб'є оцією рукою.

— Подерж його, який він великий, оцей кулак.

Марта подержала й сказала, що кулак дуже великий і важкий. — Ну, ще що, при чому тут його кулак?

Гриша:

— Кажуть, ти одружуєшся з Андрієм, принаймні я такс чув.

Марта:

— О, які брехливі всі люди. Це все вигадали! — Марта притиснулася усім своїм тілом до Гриші, він вродливий юнак з ніжним лицем і м'якими кільцями кучерів на лобі, тільки круглий сирота й увесь час вештається по світу. Вона вже охопила його шию руками, вона шепоче йому просто в уста, нехай він мовчить, їй соромно, нехай краще заплющить очі, так, так, — Марта тільки за нього вийде заміж, коли він хоче. То люди брешуть, — боже мій, їй так соромно, — така вже молодість, благословенний час.

Згодом вони сиділи з похиленими головами і говорили. Власне, говорив один Гриша. Це розкіш, а не майбутнє, вічне свято: вони обоє підуть на завод, наймуть маленьку кімнатку з одним вікном у садок, стіни виліплять шпалерами у квіточках, Марта буде розводити на вікнах квітки. Зранку Гриша ітиме на завод, приходити буде перед вечором, Марта його ждатиме у маленькій кімнатці, де стіни виліплені шпалерами у квіточках. До них у гості приходити буде Петро.

— Петро? — перепитала Марта. — А, Петро. Нехай приходять, буде веселіше. Хіба він теж піде на завод?

— Так. І в нас будуть діти, одна маленька дитинка, — сказав Гриша, але Марта йому не дала договорити, хай йому біс з такими словами, вона не дасть йому більше й слова вимовити, — він чує? — вона зробила цілком несподіваний рух, притиснулася йому щочкою до уст, — нехай знає, як говорити таку соромливу дурницю. Було дуже тепло й радісно, вони розійшлися тільки перед світом, між ними нічого особливого не трапилось, чисті й недосвідчені, як діти...

Дитина й Петро, і Терешко, і Григорій, що на гумовій нозі, і всі люди в селі, як діти. Вони почали уважно стежити за тим, що робить молодий Жменя, тямущий парубійко, отой Андрій. Він несподівано почав будуватись. Старі будівлі переробляв на менші й далеко кращі, хату вкрив новою соломою, ворота від вулиці пофарбував на червоне, полагодив тин, — вправна рука й розумна голова, оцей Андрій. Став веселий, привітний, з самого ранку порався біля господарства, — видно, з нього вийде не абиякий хазяїн, дайте тільки йому вбитись в літа, це не якийсь там Петро, або Гриша, що, крім своїх

голів, не мають нічого. Правда, вони хороші хлопці, щедрі, як боги, та все таки гамани їхні не вічно будуть тугими, грошам завжди приходиться край і липи не щодня цвітуть, щоб з них зривати червінці. Це вже як вони собі хочуть. Далі: дороге вбрання зноситься, порветься, злізе з тіла, — цікаво, що тоді вони будуть робити. Безумовно, вони покинуть село і знову приїдуть, — собаче й дивне життя, не кожен хотів би бути на їхньому місці, — вічний неспокій і думка про новий день. Друге діло Андрій. Він біля землі, вона щедра мати, любить того, хто біля неї ходить, припадає до неї, як хробак.

Це все до того, що Марта не дурна дівчина, знає куди кинути оком, за Андрієм житиме, як за дверима, і так воно й буде. Що саме? — ні, то брехня, Гриша їй не пара, з вродливого лиця хліб не їдять, Гриші кучері злиняють і посічуться, тоді прийде убога старість і смерть, може й під тином...

Андрій будується. І не тільки приходять до нього сусіди, сьогодні прийшли Петро й Гриша, дуже маленька справа.

— Мені треба дві платівки з грамофона! — сказав Гриша. — Не питай нащо, це вже моє діло.

— Забери їх усі з грамофоном! — байдуже відповів Андрій. Грамофон більше йому ні до чого, йому стільки своєї роботи, нехай глянуть, оце сьогодні поклав поміст у свинарник. — Ви не чули, що я намислив? Відгадайте, що саме.

Петро сказав, що їм не цікаво, що намислила собі якась людина, вони з Гришею може й більше що бачили, світ широкий, слава тобі господи, еге, їм зараз дуже ніколи, візьмуть дві платівки, грамофон дарують Андрієві на згадку.

Андрій:

— Хіба ви їдете? А втім, це мені байдуже.

— За тиждень ти нас більше не побачиш.

От як, він їх не побачить! Аби тільки вони знали, що він намислив!

На це не було відповіді. Хлопці забрали платівки, їм Андрій просто став огидний, нахаба, вони не попрощавшись вийшли з двору.

— У неділю приходьте на всілля! — гукнув Андрій.

— Дурний ти! — огризнувся Гриша. Він запевнив Петра,

що Марта ніколи не вийде заміж за Андрія, це вже він знає, одна таємниця.

— Нащо тобі ці платівки? — перебив Петро, запалюючи другу цигарку.

Гриша:

— Думаю зробити радіоприймач.

— А, радіо! — якби Гриша знав, як Петрові раптом розболілась голова, він би не ліз до нього з своїм радіом. Петро зараз піде спати, як йому усе остогидло, він не може спокійно дивитися на Андрія, — ти знаєш, що я надумав, Гришо?

Той насторожився. Петрові голос забринів погрозою.

— Я думаю спалити Андрія. Що ти на це скажеш, Гришо?

— Цього не роби. Все одно Марта не схоче з ним одружуватись.

Петро:

— Так говорить усе село, а я не глухий.

Гриша не відповів. Він почав краяти платівки, витяг з шухляди якісь гвинтики, дріт. Петро може наплювати на все і вчитись, як роблять радіоприймач. Про це є цілі книжки, дещо Гриша прочитав, він зробить, будьте певні.

Гриша майстрував цілий тиждень, головне робота ускладнялась тим, що не було потрібних гвинтиків, доводилось їх самому випилувати, але упертість річ непереможна, будь ласка, і Гриша не сумував. Петро допомагав йому, не розумів тільки, нащо й кому здався оцей приймач, вони ж підуть на завод, раз уже вирішено.

— Слухатиме Терешко, він сліпий, — сказав Гриша, — та просто нема більше чого робити.

Еге, Терешко був безпорадний. Він став підозріло кашляти, уранці прокидався увесь спітнілий, на очах догорав, як свічка. Він хотів послухати газету, адже життя іде вперед, багато є цікавого, прошу, варто було б передплатити газету.

— Я вам зроблю радіо! — сказав Гриша. — Ви будете слухати увесь світ!

— Радіо? — зрадив Терешко. — Він сам про це думав, не було тільки грошей. Він довго тис Гриші руку, хитав головою і заплакав, — нещаслива доля, вічна темрява.

Більше того, Гриші сплила інша думка, добре було б поставити біля кооператива гучномовець, але треба на це не мало грошей, яких сто карбованців, — краще робити маленький приймач, на все є свій час.

— Ти його не зробиш, — недовірливо сказав Петро. Пусте, Петро не це хотів сказати, Гриша нехай не дивується, коли почує пару слів: у Петра немає більше грошей.

— Як то немає грошей? Ти десь загубив їх, чи що?

Не загубив і нікому не віддав свої гроші. Вийшло це якось несподівано, Марта раптом забажала червоні чоботи, і Петро купив уже ремся. Він розгорнув пакунок, поклав на стіл червоний сап'янець. Це дорогий ремінь, вийдуть непогані чоботи, треба тільки ще підшви, але грошей більше не вистачило. Нехай Гриша позичить, Петро віддасть, як улаштується на заводі.

Гриша мовчки дав півкарбованця. Власне, що він міг сказати, коли Петро такий нерозважний? — Гриша тільки попередив, так, між іншим, що тепер вони на двох мають дуже мало грошей, вони ж не заробляють, і хто його знає, що згодом будуть їсти.

Ти чуєш, Петре?

Хе-хе, чує, та це його тепер мало обходить, гроші дрібниця, коли не полова, нехай Гриша гляне, які це вийдуть розкішні чоботи, Марта буде виглядати панянкою, коли їх обує. Добре було б купити Марті ще й хустку.

Гадаю, ти позичиш мені яких пару півкарбованців. Їй же треба хустку, чи як ти думаєш?

Гриша оскаженів. Петро зовсім дурний, або глузує. Гриша сказав, просто спитав, коли Петро хоче знати:

— Цікаво, чи верне тобі гроші Мартин чоловік? Вона вийде заміж у твоїх чоботях!

Петро:

Ну, це ще побачимо. Може чоловік її сам уже оце шие червоні чоботи, ха-ха! Ми з нею умовились.

І чорт знає й що. Гриші стало сумно, він рішив більше не давати Петрові ні копійки, його гаман перед ним назавжди зачинений, як могила. Цього ж таки вечора Гриша сказав Марті:

— Я вже й не знаю, нащо ти його дурить?

Марта зареготалась. Вона зовсім не дурить, Петро сам нав'язавсь пошити чоботи, ще й купить хустку. Він же багатий, як піп.

Гриша:

— Так, він багатий. Але він думає, що ти будеш його жінка. Й Андрій думає, і ще дехто...

— Кажи, що й ти думаєш, — правда ж, Гришо?

Ну й він. Гриша й собі зареготався, узяв Мартині руки, довго гладив їх, тоді поклав лице своє Марті на коліна, так було гарно мовчати і нічого не думати...

Нарешті, Петро пошив чоботи, ув'язав у хустку, поклав на стіл. Дивно, Гриша ніяк не впорається з своїм приймачем, ось уже минає другий тиждень.

— Завтра слухати будемо увесь світ, — озвався Гриша. — Ти мені не показав червоних чобіт.

Петро розв'язав хустку, будь ласка, принаймні у селі ніхто не пошиє таких чобіт, Петро певний цього, він уже знає.

— Добрі чоботи, жаль тільки, що пропали гроші, — сказав Гриша.

Ти все про гроші. Не турбуйсь, я їх тобі віддам, дай тільки улаштуватись на заводі.

Гриша жартує, не більше, — Петро може нести чоботи куди наладивсь, Марта жде їх, — ах, який же ти дурний, Петре!

На другий день у селі була новина, дивна річ, Гриша улаштував радіоприймач. Йому принесли дві тички, біля Терешкової хаги зійшлося півсела, еге ж, еге, диво з див, нечиста сила. Ніхто цього не сподівався від Гриші, не дарма він жив у місті, розумна голова, оця скринька скоро заграє, треба тільки надіти телефони. Гриша говорить багато незрозумілих слів і термінів, сила різних назвиськ, — ну та й Гриша, тямущий парубійко. Терешко тепер не сумуватиме, слухати буде, що говорить далекий світ, велика й дивна річ оце радіо.

Прийшла й Марта у червоних чоботях, вона посміхнулась і помахала Гриші рукою, коли він виліз на явір прив'язувати щоглу.

— Оберсжно, упадеш! — гукнули люди.

Гриша не чув їх, він уже видерся з щоглою на самий верхок дерева, явір височенне дерево, Гриша глянув униз і завагався. Він поблід, видно, йому на мить закрутилась голова.

— Упадеш! — замахала руками Марта.

Гриша тепер сміливо видерся вище, робив усе однією рукою, другою держав щоглу. Раптом почувся пронизливий зойк, це крикнула Марта, охопивши лице долонями. Страшне видовище, незабутній час! — під Гришею зломилась гілка, він згубив рівновагу і разом з щоглою полетів на землю. Його хотіли узяти на руки, але він голосно застогнав, був з лица білий, як крейда, на устах йому виступила кров. Він страждав і мучився, заплющивши очі. Тоді сталось зовсім незрозуміле й несподіване, — Петро наче здурів, зійшов з глузду. З лементом кинувся він на радіоприймач, почав топтати його ногами, кидав об дерево, потрощивши його на шматки. Тоді ліг біля Гриші й заплакав.

Це було сумне видовище, дехто плакав, Марта хотіла підійти до Гриші, їй в очах стояли сльози, але Андрій схопив її за руку й потяг з гурту.

Гриша розплющив очі, поворушив устами, він просив пити. Згодом, коли його поклали в хаті, він почав гукати Марту, його мучила пропасниця, він кричав, він таки заб'є того Андрія, нехай тільки зведеться на ноги, — о! До самого ранку він не приходив до пам'яті на устах йому запеклась кров, кричав з болю й кликав Марту.

Уранці йому трохи полегшало, він сказав, що добре було б, якби приїхав лікар.

Петро:

— На це у нас немає грошей. Але ти й так здоровий, ти завтра будеш ходити!

— Коли б тільки я не був горбатий, мені так болить спина!

— Ні! — промовив Петро і, помітивши сльози у Гриші на очах, одвернувся до стіни й розчулено захлипав...

Нарешті, Гриша устав з постелі, йому більше ніщо не боліло, він тільки назавжди став горбатий. Його зігнуло коро-

мислом, виглядав страшним калікою, вродливий парубійко став людиною, жалю гідною, дивлячись на нього, хотілось плакати.

— Я ж казав, що треба було привезти лікаря! — говорив Гриша, докірливо подивившись на Петра. — Нехай би він узяв два карбованці.

— Дай, поможу тобі одягти сорочку! — Петро помагає Гриші, деякий час мовчать, тоді, побравшись за руки, схиляються один одному на груди й голосно плачуть.

Така вже доля...

Та минув час, дещо забулось, Гриша знову став веселий, він навіть зважився піти до Марти. О, як він її давно бачив, цілих два тижні, вона так змінилась, — хе-хе, — і він ще міг зашміятись, оцей каліка.

Так, Марта багато змінилась за ці два тижні, перестала часто реготатись, помужнішала й покращала.

— Я дивлюсь на тебе, і ти наче виходиш заміж, — сказав Гриша, узявши її за руки. Коли б я не знав, що це брехня, — можна подумати, що все правда.

Марта сказала, що він не помиляється, прошу, людині ніхто не може заборонити, що вона робить, ага, Гриша не сказав, що він думає тепер робити?

— Як що? — здивувався Гриша.

— Казав, ніби підеш з Петром десь на завод.

Він похапцем запалив цигарку, хотів випростатись у спині і мимоволі застогнав. Ну, от, нащо було йому її обніматися? Марта ж його не любить і радить берегти себе, щоб не вмерти. Гриша ще більше засумував, йому здалося, наче вона панькається з ним, мов з дитиною. Так, на завод піде, але разом з нею, принаймні вони так були умовились.

— Куди саме? — Марта щось не пригадує.

— Ми умовились піти разом на завод.

Марта:

— А, це! — їй важко було підшукати належні слова, вона хвилювалась, нарешті, таки перемогла себе, нехай Гриша слухає. Правда, Гришу любить, але він каліка... ні, вона не це хотіла сказати, не крутість, навпаки, вона любить тільки його, більше нічого не може сказати.

— Можеш казати просто! — тихо промовив Гриша, похиливши свою кучеряву голову. — Ти кажи, що виходиш заміж за Андрія.

Вона мовчки хитнула головою.

— Ти вже йдеш? — спитав Гриша, помітивши, як вона звелась на ноги...

Ні, я вийду! — незабаром вона принесла щось ув'язане в хустку. Це Петрові чоботи, Гриша віддасть йому назад, чоботи їй дуже тісні, нехай їх носить Петро. Вона засміялась сухо й байдуже, вона вже самостійна дівчина, повні літа й сила.

Сміх вразив Гришу до болю, він увесь зігнувся, узяв чоботи й тихо пішов додому. Чоботи кинув на лаву. Будь ласка, плакали грошки, нехай Петро обує ці чобітки, коли на в'язах має таку голову.

— Так вона сказала? — по-дурному усміхаючись, спитав Петро.

Гриша не бреше, не такий він став, щоб брехати, — але що робить Петро? Він остаточно здурів, адже чоботи можна продати!

Петро мовчки порубав чоботи, шматки викинув з хати, він, слава богу, не дурний, щоб продавати чоботи, більше того, він це покаже кому слід, о, він покаже!

— Марта божевільна, щоб ти знав, Гришо! вигукнув він, погрозово розмахуючи руками.

Гриша жалібно посміхався, він згоден, Марта божевільна, те й се, коли хочете, краще Петрові змовкнути, Терешко має щось сказати.

— Чую, ви все про Марту! — сказав він. — Нехай собі іде за Андрія, туди їй і дорога. На світі є кращі дівчата, а ви вже не діти, мені просто сумно такс чути.

— Еге, це все Гриша! — почав чомусь виправдуватись Петро. — Марта погана людина і зовсім не вродлива, як дехто думає.

— Принаймні я чобіт їй не шив! — огризнувся Гриша. Між ними вистигала суперечка, коли не лайка, вони ладні були вже битись, але Терешко застержливо махнув рукою. Що,

власне, вони хочуть від Марти? Одружитись з нею? Та коли вони хочуть знати, вона буде справді таки божевільна, її мати умерла в жовтому домі. Терешко хотів цим остаточно очорнити перед ними Марту, та це мало йому вдалося, Петро сказав:

— Мати, а не Марта божевільна! — Терешкові довелось змовчати. Згодом він не стерпів, він скаже усю правду просто їм в очі.

— Я скажу, що ви пропащі люди! — Йому життя їхне не подобається, так зараз жити не можна, треба кудись прикласти свої руки й розум, поки не пізно. Він пальцем постукав по столі. І чого, власне, вони сидять у селі? Продали слюсарню, увесь час говорили про якийсь там завод і до цього часу не рушили й бровую, глум один, не менше. Еге, прогуляли гроші, Петро, хто знає нащо, пошив червоні чоботи, — лихая доля, аджеж вони скоро стануть старцями, — Терешко схвильований, більше не вимовить і слова, хоч би вони й хотіли.

По довгій павзі Петро запевнив, що вони завтра підуть до міста і конче улаштуються на заводі. Петро, власне, нічого й не мав з Мартою, вона йому ні до чого, більше того, він плювати на неї хотів, еге ж, еге, так то, не менше, і хто знає й що, бо Петро ніколи не міг сподіватись на те, що трапилось цього ж таки дня по обіді.

Вони з Гришею прийшли додому збентежені й розгублені, не знали, як дати собі раду, Петро спитав:

— У тебе є гроші?

Гриша пошукав у кишенях, віддав Петрові останні два карбованці і засмутився.

— Ти знаєш, я йду до міста, — сказав Петро. — Нехай тут усе провалиться, разом з селом.

Гриша не міг іти більше до міста, він був нещаслива людина, він сказав, що Петро не йде, а тікає звідци, бо йому соромно, мізерний старець, — цікаво, скільки йому коштували червоні чоботи? Він зло посміхнувся, намагаючись хоч цим дошкулити приятелів.

Петро:

— Еге, я піду сам, ти горбатий і ніхто тебе не прийме на

роботу. Глянь на себе, ти каліка, просто стидно з тобою сидіти. — Петро відсунувся трохи від Гриші, нехай знає, аджеж таке обом лихо, вони не знали, як забутись, — ти таки справді каліка, Гришо!

Гриша щось пошукав у кишені, подав Петрові трохи срібла. Він думав, що більше не має ні копійки, Петрові пригодяться і ці дрібні, і нащо лаятись? Гриша ж більше не може піти до міста, він горбатий і в цьому не винен.

Петро відвернувся. Йому спітніло лице, він рукавом витер собі очі. Тепер вони наперсбій хотіли прислужитись один одному.

Петро:

— Тільки улаштуєсь на заводі — перешлю тобі сто червінців. Ти можеш бути спокійний.

Гриша знову здобув з кишені дві копійки, — дрібниця, правда, але все таки гроші. Петро може випити шклянку зельтерської води. Гриша оце з охотою пішов би до церкви, хоч одним оком глянути на вінчання, — ха-ха, — який дурень Андрій, що одружується з Мартою!

— Я просто радий, Петре! Вона чіплялась до мене, але я не такий уже дурний, як вона думала. Вона хотіла більшого, а я не хотів. Вона відчепилась. Хотів би я знати, як вони будуть жити разом. Ха-ха-ха!

Петро подумав. Так, він теж щось пригадує, він сказав Марті отаке:

— Шукай собі, Марто, інших дурнів, як той Андрій! — от що я їй одрізан! Чоботи дурниця, головне, не доведе себе піти з нею під вінець, так то! — все таки й Петро пішов би глянути на вінчання, не в церкву, зовсім ні, стане десь серед дороги і буде реготатись, скільки захоче.

Задоволені з такої витівки, вони ідуть глянути на Мартине вінчання. Ну, безумовно, вони стали осторонь від церковних дверей, біля нового дзвона, курили цигарки, байдуже спльовуючи на землю, наче які чужинці, що випадково потрапили у невідоме село. Відправа у церкві тяглася довго, просто набридло ждати. Гриша спитав у людей, хто саме вінчається.

— Марта й Андрій? Ми не знали! — і голосно, щоб усі

почули, звернувся до Петра: — нарешті, таки й Марта виходить заміж, ха-ха! — та цього ніхто не почув, з церкви посунули люди й молоде подружжя. Андрій, вів Марту за руку, вона спустила собі вії на засоромлені очі, вона була дуже продлива, — сге, вона дуже гарна! — сказав Гриша. Раптом він заметушився, витяг з-за пазухи зім'яту квітку, він такє надумав смішне, цікаво, що скаже Марта, коли він подасть їй оцю квітку. Він навмисне її зім'яв, хіба буде дурний дарувати їй свіжу квітку? Міг би й виконати свій намір, та віз з подружжям рвонувся, за ним побігли люди, біля церкви залишились тільки Петро й Гриша. Вони посідали на дзвоні. Гриша сказав, що цього дзвона купив Андрійв батько, покійний Жменя.

— Він був нерозумний, такий буде й Андрій, от побачиш! — сказав Петро.

Гриша:

— Я теж так думаю.

Павза.

— Ти щось думаєш, Гришо? — спитав Петро.

— Нічого. Гриша тільки курить цигарку.

— Ну й кури.

На липу сів голуб, розправив крила й забуркотів. Петро довго дививсь на голуба, зідхнув і наче сам до себе промовив:

— Птиця і та буває одинока. Я кажу про цього голуба.

Гриша мовчав. Він витяг з кишені срібний півкарбованець, не малі гроші, — будь ласка, Петре, візьми його собі. Він же справді іде до міста?

Петро:

— Завтра й піду. Дуже погано, що ми не можемо піти разом.

Гриша:

— Я вже своє відходив. Ти справді таки думаєш піти на завод? Я може вмру, мені часто болить спина. — І він посміхнувся. Так смішно, пригадав Марту, вона до нього чіплялась, це було дивно і вже минуло, почало забуватись. Таке життя.

Уночі Петра не стало. Він залишив на столі всі свої гроші, а сам зник. Він пішов до Яреми в комуну.

IX

Пішов уже другий тиждень, а Петро все ще не міг зважитись піти в комуну. Він жив на залізничній станції разом з поденними робітниками, заробляв собі на хліб випадковою роботою й жив, коли це можна назвати життям. Петро все ще чогось чекав. Вечорами виходив за станцію, зупинявся на могилі й дививсь у далечінь. Далеко у степу виринали огні комун. Там світилось, жили люди, туди тягло Петра, але він уперто чекав на слушний випадок. Постоявши яку годину, він зідхав і йшов назад.

Він був обшарпаний; одяга на ньому зносилась і порвалась, він пройшов усю дорогу від села пішки, інколи видираючись на вагони вантажних поїздів. Ці мандри коштували багато взяття й часу, прибукавши сюди на станцію – він зовсім знікчемнів, підупав на силах, мав вигляд пропащої людини. Еге, але справа ще ускладнилась нічними холодами. Петро жорстоко мерз у благенькому вбранні, треба було щось думати. Незабаром зима, він може тут зовсім замерзнути, він просто стримувався, щоб не заплакати при такій думці. Ну, не підє ж він у комуну до Яреми у такому вигляді? — чортова робота не менше, о, як жаль себе, коли добре подумаєш!

Осені приходив кінсьць. Поденні робітники почали розходитись зі станції, ішли кудись у теплі краї, шукати долі. Петрові запропонували зробити те саме.

Я не підє, — сказав він. Аджеж він раптом намислив зкономити тижневий заробіток, їсти один раз на день і купити пристойне убрання, щоб з'явитись перед Яремою принаймні не старцем. Ох, які це холодні ночі, він тремтів до самого ранку, мерз, як цуцєня, і тихенько плакав. Все таки

твердо рішив краще змерзнути, ніж піти в комуну у такому вигляді. Губити йому більше нічого, він жив надією. Коли приходив поштовий поїзд, Петро біг за водокачку на пошту міг хтось приїхати з комуні і його впізнають...

І раптом, цілком несподівано, не приходив ще поштовий поїзд біля станції зупинилась підвода. Просто диво, але Петро відразу опинився в Яреминих обіймах.

Хай тобі біс, це ж ти, Пестре? — скрикнув Ярема. — Насте, це той Петро, невже не пізнаєш?

Настя підійшла до них, вона не зміла подати Петрові руку, такий він був засоромлений.

Яремі все стало зрозуміле, він не був дурний, навпаки, міг багато в чому розбиратись, він зробив вигляд, що дуже здивований такої зустрічі, не більше.

Я не знав, що на заводі ходять у такому вбранні. Невже там усі так ходять?

Це полегшило Петрове становище, будь ласка, він весело зареготавсь, сказав, що на заводі ходять далеко краще, але коли робітники їдуть десь по залізо, чи по що інше, — одягають на себе отаке ганчір'я. Економія грає велику роль, приблизно так розуміє Петро.

— Наш завод звідси дуже далеко, ми уже тиждень збираємо залізні покидьки, досить неохайна робота й отак обірвались. — Він усе говорив, говорив, він задоволений, на місяць одержує не малу платню, робота легка, маленьке лихо, що інколи доводиться їздити по брукт. У комуні часом немає негодящого заліза? Ми могли б забрати.

Настя сказала, що такого заліза якраз немає, покидьки зібрали комсомольці ще рік тому, — ага, вона й забула спитати, чи Петро хотів би тепер вернутись в комуну?

Петро:

— Як то? Я цього не розумію.

— Вона каже, щоб ти кинув свій завод і перейшов у комуну, принаймні я так зрозумів! — промовив Ярема. — От, я тсж такої думки, у нас далеко краще, ніж на заводі.

Ну, це ще питання, а втім Петро подумає. Справа в тому, що він на заводі має несплачене утримання, правду кажучи,

не великі гроші, дещо. Подруге, яюсь незручно кидати своїх товаришів, це нечесно, а так,—він би з охотою.

— А чесно утекти з комуні? — засміялася Настя. Ти був покинув комуну, не сказавши нічого, ха-ха! — Еге ж, еге, чесність річ досить тендітна, з нею треба обережно. Думати довго не доводиться, а зараз їхати в комуну.

Петро погодився. Він зумів приховати свою радість, але його такий вигляд, усі подумують, що його витягли десь з калюжі, ні, він не поїде.

Це вже біс його знає й що, Настя вигукнула, що він соромливий, як дівчина, у комуну раніш приходили й не такі люди, буквально голі й ніщо з ними не сталося, навпаки, вони тепер хороші комунари. Треба тільки поїхати, його одягнуть, як ляльку, коли він на це заслуговуватиме.

Петро зробив вигляд, що скорився. Він тільки зауважив, щоб Ярема не так гнав коней. Та Ярема й сам знав, що робити. Настя каже, що вже пізно? — але тільки що вийшло сонце й, головне, не треба гарячити коней, Ярема за них відповідає. Що б то не було, а Петро не міг показатись у такому вигляді перед усією комунною і нехай Настя не хвилюється.

Ми їдемо цілу годину, — сказала вона.

Еге, цілу годину п'ять верстов. Ярема з усієї сили витяг коня пужалном, той стрибнув і порвав посторонки. Не будуть же вони їхати одним конем? — Ярема почав зв'язувати посторонки, з цього нічого не виходило, вузли рвалися, Ярема вже не знає, що його робити. Він глянув на небо і посміхнувся. Був уже пізній вечір. Спереду горіли огні комуні. Там їх ждали, але зовсім не треба хвилюватись, як це робить Настя, от і все, Ярема погнав коней.

Розкішно. Приїхали уночі, не спав тільки один сторож. Він підійшов до Петра, довго вдивлявся йому в лице, аджеж такий холод, а Петро не змерз. Бо на ньому якась хустка! Настина вовняна хустка здорово йому прислужилась у дорозі, він би зовсім окацуб, чувається, що десь цими днями упаде зима, те й се, Петро улучив мент, поки Настя з Яремою порались біля коней, тихо прокравсь до Яреми в кімнатку, — хай йому біс, ніхто його не помітив, він би оце на radoщах випив чарочку.

Він одяг Яремине нове вбрання, вимився милом, — прошу, знову свіжий і вродливий парубійко, він таки вміючи збрехав, що працює на заводі, — засміявся Ярема.

Я тобі дарую оцю одягу! Ха-ха! — Настя нічого не зрозуміла, такі всі жінки, їх може обдурити й дитина. Повір, Яремо, Петро не мав за душею ні копійки, бували голодні дні, ціле божевілья. Правда, на завод він ходив, але туди приймають старих майстрів, давніх робітників. Петро міг би пропасти на станції, — що? Ні в якому разі не пішов би в село, та взагалі він туди більше не вернеться.

Погасивши світ, Ярема спитав, що там у селі.

Нічого особливого, Петрові просто не хочеться про нього й згадувати, та коли Ярема так домагається, — скаже: — Марта вийшла заміж.

Дсякий час вони лежали мовчки. Згодом Ярема сказав:

— Жаль Гришу, він каліка. І Марта...

— Ти хочеш цим щось сказати? — вигукнув Петро, звившись на лікоть. — Краще спитай про Констанцію! — Йому ж просто неприємно було згадувати Марту, хай собі Ярема запам'ятає. Він уже не міг заснути, палив цигарки, нарешті, почав ходити по кімнаті. Перед світом лице йому було стомлене, під очима лягли синці, він мав вигляд дуже засмученої людини, — боже, як сумно, і нехай Ярема гляне у вікно, там випав перший сніг.

— Еге, сніг, спокійно вдягаючись, промовив Ярема. — Значить, Гриша горбатий? Я про це думав цілу ніч. Ти все ходив, а я думав.

От як, Ярема бачив, що Петро не спав?

— Не міг заснути, бо в тебе повно бліх, — роздратовано відповів Петро. Ярема посміхнувся. Це ще більше зірвало Петра, він сказав, що Ярема менше всього думає про Гришу, йому Констанція на думці, так, так, Констанція, якої він ніколи більше не побачить.

На диво Ярема тільки зареготався.

— А ти ходив цілу ніч і мріяв про Марту. Забудь, вона вийшла заміж, ти зістався з носом.

— А ти без носа. Просто дивно, як Настя з тобою може

їздити на одному возі! — Петро цілу ніч не спав і був роздратований.

— Це інше діло. Ми з нею шукали тебе на станціях, щоб ти не вмер, як цуценя.

— Що? — На Петровому місці треба було мовчки вийти з кімнати, кинути Яремі його вбрання, — прошу, бери його собі, й геть піти, світ-за-очі. Але Петро цього не зробив, він був змучений, йому набридло поневірятись, він тільки спитав, чи нічого нового не трапилось у комуні.

— Нічого. Ліда тебе згадувала і не виходить заміж, як дехто в селі.

Петро:

— Я питаю про роботу! — На Петра раптом зійшло якесь надхнення, він повеселішав і запевняє Ярему, що з комуні не піде доти, аж доки не одружиться з Настею. Еге ж, еге, вони давно кохались, коли Ярема хоче знати. Петрові треба сказати одне слово і Настя буде його дружина. Він цього й приїхав сюди, не менше, — ха-ха! Ярема почав щось уважно шукати в скрині, руки йому затремтіли, здається, Петро питав про роботу? Настя, чи хтось інший, не важно, але коли Петро думає, що комуна сиділа склавши руки — то глибоко помиляється.

Навпаки, тепер комуна важко й упізнати, так усе змінилось, і люди, й земля, інша форма. Коли б не цей сніг — Петро міг би піти до болота. Там раніше ріс один очерет і кричали качки, будь ласка, тепер болото висушили, набрали чимало торфу, розкішні будуть сіножаті й риба у великих ровах, це вже ясно. Правда, меліорація коштувала не мало часу й грошей, але комуна має торфу років на п'ять, коли не більше. Так. Ще продали годованих свиней, кілька племінних розплідників, добрий зиск, на ці гроші придбали новий трактор. До комуні з сусіднього села пристало два комсомольці й п'ять комуністів з родинами, еге, це щира правда. З весни мають відкрити цегельню, але цегла піде на новий будинок, де житиме уся комуна. Цей будинок занадто тісний, піде на приміщення для птиці, — щоб не забути — комуна матиме ще й птахівниче господарство.

— Я це тільки кажу, а ти побачиш більше! — нстерпляче закінчив Ярема, хвилину мовчав і, роблено позіхаючи, спитав: — про Настю, правда, брехав, Петро? А втім це мене зовсім не обходить. — Він довго чекав на відповідь, та Петро сказав не те, що треба, він сказав, що Яремі вірить і сам огляне господарство. Ярема схвильовано зупинив його за руку: — усього пару слів, Петро мусить одягти кожух, надворі зима, — сге ж, він брехав про Настю?

— Ти одягни мій кожух, я щось хотів сказати... ага, ну, йди. — Він безпорадно опустив руки, він дуже сумував, ха-ха, великий з Петра брехун, коли той хоче знати. Хіба він схоче одружитись з Настєю? Принаймні Ліда далеко краща. Вона увесь час згадувала Петра й трохи плакала.

— Це правда? — збліднувши промовив Петро. Він питає серйозно, крутість тут ні до чого. Ярема відповідає за кожне своє слово. Плакала Ліда? Петрів тон просто злякав Ярему, — правда, Ліда згадувала, Ярема сам не бачив її сліз, трохи вона була зажурена, не більше. Петро може спокійно піти глянути на господарство.

Так, Ярема нічого не перебільшив, навпаки, дещо було недоказане. У великій повітці стояло уже п'ять тракторів і величезні дві молотарки. Петро не забув піти у повіточку, де колись лежали цуценята. Він посміхнувся, — на тому місці сидів чорний собака, увесь волохатий, як розкудовчена рогожка. Собака байдуже помахував хвостом.

— Він тебе з'їсть! — несподівано сказала Настя, тихо увійшовши в повіточку. — Це злий собака, його рябу сестру ми віддали у сусідній колектив, щоб ти бачив, яка з неї виросла сука! Я хочу тобі щось сказати і забула. Чого ти на мене так дивишся?

Петро не відповів і все дивився на неї. Вона зараз була далеко миліша й спокусливіша, ніж колись, наче помолодшала, великі рум'янци лежали їй на щоках, Петро сказав:

— Ти дуже вродлива, коли придивитись!

Настя почервоніла. О, вона погана, є від неї кращі, але про це треба забути, — чортова молодиця, вона зручно стала до Петра боком, але їй же так холодно, дме вітер! — Петро

міг би дати їй свій кожух. У повіточці дме вітер. Настя сказала хазяйським тоном, що Петро знову буде в слюсарні. Це вона сказала уже на ганкові, просто кинула слова через плече і сховалась у коридорі. Петро був пішов за нею і в дверях зустрів Ліду. Вона персв'язала лице хусткою, їй болять зуби.

— Здрастуй, ти давно приїхав, Пестре? — вона подала йому свою маленьку ручку, — аби тільки він знав, як їй болять зуби, неймовірне страждання, особливо вночі.

От воно що, болять зуби! Петро не мав що далі сказати, — на якій сатани вона персв'язала лице, наче вона каліка? — Петро випустив її руку.

— Ти десь ходила боса й простудилась.

— Еге, я ходила боса. — Невже Петро не розуміє, що їй нічого не лишилось, як тільки простудитись і вмерти? Може він піде до неї в кімнату, тут так холодно.

— Ні, я зараз іду до Яреми.

Ліда:

— Я ж кажу, мені треба було тільки простудитись...

— І вмерти... — жорстоко закінчив Петро і засміявся. На якого біса вона хоч персв'язала лице, наче яка каліка?

Ліді одразу лице спалахнуло, вона просто вигукнула:

— Коли б я умерла, — ти у всьому винен!

Що це, погроза? Та Петро не розгубився, безумовно, тут холодно, вони підуть до неї в кімнату. Еге, оцю хустку треба скинути, зуби й не думають боліти, — сядь, Лідо, десь на стілець, тобі умирати рано, ну, про це потім! — він повернувся на закаблуках і вийшов. Він сказав Яремі, що Ліді болять зуби.

— Брехня! — зареготався Ярема. — Я тепер усе розумію. — Настя була так само персв'язала лице, стільки тієї мороки, поки не скинула свою хустку, вона теж загрожувала Яремі, що вмере, — такі усі жінки. Але згодом забулось і знову справа між ними налагодилась.

— З Настею? У вас нічого не налагодилось, — перебив Петро.

Ярема:

— Як то? Коли хочеш — я можу з нею у всякий час одружитись.

— Ну, це ще побачимо! — Петрові було приємно хвилювати Ярему, він сказав, що Ярема цього не зробить. Це стосується одруження з Настею. — Ти Констанцію за Настю не проміняєш!

Це інша справа. Ярема про це не хоче більше говорити, він спитав, чи Петро знову буде в слюсарні? Розкішно.

Так минав час, прийшли різдвяні свята, трохи перевалило за новий рік. Петрова справа з Настею й Лідою зайшли так далеко, що він сам уже нічого не розумів, — власне нічого особливого, але дехто посміхався, цікаво, чим це скінчиться, що буде робити оцей вродливий парубійко, може, чого доброго, знову утече з комуни, на всі чотири боки. Петро ще й байдикував.

Комсомольці, четверо завзятих хлопців, попередили:

Петре, аджеж так не можна, ти зовсім нічого не робиш. Ну, що ти зробив за цей час?

Петро мовчав. Напохваті у нього була відповідь, він міг дати кожному одкоша, будь ласка, але покищо мовчав. Комсомольці, оці завзяті хлопці, глянули в слюсарню. Багато роботи було не виконано, хлопець, Петрів учень, за два місяці не вмів добре володіти щипцями, — ну, куди це годиться? І Петрові не соромно? Він просто ледащо, коли не більше. Його треба було попобити, коли б сила, а втім маленьке попередження, гадають, Петро візьме себе до рук, усього кращого.

Минув другий тиждень — Петро не взявсь і за холодну воду. У чому справа? — він сам не знав. Може йому набридлила робота — тоді десь треба поїздити, принаймні Ярема так думає. Він сказав:

— Тебе думають викинути з комуни. Справді, ти нічого не робиш!

Павза.

— І не вчиш свого хлопця. Він ніколи не буде слюсарем.

Петро стомлено позіхнув, — ох, як же йому сумно, аби тільки знали.

— Нехай викидають, я піду на завод.

Чорт зна що, або Петро зовсім збожеволів, пропаша людина. Він думає, що на завод приймають гуляти і за це пла-

тять гроші. Повір, Пестре, більше тебе ніхто не забиратиме з холодних станцій, ти загинеш, як руде мишеня, Ярема дещо тямить. І питання, де краще, чи на заводі, чи тут у комуні. Ярема теж не мало вештався по світі, над комуну нічого кращого не бачив, це раз. Потім так поводження різко кидається в очі.

— Ти мєлєш щось незрозуміле! — сказав Петро.

Я кажу про Ліду. Ти мусиш з нею одружитись. Ну, на що це подібне, сам подумай! — Яремі дуже жаль Петра і разом з тим була надія, що він стане порядною людиною, коли одружиться. Усі чоловіки з комуні так само думають, дуже раді, що так склалось, Ярема навіть про це мав розмову з Настею, але вона подумала й сказала: — він з нею одружиться. — Чому? Настя не може сказати, у крайньому разі з Петром доведеться попроситись. Отже Ярема й говорить, щоб часом справа не кінчилась сумно, еге ж, еге, так думає комуна.

Петро хитро посміхнувся, нерозважна голова.

— Тоді й ти одружишся, Яремо! — він натякнув на Настю.

— То друге діло! — задоволено відповів Ярема. Дивно тільки, як Петро знає про його відносини з Настею, хе-хе, аджеж він ховався з цим увесь час, — він тільки похитав головою. Так, Настя не погана людина і вродлива жінка, Петро, на жаль, її не знає. Коли народиться дитина — Ярема не смітиме від неї відмовитись, так, кажу, далеко зайшла справа. Прошу, не важно, що Настя живе в комуні, повірте, що вона є людина, це, принаймні, насамперед. Ярема житиме з нею і більше йому нічого не треба, про минуле давно треба забути, як забув Ярема Констанцію. Еге, він її забув. Він розгублено узяв Петра за руку й схлипнув, такий був щасливий. Він радить Петрові негайно одружитись з Лідою, коли не хоче ваятись на станціях і голодувати, як собака. — Правду кажучи, цього й не минеш, глянь, яка стада Ліда, — о, ти спритний молодчина Петре, хе-хе!

Петро уперто мовчав, він щось думав своє. Увечері Ліда сказала йому, що з нею щось дивне твориться, їй так сумно, чи знає Петро, що вона собі намислила?

Я думаю на ту зиму поїхати вчитись. Що ти на це скажеш?

— Що ти не поїдеш! — засміявся Петро. — Я думав їхати на завод, а приїхав сюди, — і він узяв Ліду за руку.

От воно що! — виходить, він приїхав до неї?

Еге, я приїхав до тебе! — він довго дивився Ліді в лице, вона йому чомусь нагадала Марту, він заплющив очі і так довго сидів, стискаючи Лідину руку. Він пригадав Мартине вінчання з Андрієм, — так он як воно вийшло, більше ніколи він не візьме Марту за руку й не поцілує її пальчиків, — що він робить? — скрикнула Ліда. — Ти плачеш і цілуєш мою руку!

— То я так! — він знов узяв її за руку, відчуваючи, яка вона близька й ніжна, оця Ліда. Він тепер твердо рішив, не покладаючи рук, працювати в слюсарні, він нажене прогаяний час, будь ласка, може потроху забуде Марту, він це знає і покаже кому слід, які в нього руки.

Вийшовши від Ліди, Петро чомусь згадав, що не було у нього сірників. І раптом, собі на здивовання, постукав до Насті в кімнату. Даруй, але йому треба трохи сірників, яку нару, не більше, він зараз і піде.

Сірники є, але ти можеш і сісти! — сказала Настя, персгортаючи якусь книгу. Оце вона робить підрахунки на першу половину зими. Петро й уявити не може, які прибутки має комуна з молодих телят. Їх годували самим пійлом з молоком, — ну, скільки маємо прибутку? Три сотні? Тоді Петро нічого не тямить. На самих телятах чистого прибутку п'ятсот, це щось та значить. — За добру породу худоби ми дістали золоту медалю. Може нецікаво? Тоді говори, що в тебе нового.

Петро сказав, що нічого особливого не трапилось, його трохи дивує, що Настя змінилась, усе говорить про роботу, а втім, нехай вона собі, як хоче так і живе.

Так, але ти щось ледарюєш, я вже не знаю, що й думати. Невже тобі приємно гуляти? А може тобі яке лихо, — і вона хитро посміхнулась.

Петро почервонів, але не сказав ні слова.

Настя:

— Еге, тобі велике горе. Я щось чула про якусь Марту. Але це ще не значить, що ти маєш право сидіти, склавши руки.

Петро розлютивсь. Він почав вигукувати, що піде на завод, його туди тягне й кличуть товариші!

О, я не брешу, ти мені не знаєш!

Настя:

— І знаю. Доведи, що більше тебе не заберемо зі станції! Ні, ти ледар, друге діло Ярема, хочу тобі сказати.

Тоді забирай його собі, безногого! — Петро був украй розлючений, перед ним широка дорога і завод з товаришами, — ха-ха, подумаєш, Ярема! Так, так, Петро не жартує, будь ласка! А що Марта, то він наплював на неї, нехай живе з своїм куркуленком, — о!

— Значить, Марта, ота дівчина, вийшла заміж?

— Еге, вона вийшла заміж, — тихо сказав Петро, сів на стілець і охопив лице долонями.

Він плакав.

Це вплинуло на Настю, вона поніжнішала, — повір, Петре, у тебе в слюсарні ціле безладдя, хлопця не вчиш, ну, повір же, Петре! Вона ще щось хотіла додати, та він уже виходив з дверей, трохи постояв у коридорі і вже рішуче попростував до слюсарні...

Так би й давно. О, він ще покаже, не такий уже він ледачий, як дехто думає, коли хочете, він цупко візьме себе до рук і з цього щось та вийде, коли не все, що треба людині.

Тепер він з самого ранку й до вечора і так цілий тиждень — не виходив з слюсарні, впорався з давньою роботою, учень його вправно володів струментом, — дивно, зрештою. Петро, коли захоче, може гору зрушити, він мало й говорив, думав зробити якесь діло, от йому тільки треба живого срібла.

— Я замовлю живого срібла, — сказала Настя, зайшовши до Петра в слюсарню. — Виходить, ти не такий уже пропащий, як я думала!

Петро послав учня по воду. Петро має дещо сказати і вже хотів узяти Настю за руку, але вона відступила до дверей, — рука брудна, у сажі, можна говорити й без цього. Ага,

Ярема там одержав листа десь з села, чи щось подібне до цього, просив, щоб Петро прийшов читати разом.

Лист був од Гриші.

Низський уклін Ярмі, — здрастуй. Оце стало сумно і він пише. Тепер же він сам, упав з явора, покалічивсь, вічно буде горбатий, а Петро десь пішов на завод, я вже не знаю, чи кому буває так сумно, як мені, повір, Яремо. У селі спокійно. Терешко хворий, може й умере. Марта вийшла заміж. Говорять, ніби Андрій б'є її, просто знущується, Марта думає його покинути, же тільки слушного випадку. Бувай здоровий, Яремо, може десь зустрінеш Петра, нехай напише хоч одно слово, — твій Гриша.

— Я так і знав, що Андрій буде її бити! — зажурено промовив Петро і похилив голову. Він відразу пішов до Насті, йому негайно потрібне живе срібло, немає часу ждати. Добре було б, якби він сам поїхав до міста. Як думає Настя?

— Крацього не міг і вигадати, от що я скажу. Увечері одержиш гроші й поїдеш. Гадаю, не довго їздитимеш по своє срібло?

— Ну, що ти! Усього один день! — Увечері він мав гроші, сказав, що поїде ранішнім поїздом, але серед ночі його вже не було в комуні. Він побув тут усього листопад, грудень, січень і половину лютого.

Знову в селі. Але це була несвесела зустріч, страшне видовище: половину села знесло огнем, стояли обгорілі присішки й задимлені печі, нечуваний пожар, огонь разом з будівлями пожер багато хліба, люди залишились старцями під холодним небом і хвилювались, як море.

Терешкову хату урятували, там тепер жило п'ять родин з дітьми, вони увесь час плакали й просили їсти, Гриша не міг заснути, ціле божевілья, він ладен був іти світ-за-очі, якась кара, не менше.

— Ти пішов би до Григорія! — запропонував Петро.

— Там міститься щось чоловік сорок! сказав Гриша. Ні, у Григорія далеко гірше, та не в цьому справа, Гриша щось намислив зробити, але треба повний спокій, щоб не пролетіла й муха, будь ласка, коли Петра цікавить. Гриша

показав ящик, тут різні залізячки, гаечки, одна електрична лампочка, — це не радіо, навпаки, Петро й припустити не може, що це такє. Згодом. Дуже добре, що Петро приїхав, Гриші він зробить одну послугу, принаймні, на нього велика надія.

— Ти ж зараз на заводі?

— Еге, але там був усього один день. На заводі не так то вже й добре. У комуні, де Ярема, далеко кращє. Ти мене слухаєш?

— Це буде винахід! — не слухаючи вигукнув Гриша. — Так, винахід, удосконалений трактор, він буде разом виробляти й електричну силу, та це дуже важко зрозуміти Петрові. Коротко кажучи, Гришин трактор заощаджуватиме майже половину своєї енергії. Я певен цього, я ходив у сусідній колектив глянути на трактора, умію ним володіти, прочитав багато книжок, от побачиш, що з цього вийде!

Петро вірить, він сказав:

— Так, бачу, ти матимеш силу-силенну грошей. Еге, за винахід платять гроші.

Та Гришу не дуже то й вабили гроші, він хоче тільки зробити те, про що на світі ніхто й думати не міг, прошу, тут насамоті можна вигадати дещо путяще. Згодом Гриша має зробити аероплян.

— Ти будеш багатий! скрикнув Петро. — Я знав одного безробітного, він вигадав якусь машину, що ріже хліб, чи щось подібне до цього, і враз зробився найбагатшою людиною у місті. Ти матимеш тисячу, а то й дві, грошей!

Гриша замисливсь. Було б добре, тоді Петрові не доведеться ходити до Яреми в комуну, вони житимуть у селі, часто будуть їздити розважатись до міста й нічого не робитимуть. Власне, Гриша говорить про себе, бо він каліка.

Ти маєш гроші? — спитав він. — Тоді дай мені п'ятьорку, треба купити алюмінію й крицевого дроту. За п'ятьорку ти матимеш тисячу, я жартую...

Петро уже справді повірив у винахід і в тисячу, він оце думає про абсолютний спокій Гриші. Ну, малесеньку кімнатку, простіше висловитись.

У Шамєса така була, зовсім вільна, тут колись жив Криг.

Будь ласка, Шамес візьме не дорого, просить тільки, щоб Гриша виходив з хати, коли порається біля своєї сірчаної кислоти, їдкий пах, голова просто ходить обертом, а Шамес саме доживає свої останні дні, — більше він нічого немає проти.

Вони перейшли у затишну кімнату, проїдали Петрові гроші, сподіваючись на золотий час, на тисячу за винахід.

Петро був задоволений. Міг щодня витратити два злоти, у неділю одягав синю, з вишивкою на грудях, сорочку. Люди приходили до них почути новини, так, так, добре було б, якби Гриша вигадав таку машину, щоб ніколи не було морозів, хе-хе. Вони говорять про Гришин винахід. На їх думку, це зовсім дитяча забавка і які там гроші за оці гвинтики, копійки, коли не менше. Вони дивляться на Петра, що той скаже.

У нас в комуні одна людина вигала машинку різати хліб, — упевнено сказав Петро. — Ви не повірите, але та людина за це одержала цілу тисячу карбованців. Ви не вірите, бо нічого не бачили. Я був тому свідок.

От як, він бачив ту людину! — Ну й що ж, та людина гроші поклала до банку, чи закопала в землю?

— Я вже цього не знаю. Він став багатий, пішов з комуні і вмер. Він напився горілки і його спалило.

Люди здивовано презирнулись. Цікаво, якби всі люди стали винахідниками, хто тоді їм варив би горілку? — ха-ха!

Петро позіхнув. Ага, що саме він хотів сказати: — Гриша матиме за свою машину силу грошей, люди тільки не тямлять, що то є енергія, заощадження палива і все таке інше. От хоч би комуна, де жив Петро: там усю роботу покладали на машини, людина тільки ними править і загрибає грошики, не малі прибутки. Диво, здається, але сам Петро одного разу машинами нагодував коней, корів, свиней, понапував їх, заразом наколов дров, викидав гній з стаєнь, усе це машинами. Комуна взагалі живе добре, бо люди там однакові й живуть комуною, але це все одно, комуна, чи комуною.

Петро помітив, що його слухають уважно і продовжував далі: — хіба там одягнені так, як тут у селі? На Петрові

зараз старе убрання, але коли б хто бачив, яке убрання лежить йому в скриньці, саме сукно з червоною підбивкою. Еге, нехай він колись одягне. Знову ж таки робота. Легка, машинами, навіть хліб ріжуть машинкою, вона зветься хліборізом. Хе-хе, він пригадує, як вони їхали у гості машинами, ревіло усе повітря, навіть курей і то розводять машинами.

— Ну, це вже неправда! — люди просто дивуються, що живу птицю можна розводити машинами.

Петро помовчав, поки вони перехвилюються, нарешті, пригадав:

— Машини зветься інкубаторами. За п'ять день виходить курча, як і з-під живої квочки.

— Коли інкубаторами, — значить правда! — підказав Григорій, що на гумовій нозі. Він передплачує газету, дещо про це читав, головне, він урятував становище. Виходить, Петро дуже багато дечого знає, цікаво, скільки верстов буде до тієї комуни?

— Дуже близько. А вам нащо? — спитав Петро.

Вони з охотою туди поїдуть, може дечого навчились би, словом, велика книга, — людський розум.

— Туди буде з тисячу верстов! — сказав Петро. Він же тільки захищав Гришу, хто їх знає, може й справді хто туди поїде? — ні, тисячу, коли не дві, буде до комуни.

Люди сказали:

— Ти нам ще щось розкажеш, ми прийдемо завтра!

Коли вийшли — Петро зареготався. Які дурні люди, вони повірили.

Гриша:

Я теж повірив, ти наче не все й вигадував. Виходить, у комуні не роблять машинами.

Не все. Не будуть же вони й їсти машинами! Хоті́б би я, щоб і в нас була комуна з твоєю машиною! — це вже сказав серйозно.

Так би хотіли й люди комуни, не менше. На другий день прийшло більше людей, усі погорільці, прошу, вони навіть не будуть курити, тільки не виженіть з хати. От комуна, — ходять біля землі гуртом, молотять хліб, кожному припадає

частка, — ні, ти нам тільки скажи, як і що! — за всіх сказав Григорій.

На цей раз Петро нічого не підбрехав, усю ширину правду, все таки хотів натякнути про дивовижні машини, але Гриша наступив йому на ногу і він змовк.

— Еге, з наших лип чудові можуть вийти будинки, ціла комуна.

Виявилось, Петро зацікавився на один день. Учора люди виходили за село, підраховували всі липи, коли додати ще до цього їхні хати й повітки, — вийде цілий хутір. Так, думати щось треба.

Ти довго тут будеш? — спитав Григорій.

Петро подумав. Ну, з місяць-півтора. Коли пішли люди, він спитав:

— Я нічого не збрехав?

Гриша:

— Нічого. Не вірю тільки, що ти будеш більше тут як місяць.

— Ну, що ти! Я ждатиму твоїх грошей за винахід. Ми зараз маємо усього три карбованці. Та я не боюсь, ти матимеш тисячу. Скоро закінчиш свою машину?

— Пройде ще з тиждень. Гриша тільки не показує, машина уже рухається, те, чого він хотів — досягнуто, мине тиждень, і прошу, Петре, будь ласка, бери грошики, ха-ха, який дурний Гриша, що сміється! Це все на радіощах!

Петро:

— Ти зовсім не дурна людина, коли хочеш знати.

— І ти, Петре. Ти нікого не вбив і не вкрав.

— Ти нічого не знаєш! — відразу засумувавши, промовив Петро. Він нагально пригадав гроші, що йому комуна дала на живе срібло. Але це не гроші, копійки. Петро повеселішав і вже жартома сказав, що Гриша нічого не знає.

Як? Гриша?! — навпаки, багато чого знає й попереджає Петра, бо Андрій може його вбити.

Петро:

— Це тоді, як ми говорили з Мартою? Це було вчора. Але я її спитав тільки, як їй живеться, і плюють мені на того Андрія!

— Ні, ти голосно сказав, щоб почув Андрій. Пригадуєш, що сказав? Чи не забула тебе Марта, — от що ти сказав! Андрій почув і позеленів, як жаба. Цікаво, як він битиме тебе десь уночі, він дурна й ревнива людина, б'є Марту через день, їй уже не сила терпіти, вона його покине. Петро помітив у неї під лівим оком синець? То діло Андрієвих рук. Це трапилось тиждень тому, Петра ще не було в селі. Вийшло якось несподівано, вони привітались у кооперативі, і дала Гриші нечиста сила узяти Марту за руку. Тієї ж ночі думали, що Андрій її вб'є. Вона ночувала на вулиці, під тинном і все плакала.

І ти не оборонив її, не скрутив в'язи тому Андрієві? — вигукнув Петро, схопивши молоток, наче збираючись когось убити. Я питаю, чи ти не оборонив її, Гришо?

— Я не мав права і не подужаю, мене мучить горб, ти сам знаєш, я каліка.

Петро жорстоко замисливсь. Він не знав цього, він поговорить з Мартою завтра й не пізніше, нехай Андрій затамить собі, що вона не скотина, у противному разі доведеться йому скрутити шию.

— Ти знаєш, Гришо, що я оце думаю? Я хочу зараз його вбити.

Гриша злякано подивився приятелеві в лице. Тому воно поблідло, уста тремтіли, Петро мав вигляд божевільного. У руках він тискав лезо щербатої сокири.

— Не руш! — скрикнув він, коли Гриша хотів узяти його за руку. — Завтра я вб'ю!

Гриша казав, що краще буде поговорити з Мартою, убивати не треба нікого, так, принаймні, він думає.

Та з Мартою не так то легко було зустрітись. Андрій не пускав її з дому, у кооператив ходив сам, Мартина справа поратись коло печі, прясти, або так сидіти, склавши руки, будь ласка, ніякого тут біса зідхати й витирати собі очі. Це трапилось з того часу, як Марта дуже радо привіталась з Гришею, спитала, як живе, — що ж тут такого? Він був її давній знайомий, вона його жаліє, аджеж він такий нещасливий каліка. При цих словах їй на очах виступили сльози.

— Я бачив, як ти з ним розмовляла! — погрожуючи, вигукнув Андрій. — Ти сміялась, а він держав твою руку, це бачили всі люди, чортова робота!

— Та будь же розумним, Андрію! Він же каліка, ах, боже, нащо ти мене мучиш, Андрію? — вона почала плакати, на неї жаль було дивитись.

Його це ще більше розлючувало. Він не сліпий, слава тобі, господи, а вона сміялась з Гришєю при людях. Цікаво знати, хто у неї чоловік, чи Андрій, чи той горбатий Гриша, ха-ха! — Андрій більше нічого не скаже, він виходить із хати. Еге, він забороняє їй виходити на вулицю, — от що — крикнув, грюкнувши дверима.

Та від цього справа не покращала, а далеко погіршала. Марта, наче навмисне, не виходила навіть із хати, Андрій не чув більше від неї веселого слова, хата днями не заміталась, більше того, Марта щось вишивала, розплутувала нитки й тими самими нитками знову починала удруге. Андрій занепокоївсь. Але цього ж таки дня приїхав Петро і раптом Марта повеселішала.

Їй усе треба щось в кооператив, те й се, аж ніяк їй не можна усидіти в хаті.

— Ти йдеш у кооператив і без діла, — похмуро сказав Андрій.

— Як то? — Їй треба пшона й трохи соли.

Андрій мовчки приніс з крамниці цілий мішок соли й клунок пшона, — ага, чи Марта знає, що приїхав отой волоцюга?

— Я кажу про Петра!

— Приїхав? Ну й добре, я не знала.

Андрій просто збожеволів з спокійного тону Марти.

— Ти знала, бо сьогодні якраз він проходив повз наші ворота і, здається, до тебе привітався!

Ах, так! Але вона думала, що то пройшов хтось із сусід.

— Я кажу, що то Петро! і ти його добре бачила, отого волоцюгу! — скаженіючи вигукнув Андрій, але цього разу він не довів Марту до сліз, вона тільки поблідла й сказала рішуче:

Я ногою не ступлю за ворота. Усе, я більше нічого не скажу.

Так минуло три важких дні. Марта мовчала, як стіна, Андрій зідхав, нарешті, сказав, що треба піти по сірники. Йому ломить спину, часом не підє в крамницю Марта?

Не піду, бо там буде Петро.

От яка ця Марта, уперта молодиця!

Я кажу, що у нас немає сірників! Петро не звір, він не з'їсть тебе! — принаймні, Андрій так думає.

Що це таке? — Чи справді йому ломить спину? — Він навіть приклав собі до лоба вогку хусточку, ліг на лаву і стогнучи заплащив очі. Марта пішла по сірники. На вулиці її зупинив Петро. Кругом не було ні душі, наче все вимерло. Марта мимоволі озирнулась.

Ми нічого з тобою не вкрали, щоб озиратись! — промовив Петро. Здрастуй, ти дуже змінилась, Марто!

Вона схилила голову й заплакала. Вона така нещаслива, скоро Петро її зовсім не впізнає, коли так буде далі. Вона все плакала й плакала, похиливши свою засмучену голову.

— Хочеш, я його вб'ю. Я хотів це зробити вчора, прощепотів Петро. Не треба? Тоді ти можеш його покинути.

Ні, я цього не можу зробити. Ах, що я кажу! Іди собі, Петре, прощавай! — вона стояла і не рушала з місця.

У тебе може буде дитина? боязко спитав Петро. Коли так, — він піде й не вернеться ніколи. Голос йому задріжав, він чкав на відповідь.

— У нас ніколи не буде дітей, це я кажу про Андрія! — туди до біса, вона голосно заридала, плакала, як дитина, Петро уже взяв її за руку, він порадив їй кинути Андрія й піти в комуну, там житиме щасливо, еге ж, еге — вона чула про комуну?

Чула, усі тепер говорять про це, але поки буде та комунa, Марта може вмерти. Вона й не любила Андрія, одружіння вийшло якось несподівано, її примусили люди, а вона любила когось іншого.

— Кого ж ти любила, хотів би я знати? Пригадую, як ти утскала від мене, казала, що без Андрія й жити не можеш, ха-ха! глузливо засміявся Петро, дурна людина, — так, так, хотів би він знати, кого вона любила, це дуже цікаво!

Марта висмикнула свою руку з його руки, повіками струсила з очей сльози й сказала:

— Я й зараз люблю Андрія, бачу, краще, коли ніхто не знатиме, як я живу.

Петро разлютився.

— Іди до свого Андрія, ти завжди плачеш, і ніякий собака не розбере, що ти хочеш. Ну, йди, цілуйся з ним! — Він жорстоко реготавсь їй услід, коли ж вона завітала за ріг вулиці, він наздогнав її, він був такий нерозважний, еге, вона нехай піде в комуна і буде щаслива. — Прощавай, Марто, не забудь, що я казав тобі!

Дома він сказав Гриші, що скоро весна, люди просто гинуть по сорок душ у тісних хатах, якось треба поспішати з комуною, — власне, він би так хотів, а людям видніше.

— Ніхто до нас не приходив?

Приходило чимало людей, довго ждали Петра й розійшлися. Є дуже важливі справи.

— І ти їх не спитав, що там є? — Петро незадоволено почав ходити по хаті. — Ти все біля своєї машини, люди тобі ні до чого!

Еге, в тім то й річ, що Гриші треба поспішати з своїм винаходом, а за людей він більше непокоїться, ніж за себе. Григорій, що на гумовій нозі, й ще дехто їздили до міста. Це було вчора. Там давали й трактор, але Григорій не схотів, він каже, що комуна купить трактор згодом, покищо робитимуть кіньми.

— То він збожеволів, отой Григорій? — скрикнув Петро. — Як же тоді комуна може без трактора?

— Трактор буде! — і Гриша хитро засміявся. Петрові нема чого хвилюватись, Григорій тямуща голова, він сказав, що трактор куплять за готівку. Гриша усі гроші за винахід дає на трактор, або він ніякої сатани не тямить на винаходах.

— От як, ти даєш гроші на трактор! — спантелично промовив Петро. — Але щось довго порадешся біля своєї машини, боюсь, що з цього нічого не вийде.

Гриша мовчав, краще коли й Петро це зробить, але Петро сказав:

— Оце бачив Марту, з Андрієм їй жити далі не можна.

— Ти може щось радив їй?

— Казав, нехай іде в комуну. Що я міг більше сказати?

Гриша:

— Я так само радив, але вона ждала тебе.

Петро замислився. Виходить, вона мала надію на нього, а він так жорстоко повівся з нею, просто прогнав, може вона хотіла сказати щось більше, хто її знає.

— Казала, що Андрія не любила й не любить.

Гриша:

— Те саме й мені. Питала, чи ти ще не одружений.

— Гришо! — простогнав Петро. — Швидше кінчай свою машину! Ах, що я мелю, я такий дурний зараз. Я вже сам поговорю з Мартою.

Еге, у комуні жив би я й ти, Петре, і Марта, і всі люди. Я сміюсь, наче дурний!

З комунною справа посунулася далеско вперед, коли забути, що село було злиденне, половина його вигоріла, так жити більше не можна. Григорій удруге їздив до міста і привіз трохи грошей. Правда, не так уже й багато, але все таки це вже щось та важило. Будь ласка, нехай трохи потеплішає, можна буде будуватись.

— Терешко просто виріс! — сказав якомсь Григорій. — Каже, щоб купили тракто а і не одного, а цілих два, наче у нас є гроші.

Що? Це Гриша так само радить. Гроші будуть, він віддає їх усі, що одержить за свій винахід; йому самому й Петрові не треба ні копійки, бо житимуть в комуні.

Григорій перепитав:

— Справді, за твою витівку дадуть гроші?

— Ні, не дадуть, тільки 2 тисячі карбованців, ха-ха! — пожартував Петро, й Григорій повірив...

За тиждень сніг розтав, зазеленіла трава, в небо звівся перший жайворонок. Прилетіли журавлі, повний степ згуків і сонця, люди вийшли до лип. І знову почалися балачки й поради, виявляється, Григорій дуже тямуща людина, він каже,

що коли буде трактор, то тракториста не доведеться наймати, Гриша знає трактор, як свої п'ять пальців.

Отак сиділи на зрубаній липі й говорили. Їм тепер нічого не треба, можна не журитись, принаймні по інших комунах люди живуть щасливо, одна сім'я, дивна вигадка, отакий розум людини, він усе може.

Хоч би цей трактор, що ми матимемо! — сказав Григорій. Його вигадала людина, а ми їздитимемо, наче конем.

Хтось кашлянув, — це значить, що про трактор зараз і думати не доводиться, немалі гроші, краще не забувати коней. Та тут виступив Петро. Не треба думати? От нехай скаже Гриша.

Той уперше говорить перед людьми, він зніяковів, такий горбатий і нещасливий, скаже усього одно слово. Завтра він повезе свій винахід до міста, візьме гроші, і, будь ласка, майте новісінький трактор. Більше Гриша не скаже ні слова.

Та сьогодні більше не зрубали, як одну липу. Цілий день вибирали місце на будівлі, далеко від села, на горбах, де кругом далеко видно. Звідци можна було дивитись на село, на піввигоріле, чорне й злиденне, з похилсною церквою...

На другий день з стогоном і гулом упали столітні липи. Їх різали на колоди, возили на вибране місце, люди мстушились, як мурашки, вони любили важко робити, їм було весело. Хе-хе, от так, так, р-раз! Хто там каже, що можна підірвати печінки? — гуртом, ну бо, ще раз, — р-раз!

О, але у церкві дзвонять! — здивовано вигукнув Григорій.

Всі змовкли. Здалеку чути було, як били в дзвін. Згук тривожно плив у вогкому повітрі, бринів, як струна, гойдався і наче плакав, мчав далеко в степ, щоб там умерти назавжди.

Бом!..

Бом!..

— Сьогодні якогось святого! Ну бо, оцю колодочку гуртом, р-раз!

З церкви пливли жалібні згуки дзвона, ридали й тремтіли у вогкому повітрі.

Бом!..

Бом!..

— Ще раз! — вигукував Григорій. — Р-раз! Оцю колодочку! Ха-ха! — Він навмисне реготався, хоч і бачив, як за стару липу сховався старий Йосип, скинув шапку й христився до церкви. — Ще раз!

Коли Йосип підійшов до гурту, Григорій спитав:

— Коли горіло село, у церкві дзвонили? — Це я так сказав.

— Бо тоді ключі від церкви були загублені! — виправдувався Йосип.

— Бо тоді у попа були гості, от що я хочу сказати! — промовив Григорій.

Йосип довго стояв з похиленою головою, тоді схопив сокиру й почав проворно зрубувати гілляки з свіжого дерса.

Р-раз! Ще раз!

— Плечем, ну бо!

Увечері Гриша поїхав до міста. Біля лип його перспинили. Ось як, він уже їде! Усі з надією позирали на ящик з винаходом, перструсили на возі сіно, так зручніше буде сидіти, хтось зауважив, — часом не поїхати комусь з Гришею разом, це на всякий випадок, щоб ніхто в дорозі не одняв грошей.

— Ні, я їх сховаю коневі під гриву! — сказав Гриша.

— Ми тільки так. Усього кращого, Гришо!

Коли його не стало видно, Григорій подумав і сказав:

— Треба буде купити брезент на трактор. Доц, всяка негода, нам треба трактора берегти, як своє око.

— Ми збудуємо повітку! — хтось розсудливо зауважив.

— І повітку, але й брезент.

Вони так говорили, наче трактор уже стояв і гинув на негоді...

Минуло два тижні. За селом, на горбах лежали гори колодок і шалівки, люди гуртом ходили за Петром і Григорієм, інколи подаючи якісь поради. Григорій і Петро міряють аршинами землю, вкопують пакільні, їм лиця суворі, наче вони шукають давній скарб.

— Ми зробимо шестикутником! — нарешті, озвався Петро. — Головний будинок у комуні мусить бути шестикутній.

Григорій мовчав. Він мав на увазі інший плян, він бачив

у місті один будинок, дивна річ, півколом, усі вікна на сонце, а це головне, у кімнатах повно світла й тепла.

— У тій комуні, де я жив, будинок шестикутній, — сказав Петро.

— Тоді, значить, він дуже давній, тепер таких не будують. — Григорій хоче збудувати будинок півколом. — Я кажу, бо знаю!

Петро почервонів. Хотів би він знати, чи Григорій коли жив, хоч один день, у комуні? Гей, Петро ніколи не говорив на вітер.

Григорій:

— Нам треба у кімнатах повно світла й тепла! — Він почав щось креслити на землі, нехай люди йому вірять, Петро ще молодий і може помиляться. Уявіть, будинок півколом, наче перерізане яблуко. Головне, коли будуватись, то щоб вийшло щось путяще, не якийсь там шестикутник.

Петро кинув аршин на землю і сховав руки в кишені. Прошу, він тепер буде мовчати, наче німий, коли Григорій став такий розумний. Більше того, Петро зовсім піде звідци й ніколи не вернеться. Він ладен був уже лементувати, аджеж Григорій ніколи й дня не жив у комуні, людина вічно живе в селі, хібащо коли їздила до міста, купити собі гумову ногу.

Григорія узяло за живе.

Гей, цікаво, хто їздив до міста по гроші для комуні? Може Петро? Так, Григорій кривий, таке нещастя, але це ще не значить, що він ногу свою збув у гостях.

— Я теж кину аршин і піду! — додав Григорій.

Настигала сварка. Треба було комусь скоритись, хай йому біс шестикутньому й півколом будинку. Люди сказали:

— Петро й Григорій говорять правду, нам треба шестикутній і півколом, от які нам треба будинки! І будуть, бо ми маємо цілих п'ять сот карбованців.

— Ви щось хочете сказати? — засоромлено спитав Григорій.

Еге ж, вони хочуть сказати, що треба збудувати великий, звичайний собі будинок. У селі є свої теслярі, а це вже щось та значить. Хіба я не це казав? — вигукнув Петро.

— Будинок півколом може збудувати один тільки технік!

Ну та й Петро, молодчага! Усе знає, багато бачив, береже людську копійку. Технік за свою роботу візьме усі п'ятьсот карбованців, коли Петро не помиляється. Більше того, він сказав дивну річ. Він сказав: — будівлі наші коштуватимуть тисяч три! — Так, так, липи коштовний матеріал, їх треба було продати на фабрику меблів і взяти не малі гроші, за що можна було б збудувати два будинки, коли б не цілих п'ять.

От який це Петро, розсудлива людина. Але вже пізно, треба приступати до діла. Петро ще зауважив, що його непокоїть одна думка, — чому так довго немає Гриші.

— Думаєш, його обікрадено? — сказав Григорій. — О, Гриша не такий, щоб його обікрали, це вже ясно!

Та минуло ще три дні, а Гриша не з'являвся. Петро їздив до міста, але Гришу наче вода зміла.

— Я не знаю, що й думати! — засумувавши сказав Петро.

Григорій, видно, не губив надії. Він твердо вірив у Гришин винахід, це щось та значить, оті гаечки, різні гвинтики, електрична лампочка, Григорій сам бачив, як рухалась машина. Еге, Гриша міг поїхати до столиці, чи десь далі, не маючи чого турбуватись, аби тільки привіз гроші. Все рівно трактор зараз стоятиме без діла. Тим часом можна збудувати повітку, де він стоятиме — уявіть, новісінький трактор!

Петро мовчав. Увечері він передав Григорієві рахункову книжку й гроші, він ще раз поїде до міста, може таки знайде того Гришу, — Петро все одно тепер не може спати.

Григорій натякнув, що треба таки купити брезент, і зовсім не сумував.

Петро

— Еге, нам треба брезент. Я просто не можу нічого думати!

Цієї ж таки ночі приїхав Гриша. Тихо, мов злодій, увійшов у хату, засвітив лампу, довго роздягався й стогнав, горб йому наче побільшав, — знівечена людина.

— Значить, усе пропало? — тихо спитав Петро.

— Хіба ти не спиш? — злякано промовив Гриша. — Я думав — ти спиш.

— Кажи, усе пропало? — перспитав Петро, закурюючи цигарку.

— Пропало! — сказав Гриша і голосно заплакав. Його винахід нічого не вартий, Гриші ясно сказали, що він взявся не до свого діла. Це справа вчених інженерів, — от що йому сказали, і він приїхав з порожніми руками. Свій винахід розбив об камінь, хотів уже не вертатись додому, але так сгало жаль себе, узяв і вернувся. Він знову заплакав, аджжж вони тепер без копійки і не буде трактора.

Петро узяв Гришу за руку. Дурниця все, нема чого сумувати, якось воно буде. Покищо комуна буде робити кіньми і все. Правда, ясно? Принаймні Петрові дуже ясно. От вони обидва без грошей — погано, треба щось думати.

— Нам треба десь піти на заробітки, щоб не пропасти з голоду!

Нехай, але Гриші байдуже, він нікуди не піде, він каліка, якось доживатиме свій вік. Він зовсім розкис. Усе під ним рушилось, не жарти — цілу зиму висидіти над винаходом, витратити останні копійки, сам обірвався, виглядав старцем, як на це глянуть люди, треба ж їм сказати правду?

Петро:

— Ясно, вони на тебе надіялись.

— Я не скажу, я може тоді вмру! — Гриша знову захлинав, увібравши голову в плечі...

А люди тільки пожалкували, — скільки то бідний Гриша змарнував часу біля своєї витівки і така невдача. От як, винахід роблять учені! — Ну й нехай собі, люди гуртом, своїми руками зроблять може дещо й більше за винахід, цілу комуна; з них буде й цього доволі. А коли треба — буде й трактор, дайте час, трактор буде, на зло ворогам, нехай собі вони, як хочуть:

— Ти будеш у нас трактористом, Гришо! — гей, кажеш, винахід роблять інженери? Ну й нехай собі! Ти подивись, які ми зробили кімнатки!

Гриша повеселішав. Він оглянув будинок зокола, зсердини, просторий будинок, просто подумати страшно, така будівля.

Разом з цим будували клуню, свинарник, сарайчик на птицю і собачу будку. Петро будував повітку. Це зробить своїми

руками, йому не заважайте, повітку, де стоятиме трактор, треба вмючи будувати, це не хліба врізати, складна історія.

— Але де ж трактор? — зауважили Петрові.

— Гей, не заважайте! — гукає Петро. Згодом каже, що коли повітка — буде й трактор. Не заважайте Петрові! Повітку для трактора треба робити вмючи!

Комуна будувалася, люди були задоволені маленьким, більше їм нічого не треба. Вони були люди.

Закінчивши повітку, Петрові враз відпала охота щось робити, він рідко навідувався до місця будування і сумував. Головне, сидів без грошей і це не вихід із становища, що позичив один червінець. Був убогий до краю, дійшло того, що поклав латку собі на коліно і прибив нові підбори.

— Я думаю десь поїхати! — сказав якимось Гриші. — Поки буде та комуна, — я умру з нудьги й голоду.

Власне, куди він має їхати? — спитав Гриша.

— Уже й не знаю. Ти глянь, який я став! — з жалем промовив Петро, показуючи на своє злиденне вбрання. Він провів рукою собі по схудлому лиці і ладен був уже заплакати.

Гриша порадив піти до Яреми в комуна, але Петро замахав на нього руками. Туди він ніколи не піде, це вже вирішено.

Раптом Гриші спала на розум дуже гарна думка, — забрати в Андрія червінець. Еге ж, еге, той червінець, що вони позичили Андрієві хто знає й нащо. Правда, це було давно і чи Андрій віддасть його, червінець немалі гроші, ціле багатство.

Гриша:

— Віддасть! Коли що, — можна стягти судом, ми ж йому не подарували, а позичили!

Петро подумав. Видно, щось вагався, нарешті, з твердим наміром пішов до Андрія...

Той саме сидів під хатою згорблений і замислений, трісочкою розгрібав коло ніг пісок. Помітивши Петра, він відвернувся і хотів уже йти.

— Куди ж ти, є до тебе маленьке діло! — сказав Петро.

— Між нами давно немає ніякого діла — огризнувся Ан-

дрій, прийнявши войовничий вигляд. Що, власне, хоче оцей Петро, волоцюга у рваному вбранні і з виголеним обличчям? То ж бо то воно й є.

— Я хочу, щоб ти мені віддав червінець. Не дивуйсь, зараз віддай, коли тебе просять добром! Так, так—віддай, поки не пізно!

Андрій приголомшено сів на своє місце. Так, він пригадує, винен. Це правда, але нехай повірить Петро, яке йому лихо, він тільки що тримається на ногах, може упасти й околіти. Андрій сам сидить без копійки грошей, хліб того року не вродив, кінь пропав і подохла свині. Дійшло до того, що довелося прогнати собаку, щоб не з'їв зайвого куска хліба. Андрій справді таки засумував, почав стогнати, наче лаштуючись отут умерти.

— Ти, Петре, бачиш оці повітки й клуні? Вони уже не мої, я їх заклав, гроші давно проїдені. Ні, я вже не знаю, що й думати!

— У мене є гроші, але я їх позичив комуні! сказав Петро, намагаючись бути бадьорим і веселим. Так, він позичив комуні щось з двісті карбованців!

Андрій мовчки похитав головою.

Петрові чомусь незручно стало вимагати гроші, він хотів перевести балачку на інше й спитав:

— Як живе Марта?

— Тобі до неї нема ніякого діла!—почервонівши огризнувся Андрій.

— Гроші давай!—розлючено загаласував Петро, зачеплений за живе.—Я на тебе в суд, тебе з бебехами вижнуть на вулицю,—гей, гроші давай, поки я не пішов!

Еге ж, Андрій може продати свого воза і, будь ласка, Петрові червінець грошей, поки не пізно.

— Продати воза, щоб віддати тобі позику?—не розуміючи перепитав Андрій. Він уже ладен був сказати, як живе Марта, хай їй біс, та Петро й не думав вгамуватись, гей, він з куркулями ще не так поведеться, — чи чує Андрій?

Той одразу пішов шукати покупця. Петро сидів під хатою й ждав. От воно що, виходить, Андрій перевівсь на нівець,

залишилась одна тільки хата. Цікаво, як на все це дивиться Марта.

Вона крадькома вийшла з хати, стала на порозі, боса, з засмученим лицем, наче недавно плакала.

— Ти змарніла, а все ще дуже вродлива!—зніяковівши сказав Петро. Хотів навіть посміхнутись, але з цього нічого не вийшло, один зівок. На якої сатани вона на мене так вирячилась? — подумав Петро, затягаючись цигаркою.

— Петре, забери від мене Андрія!—тихо промовила Марта, наче крізь сон.—Ідь до міста й забери його з собою!

Петро не міг і слова вимовити, йому стало страшно.

Тоді вона ступила крок до нього, розтулила руку, де на долоні лежав товстий, золотий перстень.

— Петре, візьми його собі і продай. Це весільний перстень, не говори тільки Андрієві, я йому давно сказала, що перстень загубила. Продай, тобі треба грошей, Петре, тільки забери від мене Андрія! — сказавши це, вона повернулася й пішла в хату.

Сльози здушили Петрові груди. В цей час прийшов Андрій. Вона продав, Петро може взяти свого червінця, коли так хоче. Можна буде розійтись.

— Але я щось надумав! — сказав Петро. Завтра в місті починається великий ярмарок, він буде тягтися щось з тиждень. Добре було б дістати два червінці й заробити ними п'ять, коли не більше, це вже вірно. Уночі треба й вирушити, Андрій нехай подумає.

Ти щось намислив? — недовіжливо спитав Андрій.

Петро:

— Намислив тобі заробити чистих три червінці!

Андрій довго думав, рився щось у кишенях, — будь ласка, він має якраз два потрібних червінці.

— А не брешеш ти, Петре? Коли так, я ніколиб не вертався додому, а все заробляв у місті гроші. Ти добра людина, Петре!

О, ясно, тільки ми підемо вночі!—сказав Петро. Він пішов у сінці, напивсь води,—сге ж, краще вийти вночі, щоб не бачили люди. Золотий Мартин перстень він непомітно опустив у відро з водою.

Х

Їм таки добре повелось. Першого ж дня вони заробили чистих п'ять карбованців, узяли дешеву кімнату на заїзді і спочивали. Ярмарок саме починався. По всьому видно було, що він буде багатий і жвавий, з чого дуже радів Петро, розвиваючи один плян. Так, якби вони мали карбованців з сорок могли б тоді покласти в кишеню карбованців сто, коли не більше, це вже ясно. Чи Андрій бачив людей з південних степів?

Вони купують лошаг на розплід, їм треба не менше як тисячу голів і на цьому можна заробити не мало.

Андрій бачив людей з південних степів, вони сіють грошима, наче половою, він пошукав щось у кишенях і витяг товстий, золотий перстень.

— Це Мартин перстень, я знайшов його у відрі з водою. Не кажи їй, вона думає, що його загубила. За нього нам дадуть потрібні гроші.

Петро довго дивився на перстень, наче уперше бачить, і сказав, що йому здається, ніби він всільний.

— І є всільний!— Андрій зараз же пішов до ювеліра, приніс півтора червінці, — будь ласка, Петро може сховати собі до кишені.

На цей раз було досить.

Цілу ніч з'їжджався ярмарок, Петро не міг стриматись, він серед ночі виходив на площу і тільки потирав руки. Людей з південних степів чимраз більшало, вони приїхали не з порожніми руками. Петро й Андрій добре підлатаються, головне, треба добре стежити за кожним моментом, їхня робота вимагала великої спритности й майстерства, та вони щасливо ви-

ходили з становища, а люди з степів були довірливі й прості, як діти.

Уранці вони вийшли на торг. Дуже просто, Андрієва справа стезжити за Петром, той підходив до гурту людей, робив байдушій вигляд, — а, це лошата? Люди з степів купують стригуна, дивляться йому в зуби, видно, вони не багато тямлять на конях, у лошати біля копита маленький пухирчик.

— Лоша буде кривс, — зауважив Петро, глумливо позираючи на лоша. — Скільки хочете? О, це велика ціна, а воно буде кривс.— Ні, Петро не купує коней, дещо тямить на них і тільки зауважує.

Люди з південних степів презираються і відходять. Зрештою підходить Андрій. Він питає, чи справді Петро добре тямить на конях, він має дуже мало грошей, хоче купити якебудь лоша, хоч і сліпе.

Петро:

— Сліпе ще нічого, а це кривс. Ви тільки гляньте на цей пухирчик. Мені дуже жаль ваших грошей. Ні, не раджу вам купувати собі на збиток.

Петро спокійно іде далі. Андрій за безцінок купує лоша, з звичайним собі пухирчиком біля копита.

Петро швидко опанував свою роллю. Мав пристойний вигляд, курив найдорожчі цигарки і ходив з лякованою патерисцю. Так-так, він серйозно не радить південним людям купувати підозрілих лошат, аджеж вони їм потрібні на плід, він так думає? Тоді вони можуть придбати собі розкішних лошат отам за ятками. То чудові лошата, він сам їх бачив і радить з тим чоловіком, що продає, не торгуватись.

Південні люди ідуть до Андрія, платять велику ціну, ще раз просять Петра оглянути лошат, і коли він хоче — можуть з ним випити чарочку.

Я не п'ю, — з жалем говорить Петро.

— Але пива!

— Крім води, нічого. Прошу, нема за що дякувати! — сатана, а не Петро, хай йому біс, не дурний парубійко, він навіть не посміхнувся, коли йому Андрій кивнув головою.

Це був щедрий, благословенний день. До вечора Андрій

перепродав біля сотні лошат, носив товстий гаман, сказав Петрові, що вже чистого прибутку є щось з півсотні карбованців, нечувана сума, і гадає, що на сьогодні досить, він стомився, працюючи язиком і розумом.

— Я навідав одного стригуна, ми мусимо його купити — схвильовано повідомив Петро. — Іди за мною.

Справді, це був не абиякий стригун, з битюгів, гарячий коник з маленькою головою. Біля нього стояв гурт степових людей, — але в стригуна щось не гаразд з ніздрею, часом не сап, чого доброго?

Петро прикинув розумом і вже поклав собі до кишені десять карбованців. Це він мусить заробити. Стригун був найкращий на весь ярмарок, не менше, як десять карбованців.

— Так, це сап, — згодом промовив він, оглядаючи стригуна. Страшна річ, таких коней розстрілюють і закопують дуже глибоко. Петро насуплено глянув на гарбу, де лежав хазяїн, і вдруге сказав, що таких коней розстрілюють, щоб не заразились люди.

Той тільки посміхнувся. Не сап. Безумовно, їхня справа не купувати, але він не спустить жадного карбованця, це вже як собі хочете.

Я кажу, що це сап! — роздратовано сказав Петро.

Хазяїн скипів.

Говорите дурницю, я сам ветеринар, будь ласка, моя посвідка. Стригун з державного кінського заводу.

От як! Петро зніяковів. Він пробурмотів щось собі під ніс, сап не сап, — його власна думка, і він пішов. Андрій нічого не розумів.

— На сьогодні досить! — сказав Петро. Я напорюсь на встеринара, хай йому біс, давай іти звідци. А стригун добрий, ми мали б десять карбованців.

На заїзді вони поділили гроші, вони нікого не вбили, Петро знову був багатий. Він сказав:

— Я стомився і буду спати, уже пізно. Ти кудись ідеш, Андрію?

Тому заманулось поблукати між рядами з красним крамом, може купить яку сорочку, він же так обносився, самі латки.

— На зло куплю дещо й Марті, хоч вона й не просила. Господи, як згадаю, у неї одна однісінька рвана сорочка!

Петро:

Тоді йди, купи їй дві сорочки, будь людиною. Це я так сказав, бо не моє діло.

Цілу ніч Андрій не приходив, не було його і вранці. Петро сам вийшов на ярмарок. Він без Андрія не міг нічого робити, тому почав дивитись на людей, що приїхали цієї ночі. Згодом Андрія забув зовсім, він почув дивну звістку: уночі якісь люди пригнали цілий табун лошат, доброї породи стригуни, їх оглядав військовий ветеринар і, головне, продавали лошат дуже дешево, принаймні, такої ціни ніхто не чув. Петра зацікавило, він пішов подивитись на диво. Лошата стояли у загороді, біля воріт на гарбі стримів червоний прапор, — Петро здригнувся, бо його гукнуло на ймення. Не Андрій, навпаки, гукав його чоловік з гарби, де був прапор.

— Я вас не знаю,— сказав Петро, підійшовши до чоловіка.

— Ви, певне, помилились.

Чоловік простяг йому обидві руки.

Петре, хіба ти забув Настю? Твій приятель, Ярема, живе у нашій комуні і ти був з ним. Менс звать Сидір. Ха-ха, ти змінився і в тебе лякована палиця.

Петро так почував себе, наче його було зловлено на гарячому вчинкові. Правда, пізнав Сидора з комуні, сге ж, сге, а він оце купує коней.

От як, Петро значить улаштувався! Він може купити лошат, комуна їх продає.

Вони були зовсім маленькі оці лошата, пригадуєш?

Петро пригадує. Він уже опанував себе, виліз до Сидора на гарбу, цікаво, що там трапилось у комуні.

— Нічого, хібащо Ярема одружується. Знаєш, він гарна людина, ми думаємо обрати його на голову. Настя вже не хоче головувати, вона виходить заміж за Ярему. Значить, ти купуєш коні, Петре? Ти добре улаштувався, як я бачу!

Петрові стало душно. Він скинув картуз і розстебнув комір сорочки. З охотою оце поїхав би в комуна, якби тільки розрахувався з купцями.

Сидір зареготався. Ну, це Петро бреше, він завжди тікає з комуни, видно туди більше не вернеться.

Не віриш?—рішуче скрікнув Петро. Я поїду разом з тобою. Ти скоро їдеш?

Сидір їхатиме увечері, гроші за лошата покладе до банку, часом не дурить його Петро? Добре, вони умовились їхати разом. Петро пішов шукати Андрія.

Той сидів під яткою і пив пиво. Був веселий, говорив якусь дурницю своїм сусідам, помітивши Петра, відразу замовив дюжину пива.

Не треба, я пити не буду! — краще щоб Андрій з ним вийшов з цієї ятки. Де ти був? Я тебе ніяк не міг знайти.

Андрій.

— Цілу ніч пив горілку, було дуже весело. Ти пам'ятаєш Марію, дівчину з балагана?

Петро пригадує, — вона тут? Цікаво, чи вона й досі танцює?

— В тім то й річ, що вона більше танцювати не буде, — таємничо сказав Андрій. — Їхній балаган прогорів, артисти розбіглись, дехто з них продає зараз воду, інші купили шарманки і заробляють немалі гроші. Не думай, що Марія ходить з шарманкою, о, ще що ти вигадай!

Так, Андрій був п'яний.

Петро й не думає. Значить балаган прогорів? — та це Петрові не цікаво, він сказав, що лошат більше не купуватиме він сам їде звідци просто до Ярми в комуно.

— Ну й їдь, я тебе не держу. От що, ти не міг би мені позичити червінець? Я витратився, трохи загубив,—аби тільки знав, яка це була весела ніч! Чого ти на мене вирячився?

Петро дав червінець і вже хотів іти, але Андрій має ще щось сказати, вони може більше не зустрінуться й Андрій не, п'яний, він зовсім тверезий. Отож Марія не танцює в балагані, вона хоче поїхати десь на село, там дешевше можна прожити взагалі їй набридло місто, такий гамір і крик.

— Вона хоче поїхати зі мною в село, — як ти на це дивишся, Петре?

— Я бачу тільки, що ти п'яний.

Андрій наче й не чув цього, його розібрав запал багато говорити, від випитого пива кров кинулась йому в лице, він був червоний, як китайка, і вже моров дурницю. Марія буде жити в нього у маленькій кімнатці через сіни, доведеться там тільки заскрити вікна. Якби знав Петро — він би не хитав головою.

Петрові стало сумно, він уже й не знає, як на цю витівку гляне Марта.

— Марта? щиро здивувався Андрій. — Яке їй діло? Марія житиме у маленькій кімнатці через сіни, доведеться тільки поскрити вікна. Вона платитиме за харч і все таке інше. Уже Андрій знає що робити, будь ласка, у крайньому разі Марта може шукати собі інше пристановище, от воно що!

Значить ти дурний і п'яний! — обурено сказав Петро й відійшов від приятеля. Той знову нагнав його, нехай Петро не турбується, Андрій віддасть червінець, — може віддати Гриші? — добре, Андрій так і зробить, він дуже чесна людина, коли дехто хоче знати.

Тепер уже Петро зупинив Андрія. Оцю матерію він купив Марті, вона просила, нехай передасть Андрій, — прошу тільки не загубити.

— Так от яка Марта! Ти її купив матерії! — скрикнув Андрій. Нехай же мовчить, коли приїде Марія. Ну, прощавай! — і він п'яною ходою знову пішов під ятку допивати своє пиво.

Того ж вечора вони роз'їхались. Петро до Яреми в комуно, Андрій з тамбюристкою в село. Ярмарок так само був жвавий і багатий, ніщо з ним не сталося, ніхто не знав, що не стало трьох людей, які шукали свою долю.

Андрій і Марія їхали візником. Не доїжджаючи до села верстов за три, візник зупинив коні, він далі не їде, будь ласка, платіть гроші і йдіть пішки.

— Як то? — заперечив Андрій. Їм буде важко, два чемодани і вузлик, та візник уперто стояв на своєму. Він і так загнав коні, учора пройшла злива, дорога розкисла, — далеко, краще іти пішки стежечками.

Марія теж була з цим згодна, вона взяла вузлик, Андрій в обох руках ніс чемодани. Йому не так і важко, може й Марія сісти йому на плечі, він не почуватиме втоми, такий дужий. Хе-хе, вони йдуть наче з-під вінця, на них дивиться усе село, — так, так, слава богу, не всякий може пройти з такою панею, ще чого захочете. Він пишався, не дивився на людей, що порали землю, — порох, попіл, якісь комахи, а не люди.

Марія спитала, що то за будівлі.

Дуже гарний будинок і стайні, вона б з охотою пожила там деякий час.

— То комуна. Вони мене не прийняли до себе,—сказав Андрій, власне він і не просив їх, а тільки сказав і все.

— І погано зробив. Я чула про комуни, там гарно. Коли хочеш знати—ти дурний, що не пристав до комуни.

Андрія зачепило за живс. Його не прийняли, — бо він найбагатший у селі. Еге ж, еге, він найбагатший.

— От як! — все таки чудовий будинок у комуні, на гарному місці, Марія зупинилась, щоб добре роздивитись. У комуні вешталась люди, вкривали стайні черепицею, фарбували головний будинок на червоне, вони жили своїм життям, не чули, як глибоко зідхнула Марія.

Андрій запропонував іти швидше, його тільки непокоїть одна думка, він згадав Марту. Але її не було дома. Ах, боже мій, — з Андрієм живе його сестра, правда, вродлива дівчина, трохи придуркувата, така неохайна, нехай Марія дарує, що хата не замстена. Ось він посклить вікна у маленькій кімнатці через сіни, власне, вони оце туди і йдуть, як подобається Марії?

Кімнатка була затишна, з двома вікнами і старим, порожнім ліжком.

— Гарно. — промовила Марія, ми покищо можемо позатулювати вікна воскованим папером, буде досить світла. Кажеш, у тебе живс божевільна сестра?

— Еге, її звуть Марта. Нещаслива людина, говорить нісенітницю, більше мовчить. Це не важно.

Вони почали прибирати кімнатку. На ліжко Марія прослала

ковдру і простирадло, на стіну почепила свій великий портрет, кімнатку не можна було й упізнати, крізь заліплені папером вікна просіювався ніжний, жовтий світ, — Марія може спочивати, скільки і як захоче. Усього кращого!

Андрій вийшов на ганок і замисливсь. От прийде Марта, а він ще й досі не знав, що їй скаже. Можливо, Марта буде кричати, може захоче битись, — біс його знає й що, він просто розгубився, він був зараз дурний, не менше.

Та Марта на цей раз була ніжна й розважна, вона чула про ту пані, що зараз спить у кімнатці, багата пані і вродлива, принаймні, так казали люди.

— Думаю, вона не довго у нас буде? — ну от, а він думав, що вона стане кричати.

— Уже й не знаю. Щоб ти знала, це не проста собі людина, вона танцювала у балагані. Ну, як ти думаєш, скільки вона заробляла своїми ногами за одну тільки ніч?

Марта сказала щось кілька гривеників.

— Червінець! Вона тепер спочиває, їй краще в селі, але ти сама побачиш, яка вона з себе. Ага, я тобі купив матерії на спідницю, візьми отам на лаві. Ти сама побачиш, що то за пані.

Марта нічого на це не сказала, Марію побачила тільки на другий день уранці.

— Марто, тебе звуть Марта? — обережно спитала Марія, небезпечно зазирнувши Марті в чисті, карі очі. — Я буду вмиватись, ти мені злий на руки воду, Марто. — Марія взагалі боялась божевільних, поводитись з ними м'яко, хай їм біс, божевільний народ небезпечний, ніхто не знає, що їм на думці.

Марта стала зливати воду. От яка з себе оця, що заробляє червінець ногами! Вродлива, як лялька, на ній дороге убрання і шовкові панчохи. Буйне волосся було приколоте коштовним гребінцем з білими камінчиками.

— Даруйте, у мене такі брудні руки! — винувато промовила Марта, я доїла корову і вробилась.

— Я теж умію доїти корів! — поблажливо сказала Марія. — Мій батько з ссла, я доїла корів, коли була маленька. Дякую,

я тобі подарую хустку, Марто! — Коли до неї прийшов Андрій, вона тихо повідомила, що Марта зовсім не дурна, гарна й послужлива дівчина, вона Марії сподобалась.

Андрій примушено зареготався. Марії так здається, ха-ха, вона знає, що Марта йому сказала?

— Я вже й не знаю, що подати цій пані їсти, — от що сказала Марта, а Марія думає, що вона розумна, ха-ха-ха!

Вони довго сміялися з цього, Марта подала яєшню і глечик молока, Марія їла малесенькими шматочками, дуже задоволена з яєшні, — еге, якби всі були такі божевільні, як Марта, — можна б довго жити на світі. Це вона так сказала, даруй, Андріє, хоч Марта тобі й сестра.

Удень Марія пішла в село, купила в кооперативі цигарок і тут же закурила.

Вона закурила цигарку! — людей повно було в кооперативі, вони не могли вже відвести очей з Марії, — от воно що, вона закурила цигарку, диво з див. Так, Андрієві привалило не мале щастя, ця пані платить йому п'ять червінців на місяць, він уже й не знатиме, де подіти стільки грошей, такий Андрій, тямуща голова. Еге, вона заробляє ногами за одну ніч не малі гроші, але це не так і важно. Люди дивляться Марії на ноги в шовкових панчохах і нічого особливого там не бачать. Ноги, як ноги, навіть тонкі занадто, коли можна так висловитись, з такими ногами у селі не проживеш і далеко не зайдеш, коли доводиться ганятись за худобою, або натовкти у ступі пшона. Ноги не ноги, головне Андрій матиме грошики, щаслива людина, йому можна позаздрити.

Марія пішла в комуноу. Там саме закінчували будуватись, ось тільки покладуть поміст у свинарник і всь. Ви тільки гляньте на повітку, де стоятиме трактор, — він власне й стоїть тут уночі, зараз пореє зсмію. Будь ласка, приходьте ввечері, глянете, який це гарний трактор, зовсім новий і блискучий, як скло. Марії з великим задоволенням показали кімнатки, залю, це малесенька канцелярія, у цій кімнатці будуть газсти й книжки. Скоро куплять гучномовця.

— Ви можете заробляти великі гроші, сказала Марія. Еге, не малі гроші, це вже я знаю.

— Як то? — здивувався старий Йосип, що показував Марії господарство. — Ви дуже кричить, бо я не чую!

— У вас можуть жити дачники, я перша узяла б собі одну кімнатку на ціле літо!

От як! — але Йосип старий і проста людина, він сказав:

Дачники? Це не богадільня, а комуна, щоб ви знали! — він хотів їй показати свинарник і собачу будку, але вона цього не захотіла, їй треба поспішати, вона пішла додому.

Там на неї чекало страшне видовище: на подвір'ї було повно чужих людей, вони розбирали повітки й клуні, кудись везли, Андрій стояв і дививсь на цю руїну. Що саме каже Марія? — ні, будівлі він давно продав, вони йому ні до чого, залишилась хата і більше не треба. Та й будівлі досить старі, погниле дерево, один збиток, коли заваляться.

— Ти дуже бідний, я не хочу сказати, що ти вже старець, Андрію. Ти щось думаєш?

Так, але скаже згодом. Еге, він був засмучений, залишилась одна тільки хата, він був с арець.

Я теж маю щось сказати. Боже, ти посклав вікна, який же ти добрий! отож вона помітила, що все село дивиться на неї, наче на яке диво, хтось сміявся їй услід, це, зрештою, нервує, Марія хоче негайно з'ясувати становище.

Андрій почував себе притиснутим до стінки. Він сам не мало про це думав, але з цього нічого не вийшло. Добре знав, що Марії більше нема куди податись, балаган прогорів навіки, актори стали пройдисвітами, одна Марія знайшла собі добре пристановище і любить Андрія, принаймні, він так думав. П'яний, він натякав, що в селі вони можуть одружитись, він так її любить, одна вона в його на світі, господи, ще так рано зараз про це говорити, нехай другим разом.

Виявляється, що другим разом може буде пізно. Ага, чи він пригадує їхню ніч у місті? — то ж бо то й є, вона тепер відчуває себе нещасливою, вони можуть мати дитину. Марія подивилась, яке на нього це справило вражіння. Андрій рукавом витер піт з чола, — як душно, доводиться відчиняти вікно.

Часом не хоче він, щоб вона з дитиною опинилась у такому становищі? Про це слід подумати і зараз же щось ро-

бити. Більше того, Марії вчора стало нудно, це щось та значить.

Це дитина тихо промовив Андрій.

Еге ж, дитина і я вже не знаю, що й робити. Вона удала з себе безпорадну й засмучену людину, так кохає Андрія, але, видно, він її ненавидить, коли не хоче зробити їй одну послугу, піти й повінчатись.

Андрій уже відчинив друге вікно. Він сказав:

— Я поговорю з Мартою?

Марія сплеснула руками. З Мартою?

Вона ж дурна! А втім, як хочеш, говори хоч із стіною. Ах, як мені зараз нудно. Ми можемо мати дитину! — бідна Марія, їй зовсім не нудно, вона тільки глянула на своє убоге ліжко, це все, що вона має, два порожніх чшодани, на стіні великий портрет, на столі пляшечка парфум, господи! і вона голосно заплакала.

Андрій не знав, що саме йому робити, він просто вийшов з хати, йому було невесело. Цілий вечір він ждав Марту, вона прийшла тільки уночі, стомлена й весела.

Я була в комуні, помагала білити кімнати. Як твоя Марія?

Андрій напружив усю свою силу і спокійно зазначив, що Марія не його, звичайна собі квартирантка, платить гроші, не більше.

Марта:

— Платить гроші? Вона не дала ще ні копійки.

— Дасть через місяць, так ми умовились.

Марта засміялась.

— Вона, кажуть, хоче з тобою одружитись, ха-ха!

Андрій поблід, почав крутити цигарку, але з цього нічого не вийшло. Йому руки дрижали, він не міг скрутити поганської цигарки.

— То брешуть! Слава богу, у мене є жінка. Це ти, Марто

— Це брешуть, ніби я теж хочу з кимось одружитись. Не чув такого? — вона наче справді таки збожеволіла, почувала себе дужою, от візьме й зараз покине Андрія, нехай тільки спробує її торкнути хоч одним пальцем.

З Андрія спав наче млиновий жорен. Еге, добре б було, якби Марта знайшла собі чоловіка, горбатого Гришу, або того волоцюгу, Петра.

— Ти знаєш, не я купив тобі матерії, а він, той Петро! Усього кращого, будь ласка, виходь і за чорта! Ти, здається, давно натякала, що маєш мене покинути?

— Еге, я й зараз кажу.

— Куди ж ти підеш, хотів би я знати?

— Це вже моє діло! — вона почала слати постіль окремо на долівці, погасила лампу, коли Андрій хоче говорити — вона не чує. Він зідхав, нарешті, вийшов з хати і запалив цигарку. Він почував, що, нарешті, таки був щасливий.

Так і прийшов до Марії уранці. Уже сміливо узяв її за руку, довго гладив її, яка вона тепла, ця ручка, боже, яка вона маленька!

— Ми з Мартою умовились, і вона мене кидає. Чого ти на мене так вирячилась?

Не вирячилась, прошу, Марія тільки нічого не розуміє.

— Просто! — засміявсь Андрій. — Ми з нею беремо розлуку, — але чого ти на мене так дивишся?

Значить, Марта, ота гарна людина, твоя жінка? — скрикнула Марія, блиснувши злими очима. З нею сталось щось неймовірне, вона наче сказала, вродлива танцюристка. Не плакала і не ламала рук, навпаки, дико зареготалась, дістала з-під подушки листа, ткнула ним під самий ніс Андрієві, — будь ласка, читай, листа одержала вчора, її кличуть до театру, хай тобі сатана, Андрію, разом з твоєю мужичою головою, ха-ха-ха! Марія знову горда танцюристка і пишна пані, — не руш мене, Андрію! — вона уміє себе оборонити, коли треба, так то. Розкинувши чемодани, вона похапцем стала вкладати свої речі, не забула покласти порожню пляшечку з-під парфум, — еге, вона зараз же їде, Андрій негайно мусить знайти підводу, найкращих коней, щоб не було гірше, ніж зараз.

Ти таки їдеш? промовив Андрій, нерішуче зупинившись на порозі. Далі він сказав якусь дурницю, сміх один. Він сказав: — у нас дитина буде, тобі ж нудно! мізерна, роз-

топтана гусінь. Марія з огидою на нього глянула, — чи він таки думає піти по підводу?

Він пішов.

Незабаром підвода стояла під вікном. Поскладавши чемодани, Марія натягнула собі рукавички, запалила цигарку, щось подумала. Вона забула в хаті мило, нехай ним вмивається Марта. Наче більше й нічого, можна рушати.

Андрій покірно прочинив ворота і скинув картуз. Коли Марія поїхала — він упав лицем у свіжу колію і заплакав.

Така, значить, доля.

Люди довго не могли заспокоїтись, різні балачки й пересуди. Аджеж минув цілий місяць, а про Андрія все ще не було чулки. Він поїхав шукати свою танцюристку...

Еге ж, доля кожного перестріває серед дороги, вона зрадлива, і ніхто не може її обминути. Хоч би Марта: все таки вона пішла до Гриші, нехай він буде й тричі горбатий, завзятий парубійко, тракторист у комуні.

Це вийшло якось само собою, без галасу й крику. Марта поклала свій вузлик у Гришиній кімнаті, ліжка застелила чистим простирадлом і зразу ж вийшла на роботу. Гриша про це нічого не знав, він саме орав озимий клин, був сьогодні замислений, він згадав Петра. У житі тривожно крикнув перенел, — о, але це порох Гриші в очі і воно заплило сльозою, Гриші тільки стало жаль Петра, і більше нічого.

До нього в поле прийшов старий Йосип, приніс води. Він дуже спокійно сказав, що в комуну прийшла Марта і назавжди, вона свої речі поклала у Гришиній кімнаті.

Гриша недовірливо засміявся. Він сьогодні впорав цілих п'ять десятин, може оратиме і вночі, тепер місячно.

— Прийшла і вузлик поклала у твоїй кімнатці, — сказав Йосип. Правда, вузлик маленький, щось — нова спідниця і пара сорочок. Йосип оце вийшов глянути на те жито, що торік посіяли Петро й Гриша, потрусивши землю суперфосфатом, дуже цікаво, принаймні, про жито багато балачок, може й справді, щось там путнє. Гриша не міг би піти разом?

Так, Петрове жито можна було здалека помітити, високе,

як стіна, розкішне й хвильне, як море. Коли справді Петро не брехав, — значить можна сміливо сподіватися вісімнадцять пудів з копи, коли не більше.

— Еге, він не брехав, він завжди говорив правду! — сказав Гриша.

— Петро тямуща людина й нещаслива, — промовив Йосип. — Тільки от його немає й не буде. Він усе шукав щастя, і ніколи його не знайде. І Ярема. Тепер усе добре, а вони не вернуться. А все через Констанцію. Вона теж не вернеться, я вже не кажу про Андрія.

О! — вигукнув Гриша. — Констанція вернеться, до мене ж прийшла Марта, коли ви говорите правду?

Йосип:

— Так, вона прийшла. Не така вже Констанція!

У житі кричали перепели, було соняшно й широко в небі, а на межі під житом сиділи Гриша й Йосип, замислені і мовчазні люди...

І раптом з'явилась Констанція.

З комуни бачили, як вона зійшла з могили, ведучи хлопчика за руку, зупинилася на хвилину, видно, була здивована, що від лип і сліду не лишилося, усе змінилося, минув час. З комуни пильно стежили за кожним рухом Констанції. От вона завагалась: перед нею дві дороги, одна в село, друга — в комуну. Констанція почала витирати хусточкою лице, — перед нею були дві дороги, — гей, вона прийде до нас! — сказав Григорій, що на гумовій нозі, — еге, вона прийде до нас!

Гриша думає інакше, і вірно, як уже собі хочете. Констанція піде до своєї хати, де жила з Яремою цілий рік, це щось воно та значить!

Констанція рушила до комуни.

Один мент звідти зачаровано дивились на неї, — так жде пришиклый степ на градову хмару, що велично й гордо мчить на важкі ниви. Тоді всі замстусились. Григорій питає, де міг бути зараз Терешко?

У своїй кімнаті? Ну й добре, не кажіть йому про Констанцію!

— Винесіть ослінчики й оте крісло, що ми оце купили в місті!

Хай йому біс, та заметіть же трохи біля порога і випустіть лошат!

— Скоріше виносьте крісло, що для гостей!

А Констанція все йде й іде, уже близько, от вона посмінулася, — здрастуй, Констанціє! Вона може сісти в оце крісло, а хлопчик може посидіти на ослінчику, — ну, та й диво, велика несподіванка, Констанцію важко й впізнати, так змінилася.

Так, вона змінилася. Стала ще вродливіша, з ніжним, білим лицем і смутними, замисленими очима. Міське вбрання на ній наче вирросло, вона тільки скинула білі рукавички і сховала в кишеню. Он як живе оця Констанція! І це дрібниця, що Марта помітила малесеньку латочку у неї на лікті, звичайна річ, нащо жінки тільки похитали головами. Еге ж, Констанція змінилась. Вона навіть не дозволила своєму хлопчикові бігати за лошатами, вони можуть вдарити і, головне, лошата такі брудні, можна вробити руки. Чудна дитина, оцей хлопчик, його спитали, як його звуть, а він сказав смішну річ, ха-ха! Він Роман, а мати зве Іваном, хіба неправда?

Констанція хитнула головою, їй стало ніяково, але що хочете од малої дитини, нерозумне дитинство.

Більше того, хлопчик сказав, що його батько вмер.

Констанція почервоніла. Вона посадовила хлопчика собі на руки і більше не випускала.

Її спитали, чи надовго вона приїхала, цікаво, що вона думає робити. А втім, даруй, Констанціє, ніхто нічого не знає, люди живуть, як хочуть.

— У вас дуже гарно! — сказала Констанція. — Значить, Гриша упав був з явора? Я пам'ятаю, як він ще був маленький, розумний хлопчик, — вона сумно подивилася на Гришу, о, чи він пригадує, коли був хворий і думали, що помре?

— Тоді до нас приходив Ярема, — сказав Гриша.

Констанція:

— Так, був і Ярема.

Усі мовчали. Почувалось якесь напруження, щось було недоказане, Констанція стала чужа всім, незрозуміла людина. Вона, навіть, запалила цигарку, біс його знає й що, про-

паща людина. Старий Йосип кашлянув і пішов заганяти лошат. Констанція ними не цікавилася, наче то не лошата доброї породи, а туман, де нічого не видно.

Гриша спитав:

— У місті зараз багато керосину?

Констанція:

— Багато.

Гриша:

— Нам треба пудів з десять на трактор.

Констанція:

— Керосину зараз багато! — Вона навіть не спитала, чи новий у комуні трактор! Викуривши цигарку, вона рішуче поправила на голові хустку й сказала: — Криг умер, його роздушило вагоном. — Хіба тут не чули? О, то була жахлива катастрофа, поїзд зійшов з колії, багато вбитих і покалічених людей і з ними Криг. Просто дивом урятувалась Констанція з дитиною. Невже про катастрофу тут не чули? Про це писалось у газетах, Констанція й зараз тремтить, коли згадає. Отож їй тепер немає куди йти, житиме в селі, якось воно буде. Ах, так, вона й не спитала, як же її батько!

Терешко? о, він нічого, зараз спить, цілий день працював, нехай спочиває.

-- Ти вже йдеш, Констанціє? спитав Григорій. Це він так питає, а вся комуна просить, щоб вона жила тут разом, свої люди, покищо ніхто не забуває злиднів, хоч вони сидять у печінках, що на це скаже Констанція?

Тільки вдячна, але житиме в селі. Бувайте здорові! Вийшовши на дорогу, вона одягла рукавички, знову скинула їх і сховала в кишеню. Голова їй була низько похилена на груди. За нею поспішав хлопчик...

Так он як! але вона курить! -- сказав старий Йосип. Він був незадоволений. Вона курить і ходить у рукавичках, наче холодно, або тоді Йосип уже нічого не тямить. Він довго говорив сам, а всі мовчали. Було невесело, наче тут винесли покійника. Більше того, Йосип, хоч і старий, але не може заспокоїтись, він ніколи не забуде, як курила Констанція і була в білих рукавичках, прошу! Коли б усі ходили в рукавич-

ках, то не було б оцієї комуни, хіба не кожному росли мозолі на долонях, як горіх, — о!

— Та я не замовчу, бо мені важко! — ось що сказав Йосип. Йому цю ніч не черга вартувати, але він не спатиме цілу ніч, стогнатиме і все думатиме, хто сьогодні вартує?

— Гриша.

— Ти лягай спати! — еге ж, еге, Йосипові на душі не легко, йому жаль Констанції і гнів великий на неї має, або він скоро умре, починає теряти увесь свій глузд...

Він довго ходить по подвір'ї з своїм калаталом, замислений і похмурий, як ніч, усе чекав на ранок, щоб тоді виконати свій намір, що задумав. Він сам піде до Констанції, упаде їй до ніг, коли треба, і нехай вона скине своє вбрання й рукавички і йде до людей, вони навчать її бути людиною, гей, або Йосип дуже старий і нічого не знає.

Коли завершило за північ, він стомлений сів під повіткою. Кругом було тихо. Холодний місяць горів, поливаючи сонну землю прозорим сяйвом. На Йосипа поволі сходив важкий спокій, нічого більше не думалось, хотілось тільки спати. І раптом він побачив, що з-за повітки вийшла якась постать, трохи постояла, тоді просто рушила на нього.

Це був Петро. Він оце з міста, просто диво, як тут хороше, що? Є й трактор? Петро знав, що люди можуть багато чого зробити, коли хочуть. Правда, немало довелося прикласти праці, так що праця великий чоловік, про це не треба й говорити. Петро не забув принести Йосипові подарунок, нову люльку і пахучого тютюну, нема за що дякувати. А це малесенький пакуночок, Марта просила їй купити, занесе завтра. Значить, особливого нічого не трапилось?

В тім то й річ, що багато що змінилось. Прийшла Констанція, а пакуночок Пестрові доведеться недалеко носити, яких десять кроків і постукати в двері.

— Це я кажу, що Марта уже наша, вона покинула Андрія, більше звідци нікуди не піде, сказав Йосип.

О, я знав, що так буде! — весело засміявся Петро. — Я теж звідци більше нікуди не піду, так і знайте. Вона про мене нічого не казала? Це я питаю про Марту.

Особливого нічого, принаймні, Йосип з нею багато не говорить, вона весела й щаслива молодиця.

І про це знав Петро, Марта весела і буде ще веселіша, ніж зараз. Хе-хе, Петро пригадує, як він радив їй піти в комуну, може ще більше дещо їй казав, та це таємниця. Власне, він радив покинути Андрія й одружитися з ним, з оцим Петром, що сидить з Йосипом. Гей, як же тут гарно, наче на другій землі, дивний край. Петро довго й глибоко затягався цигаркою, він хотів щось важливе сказати, нарешті, схопив Йосипа за руки й прошепотів:

Правда добре, коли я одружуся?

О, так! Тоді не буде чого волочитись по світу, собаче життя. Приміром, Гриша. Тепер він щасливий, Марта його любить, він людина. Він одружився з Мартою ось уже з тиждень, коли б Йосипові не збрехати.

— Дивись, іскра унала тобі на рукав!

Справді, іскра унала Петрові на рукав, він почав тліти. Петро довго гасив затлілу цяточку на рукаві, плював, прикладав туди сирій землі, кашляв, йому щось стало недобре, він піде в степ просвіжити свою голову і все гасив і гасив давно погашену іскру на своїй тремтячій руді. І який він забудько, один сміх просто. Матерію купив не Марті, а Йосипові, візьміть її й не дякуйте, звичайна річ, кілька копійок, не більше.

Петро трохи постояв, почав свистати, — еге, який же він забудько! Чи Йосип знає, що він зробив?

— Я забув у місті свій чемодан!

Так, чемодан забув у свого приятеля, до міста пів ночі ходи, завтра по обіді він буде тут з чемоданом, — прощайте, йому треба йти!

І він пішов у степ, між сонні жита, де кричать перепели і горить холодний місяць. Він більше не вертався...

А Йосипові треба вмирати, він своє віджив, він зовсім нічого не розуміє, новий світ і нові люди, неспокійні дні, коли щось не більше. От, як сніг на голову, прийшов Ярема.

Він був з Настею, — це його дружина, на руках їй маленська дитина, от так так, хай йому біс, молодчина Ярема.

Він запустив бороду, курив тютюн, став поважний, з певними рухами в тілі, людина, що бачила світ і знає собі ціну.

Так, так, але не силуйте, комуна огляне завтра, йому цікаво піти до своєї старої хати. Настя, оця молода жінка, нехай гляне, де він народився, під якою стріхою з'їв не один шматок черствого хліба, — хе-хе, жвавий чолов'яга, оцей Ярема!

— Я не радив би дивитись на свою хату! обережно сказав Гриша.

Туди до сатани, усі ахнули. Гриша може сказати щось більше!

Це він хоче сказати, що хата зовсім увійшла в землю!— перебив Григорій. Приходь швидше, Яремо!

Він помахав рукою і взяв дитину собі на руки. Був веселий, йому смішно, що церква зовсім похилилась набік, хрест зігнувся, на ньому сидів ворон і крякав.

Ха-ха, але ти глянь, Насте, то моя хата! — вона виглядала нужденною, як старець, уся почорніла, кругом неї ріс бур'ян, двоє вікон були забиті дошками, — давно минулий час, пил, попіл, ніщо ніколи не оживає й не вернеться.

Тут нема на що й дивитись! — сказала Настя.

Ярема:

Ти мусиш глянути всередину, там цілий палац, хе-хе.

Зігнувшись, вони пролізли в сінці і прочинили двері. За столом сиділа Констанція і щось шила. Маленький хлопець бавився кішкою. Зі стелі не порушно висів павук.

— Боже! — скрикнула Констанція. Вона голкою вколола палець. Їй лице поблідло, вона не знала, що й робити, але згодом, опанувавши себе, сказала: здрастуй, це твоя жінка, Яремо?

— Еге. Сідай, Насте! — він передав їй дитину, тоді почав крутити цигарку. Папірець рвався, тютюн висипавсь на долівку, — це був останній тютюн, лихая доля, його важко було вибирати з долівки.

Ярема став уже на коліна і все збирав і збирав тютюн, він хотів вибирати його до кришечки...

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАВЛІННЯ: ХАРКІВ, ВУЛ. К. ЛІБКНЕХТА, 31.

ТВОРИ УКРАЇНСЬКИХ СУЧАСНИХ ПИСЬМЕННИКІВ:

ПРОЗА.

Анищенко, К. Піраміди пролетаріату. 227 стор., ц. 1 крб. 20 к.

Антоненко-Давидович, Б. Шкана. 74 стор., ц. 25 коп.

Гжицький В. — Чорне озеро. (Кара-Кол). Роман. 404 стор., ціна 1 крб. 80 коп.

Головко, А. — Можу. 3-є вид. 361 стор., ц. 1 крб. 60 коп.

Досвітній, О. — Нас було тров. 2-є вид. 202 стор., ц. 1 крб. 40 к.

Досвітній, О. — Хто. 2-є вид. 210 стор., ц. 1 крб. 30 к.

Загоруйко, П. — По той бік греблі. Збірка оповідань. 162 стор., ц. 70 коп.

Качура, Я. — Зламана присяга. 2-є вид. 173 стор., ц. 1 крб.

Косинка, Гр. — Вибрані оповідання. 2-є вид. 227 стор., ц. 90 к.

Коцюба, Г. — Змова масок. 230 стор., ц. 1 крб. 30 коп.

Крушельницький, А. — Гомін Галицької землі. 516 стор., ціна 3 крб. 50 коп.

Лє, І. — Юхим Кудря. Оповідання. 3-є вид. 284 стор., ц. 1 крб.

Любченко, А. — Буремна путь. 4-є вид. 145 стор., ц. 75 к.

Микитенко, І. — Вуркагани. 2-є вид. 289 стор., ц. 1 крб. 60 к.

Микитенко, І. — Голуби мира. 255 стор., ц. 1 крб. 65 к.

Панч, П. — Голубі ешелони. Збірка повістей. 367 стор., ц. 1 крб. 60 к.

Пилипенко, С. — Тисячі в одиницях. 2-є вид. 236 стор., ц. 1 крб. 20 коп.

Свєкла, О. — Петря Слимак. 346 стор., ц. 1 крб. 75 коп.

Склярєнко, С. — Три республіки. 217 стор., ц. 1 крб. 50 к.

Скрипник, Л. — Будинок примусових праць. 344 стор., ц. 2 крб.

Слісарєнко, О. — Непереможні сили. 202 стор., ц. 1 крб. 75 к.

Чернов, Л. — Сонце під веслами. 234 стор., ц. 1 крб.

Шиян, А. — Баланда. 220 стор., ц. 1 крб. 40 коп.

Шкуруній, Г — Переможець дракона. 2-е вид. 134 стор., ц. 1 крб.
Яковенко, Г — Вербовчани. 2-ге вид. 209 стор., ц. 90 к.
Яковенко, Г — Три елементи 195 стор., ц. 1 крб. 50 к.

ПЕРЕКЛАДИ З ЧУЖОЗЕМНИХ МОВ.

Генрі, О. — Вибрані оповідання. 128 стор., ц. 50 коп.
Джаванішвілі, М. Покидьки життя. 288 стор., ц. 1 крб.
Джованьолі, Р. — Спартак. 598 стор., ц. 2 крб. 85 к.
Дюма, О. Три мушкетери. 404 стор., ц. 2 крб. 50 коп.
Залка, М. Ходя. 186 стор., ц. 1 крб. 45 к.
Занд, Ж. Гріх пана Антуана. 311 стор., ц. 1 крб. 75 коп.
Іллеш, Б. — Тісса палає. 210 стор., ц. 1 крб. 85 коп.
Клебер, К. — Пасажири третьої класи. 332 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Конрад, Дж. Олмейрова примха. 194 стор., ц. 80 коп.
Лобро, А. — Ян-Метис. 156 стор., ц. 60 коп.
Лондон, Дж. Вончі сини. 2-е вид. 199 стор., ц. 40 коп.
Лондон, Дж. — Діти морозу. 2-е вид. 203 стор., ц. 40 коп.
Лондон, Дж. — Сила дужого. 2-е вид. 178 стор., ц. 40 коп.
Лондон, Дж. — Тесманові черепахи. 2-е вид. 198 стор., ц. 35 коп.
Меріме, Проспер. — Кармен. 93 стор., ц. 45 коп.
Ожешков, Е. Відьма. (Джурдзі). 189 стор., ц. 85 коп.
Пшерн-Тетмаєр, К. — Легенди татр. Повість. 230 стор., ц. 60 к.
Рабле, Ф. Гаргантюа. 114 стор., ц. 80 коп.
Скот, В. Роб Рой. 395 стор., ц. 1 крб. 60 коп.
Шервуд, А. Усі враз. 2-е вид. 221 стор., ц. 70 коп.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1 Травня № 17. Поштовий Відділ Д. В. У
Київ, вул. К. Маркса № 2. Поштовий Відділ Д. В. У
Одеса, вул. Ласали, № 33 (Пасаж). Поштовий Відділ Д. В. У
Дніпропетровське, пр. К. Маркса, 49. Поштовий Відділ Д. В. У.

КОМЕРЦІЙНА УПРАВА ДВУ

ХАРКІВ, ВУЛ. КАРЛА ЛІБКНЕХТА № 31

Філії та книгарні по всіх округових значніших містах України.

